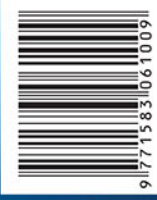

Váradi

IRODALOM
MŰVÉSZET
TÁRSADALOM
KULTÚRA

2016

8

Várad

IRODALOM
MŰVÉSZET
TÁRSADALOM
KULTÚRA

2016

XV. ÉVFOLYAM 8. (137.) SZÁM

Barabás Zoltán (1953–2015)
Dr. Indig Ottó (1936–2005)
Kinde Annamária (1956–2014)

SZERKESZTŐSÉG

Szűcs László főszerkesztő
Szilágyi Aladár (társadalom)
Tasnádi-Sáhy Péter (irodalom)
Tóth Hajnal (kultúra)
Ujvárossy László tervező (művészet)
Megyesi Antónia szerkesztőségi titkár
Benkő J. Zoltán műszaki szerkesztő
Boka László, Péter I. Zoltán,
Pomogáts Béla, Tavaszi Hajnal, Varga Gábor
főmunkatársak

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK:

Dénes László
Gittai István
Lipcsei Márta

A SZERKESZTŐSÉG CÍME:

Nagyvárad, December 1. (Nagyvásár) tér 12.
emelet

POSTACÍM:

Revista culturală Várad
410068 Oradea
Piața 1 Decembrie nr. 12

Telefon: 0259/447-060

E-mail: varadlap@gmail.com

Internet: www.varad.ro

KIADJA

a Várad kulturális folyóirat
Felelős kiadó: Szűcs László

KÉSZÜLT

a nagyváradi Europrint Kft. nyomdájában
Felelős vezető: Derzsi Ákos

Meg nem rendelt kéziratokat, illusztrációkat
nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

ISSN 1583-0616

A *Várad* előfizetési díja 1 hónapra 7 lej, 3 hónapra 18 lej, fél évre 30 lej, egy évre 50 lej. Előfizethető a szerkesztőségben készpénzzel, vagy postán pénzesutalvánnyal (mandat postal), az előfizető nevének és pontos lakcímének, valamint az Abonament *Várad* megjegyzésnek a feltüntetésével: Revista culturală *Várad* Oradea Piața 1 Decembrie nr. 12, CUI 18415639, Cod IBAN: RO81 TREZ 0762 1G33 5000 XXXX Trezoreria Oradea.

3

SZŰCS LÁSZLÓ

Törzsasztal: egy újabb hatásos hatos

4

DALOS GYÖRGY író, műfordító, szerkesztő

A sikeres hősök akkor érdekelnek, amikor buknak

16

Határidőt adtam az Istennek – Szilágyi Aladár interjúja Dalos Györggyel

24

GYÖRGY PÉTER esztéta, médiakutató, egyetemi tanár

Amikor Erdélyről van szó, ködfátyol borul az elménkre

33

Szövegeink az események után kullognak – György Péter beszélgetése Szilágyi Aladárral

38

KÁROLYI CSABA irodalomkritikus, író, szerkesztő

A nagy íróinkat becsüljük meg a bírálattal

54

Ha örömet okoz rosszat írni, ne légy kritikus – Károlyi Csabával Szilágyi Aladár beszélgetett

58

Fotógaléria

70

SZABÓ T. ANNA költő, író, műfordító

Másképp működik a verslátás meg a prózálátás

82

Mondatban vagyok, gyere vissza öt perc múlva – Tasnádi-Sáhy Péter videóinterjúja Szabó T. Annával

86

TALLÉR EDINA író, drámaíró, újságíró

Ha tudom a történetet, biztosan el lesz rontva

98

Nem a színpadi eszközök játszanak, hanem az emberek – Tallér Edinával beszélgetett Szilágyi Aladár

102

TOMPA GÁBOR rendező, költő, egyetemi oktató

Színpadi nyelven beszélni nem ugyanaz, mint irodalmi nyelven

113

Számomra csak művészszínház létezik – Tompa Gáborral Szilágyi Aladár beszélgetett

122

A szerkesztő asztala – *Esszintsünk*

A CÍMLAPON Ujvárossy László: Barcelona, 2014, fotó

A 2007-ben indult Várad Törzsasztal sorozat a Szépírók Társasága és a *Várad* folyóirat közös rendezvénye. A **KÖRÖSSI P. JÓZSEF** által vezetett beszélgetések átiratát **TÓTH HAJNAL** készítette, szerkesztette **SZŰCS LÁSZLÓ**

Fotók: **TÓTH HAJNAL, SIMON JUDIT, SZŰCS LÁSZLÓ, TASNÁDI-SÁHY PÉTER**

Az estek népszerűsítéséért köszönetünket fejezzük ki a *Bihari Napló*, a *Reggeli Újság*, az *Erdélyi Riport*, a *Maszol.ro*, az *Eirodalom.ro*, a *Transindex.ro* munkatársainak

A *Várad* folyóirat működését a Bihar Megyei Tanács biztosítja

Támogatónk a Communitas Alapítvány

SZÚCS LÁSZLÓ

Törzsasztal: egy újabb hatásos hatos

Egy évtizede kezdtük, ami most már közel száz estet jelent, ennél valamivel kevesebb meghívottal, hiszen egy ideje – időközben megjelent új könyvekkel – visszahívjuk néhány emlékezetes találkozó íróvendégét. S ha csupán a nemrég véget ért legutóbbi évadra gondolunk, nem kérdéses, hogy érdemes folytatnunk.

E lapszámunkban újabb válogatást kínálunk hat korábbi Törzsasztal-estről, a Kőrössi P. József által vezetett beszélgetések szerkesztett változatával, illetve a találkozó előtt vagy után az *Erdélyi Riport* számára készített interjúk hosszabb-rövidebb verzióival, amelyek kiegészítik, árnyalják a közönség előtt elhangzott beszélgetéseket.

Ezúttal két évad estjeiből válogattunk, s amit kínálunk: érdekes életutak, sorsok, műhelytitkok, hat izgalmas egyéniség, művész. És nem lehet elégszer hangsúlyozni, e tíz év alatt az emlékezetes estek mellett sok száz kötet, kortárs magyar szépirodalom jutott el Nagyváradra olvasóinkhoz, értékes dedikált példányok gazdagítják törzsvendégeink könyvespolcait.

A következő oldalakon megismerhetik vagy felidézhetik **Dalos Györgyöt**, aki ifjúkori maoista kalandja és jó ideig tartó elhallgattatása után a kilencvenes évektől a magyar

irodalom németországi megismertetéséért tett sokat, s nem mellesleg lebilincselően érdekes könyveket írt; **György Pétert**, aki egyebek mellett rendkívül érdekes, a képzelt Erdélyről szóló könyvéről beszélt; **Károlyi Csabát**, az *ÉS* kritika rovatának szerkesztőjét, aki az irodalomkritika rejtelmeibe vezette be a hallgatóságot; a Váradra visszatérő sokoldalú, sokszínű és rendkívül népszerű **Szabó T. Annát**, aki ezúttal a gyermekolvasókkal is találkozott, **Tallér Edinát**, aki a váradi beszélgetés idején még elsőkötetesként ragadta magával rokonszenves egyéniségével a hallgatóságot; valamint **Tompa Gábort**, akinek rendezői-írói pályaképe mellett a kolozsvári színház működésébe is betekintést nyerhettünk.

Szeptemberben pedig szeretettel várunk mindenkit az Illyés Gyula Könyvesboltban!

Dalos. György

író,
műfordító,
szerkesztő

Budapesten született 1943-ban, a budapesti Kölcsey gimnáziumban érettségizett, 1967-ig a moszkvai Lomonoszov Egyetem történelem karán tanult. 1967-től a Munkásmozgalmi Múzeumban segédmuzeológus. 1968-ban a Fővárosi Bíróság az ún. „maoistaperben” mint egy szélsőbaloldali diákcsoport tagját héthavi felfüggesztett börtönbüntetésre ítélte államelenes összeesküvés vádjával. Munkahelyén felmondtak neki, s 19 éven keresztül nem jelent meg könyve Magyarországon, csak német és szovjet szakkönyvek fordításai. A '70-es években a demokratikus ellenzék egyik tagja. Műveit 1979-től publikálta a Német Szövetségi Köztársaságban. 1984-ben elnyerte a DAAD Berlini Művészprogramjának ösztöndíját, 1985-ben Brémában, a kelet-európai kutatóintézet munkatársaként dolgozott. 1995-ben a berlini Magyar Ház igazgatója lett. Később a frankfurti könyvvásár magyar fővendégégén irodalmi kurátor. 1992–1996 között tagja volt a kölni, később a berlini Heinrich Böll Alapítvány kuratóriumának. 2006 óta szerkeszti a Freitag című berlini hetilapot.

Legutóbbi művei

Puszipajtások (regény; Ab Ovo, 2004), Balaton-brigád (regény; Ab Ovo, 2006), A körülmételés. A Nagy Buli (két kisregény; Ab ovo, 2007), Világ proletárjai, bocsássatok meg! (Corvina Könyvkiadó, 2009)

Díjai

A Magvető Könyvkiadó nívódíja (1989); Bajor Művészeti Akadémia Adalbert von Chamisso díja (1995); a baden-württembergi Künstlergilde Gryphius különdíja (1999); A Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztje (2006); a lipcei nemzetközi könyvvásár fődíja (2010); Füst Milán-díj (2011); az NSZK Szövetségi Érdemrendjének első osztályú érdemkeresztje

A sikeres hősök akkor érdekelnek, amikor bukznak

KŐRÖSSI P. JÓZSEF (■): *Egy fiatalokból álló maoista csoport tagjaként ítélték hét hónapra. Szóval ti balról veszélyeztettétek a rendszert.*

DALOS GYÖRGY (▼): Egy államellenes összeesküvést konstruáltak ebből a diákcsoportból, ezek különböző egyetemi hallgatók voltak. Viszonylag liberális ítéletek születtek, tehát nem '58-as mértékű, a forradalom utáni ítéletek, hanem egy jogállamot játszó diktatúra – védőkkel, tanúkkal, megkérdezve ezt, megkérdezve azt. A legsúlyosabb ítélet, amely ekkor született, két és fél év börtönbüntetés volt; nekem annyiban szerencsém volt, hogy hét hónap felfüggesztettet kaptam.

■ *A két és fél évet le is kellett ülni?*

▼ Általában a kétharmadot kellett leülni. Azonban ez egy olyan diktatúra volt, amely adott arra, hogy a büntetésnek legyen hatása. Az egyszerűség kedvéért 19 év könyvtilalom következett.

■ *De ezt kimondták, hogy 19 év?*

▼ Nem, ez Kádár János Magyarországa, ahol nem mondtak ki semmit. Hanem azt mondták, amikor beadtam egy könyvet, hogy sajnos nem felel meg a magyar irodalmat általában jellemző magas színvonalnak. Ez igaz is volt részben. Amikor az első interjút adhattam a magyar sajtóban, '89 végén, akkor köszönetet mondtam a magyar kultúrpolitikának, mert a benyújtott könyveim

közül legalább három rossz volt. És így ennek a megjelenését megakadályozva valamit tettek a magyar irodalomért. Tehát valóban nem olyan egyszerű a dolog, másként működik.

■ *Jó, de ha te ez alatt a 19 év alatt közölhetnél volna könyveket, írhattál volna...*

▼ ...akkor a harmadik talán jobb lesz.

■ *S lehet, hogy ma más író lennél.*

▼ Igen, de az is lehet, hogy ha nem vagyok maoista, akkor egy másik tévedés áldozatául esem, hiszen azért tévedések igen jelentős mennyiségben voltak abban a korban, és nekünk nem voltak mestereink, meg nem volt olyan előző nemzedék, amelyik felvilágosított volna akár afelől, hogy mi történt öt évvel ezelőtt. Én 13 éves voltam '56-ban, 18-19 éves koromban jelentkeztem a sajtóban lelkes kommunista versekkel, s ezeket boldogan közölték a lapok, hogy bizonyítsák a kultúrpolitikának, nálunk vannak emberek, akik önként s dalolva lelkes kommunista verseket írnak.

■ *Te önként és dalolva írtad ezeket a verseket?*

▼ Abszolút. Egyetlenegy kivétel volt: a szerelmi bánataimat is megírtam, de ezeket nem kommunista rigmusban. Hogy milyen volt ez a magyar irodalom: '62-ben engem az *Új Írás* fölfedezett, és Pándi Pál szerkesztő egyszer bevitt engem oda, és

azt mondja: na, bemutatlak téged egy magyar írónak, akit szerintem te nem ismeresz. És bemutatott Örkény Istvánnak, aki akkor már öt éve nem publikálhatott, ez az öt év az én gimnáziumi éveim, és én nem tudtam, kicsoda Örkény István. Ha erre gondolok, a föld alá süllyedek. És nem azt mondta, hogy itt van a legnagyobb magyar prózaírók egyike, nézz már rá, mert ezt érdemes olvasni. Ugyanis nem volt mit olvasni, Örkényt nem publikálták, Örkényt ugyanúgy nem publikálták, mint később engem. Neki sem mondták meg, hogy az '56-os szereplése miatt, ő is azt a papírt kapta azoktól a lektoroktól, akiktől én, hogy sajnos nem felel meg a magyar irodalom színvonalának, amit ő ír. Egy év múlva már megfelelt. Nálam ez egy kicsit tovább tartott. Nálam akkor kezdett megfelelni a magyar irodalom színvonalának az, amit írok, amikor már külföldön megjelentek a könyveim. Akkor az Aczél-kultúrpolitika úgy döntött: na, akkor jöhet.

■ *Nem ért itthon semmilyen atrocitás, amikor külföldön kezdtél megjelenni először?*

▼ '79-ben publikáltam először külföldön. Magyar részről egy szó nem hangzott el, akkor már Magyarország elég gyenge állapotban volt, egy puha diktatúra. Már olyan erők nem voltak, hogy bírósági ügyet csináljanak abból, hogy valaki külföldön publikál. Én úgy gondolom, éppenséggel pont az ellenkezője jött be. '79-ben elkezdtem nyugaton publikálni, és '83-ban megjelenhetett az első könyvem. Eörsivel, aki nálam ismertebb volt, és hát ott volt mögötte a börtön, s azért nagyjából tudni lehetett, hogy ki Eörsi István, vele azt játszották, hogy egyszer kiengedték nyugatra, egyszer nem, egyszer közölték, egyszer nem. Ő négy évet ült, én 25 napot ültem, és amikor megkérdezték tőlem nyugaton, hogy mi ez, miféle diktatúra ez, hogy 25 napot ülsz, mondtam: a többit Eörsi már leülte. Eörsi Pista leülte, az én tilalmamat mások már megkapták, ez egy gyengülő diktatúra volt, cinikus, de gyengülő.

■ *'68-'69 azért mást jelentett. '68-ban jelent meg Konrádnak A látogatója, kicsit cenzúrázva, hangsúlyozom, kicsit. A látogató a mai napig a legnagyobb horderejű könyve. És később A városalapító is megjelent. Tehát voltak ilyen húzd meg, ereszd meg történetek.*

▼ Azért Konrád nyugati szereplése miatt hat év szünet volt a két könyv között. Akkor is azért jelenhetett meg, mert Konrád már nyugaton híres író volt.

■ *És kellett bizonyítani, hogy itthon sincs vele semmi baj?*

▼ Semmi baj. Tizenkét évig. Utána megint nem jött könyv, nem volt Konrád-könyv. Voltak aztán különleges esetek. 1975-ben megjelent Kertész Imre *Sorstalanság* című könyve. A kiadói főszerkesztők heti értekezletén bejelentették, ez a könyv ötezer példányban fog megjelenni, úgynevezett rétegirodalom, erről csak itt és itt és itt, összesen három recenzió jelenhet meg.

■ *Megnevezték azt is, hogy melyik lap?*

▼ Megmondták, hogy az *Élet és Irodalom* írjon róla, a *Népszabadság* nem ír róla, és a kultúrpolitika azt is szabályozni tudta, hogy egy könyv mennyire terjedjen el. Akkor még olcsó volt a könyv, az emberek rengeteget olvastak. Az én könyvem '83-ban ötezer példányban adták ki, a könyvheti listáról úgy tiltották le, hogy újranyomatták az egész brosúrát, csak ne legyen benne az én könyvem címe. Most kedélyesen mesélem, akkor nem voltam ennyire szenvtelen ebben a kérdésben, mert cukorbeteg lettem tőle. Mert írói hiúság is van a világon. Na de végül is megjelent ez a könyv, miután már három könyvem volt nyugaton. Egy újságíró kérdezte Aczél elvtársat, hogy mi van Dalossal. Mi lenne? Hát most jelent meg a könyve.

■ *Ezt egy nyugati újságíró kérdezte?*

▼ Igen, egy nyugati újságíró. Mondjuk, volt ennek a puha magyar diktatúrának egy őrült nagy szerencséje, hogy a szomszéd ország Románia volt. Ugyanis akármi volt Magyarországon elviselhetetlen, mindenre mindenki azt mondta, még mindig jobb, mint Románia. Bezzeg Romániában! Ha mi értelmiségiek elégedetlenkedtünk, akkor azt mondták: Azt akarjátok, hogy nálatok is olyan viszonyok legyenek, mint Romániában?

■ *Azért az furcsa, hogy te eleinte úgymond balról támadtad a rendszert.*

▼ Azzal a naiv elképzeléssel, hogy tudnék én jobb szocializmust is csinálni.

■ *Gondoltad te.*

▼ Gondoltam én.

■ *Egyébként hány éves voltál akkor?*

▼ Akkor voltam húszéves. Kétségtől sokan hittük, hogy nekünk jobb szocializmust kellene csinálnunk, amitől mi államellenessé váltunk. Ám nemcsak ez történt, hanem közben a hadseregünk a Szovjetunióval együtt megszállta Csehszlovákiát. Ez már több embert érintett, mint a maoistákat. Ez az akkori fiatal gondolkodó értelmiségi nemzedéket teljesen feldúlta.

Engem behívtak a hadseregbe, először azt hittem, bosszúból hívtak be, de amikor kiderült, hogy büntetett előéletű vagyok, öt nap alatt kivágtak a magyar néphadseregből, mert az az egység, ahová besoroltak, bevonult Csehszlovákiába. Így nem sikerült meghódítanom Csehszlovákiát. Mondjuk, nem is lett volna sok kedvem hozzá. Épp egy Kalasnyikov géppisztolyt szedtünk szét – ha jól emlékszem, 227 darabból állt –, amikor a biztonsági tiszt hívatott, hogy most kirúgnak a hadseregből.

■ *Megijedtél?*

▼ Nem tartozott a legszomorúbb emlékeim közé, hogy a néphadsereget öt nap alatt elhagyhattam, csak hogy ez azt is jelentette, hogy egy hét múlva már munkahelyem se volt. Ameddig a hadseregben van az ember, addig nem lehet elvenni a munkahelyét, ez volt akkoriban. Tehát nem volt munkahelyem, barátok adtak négermunkát, Wittgenstein német filozófust fordítottam magyarra. Később oroszról fordítottam sokáig, fordítói munka bőven volt. Olyan volt, mintha az állam arról gondoskodna, hogy rengeteg munkám legyen, nehogy írjak valamit.

■ *Ezt sok '56-ossal is megcsinálták. Vásárhelyi Miklós, Göncz Árpád így lettek műfordítók.*

▼ Sőt, még korábban is, a Rákosi-korszakban, amikor Németh Lászlót, aki, mint tudjuk, színvonalilag nem érte el az akkori irodalmat, Németh Lászlót arra fogták, hogy az *Anna Kareninát* fordítsa, ami nem is a legrosszabb munka, és azóta van egy klasszikus Anna Karenina fordításunk Németh László és a tilalom okából.

■ *Sok hasznót hajtottak ezek a kommunisták...*

▼ A kommunisták rengeteg hasznót hajtottak a magyar irodalomnak. Én nem fordítottam szép-irodalmat, hanem szakirodalmat fordítottam. Szovjet szakirodalmat leginkább, vagy keletnémetet.

■ *Miféle szovjet szakirodalmat?*

▼ Például fordítottam egy könyvet *A szovjet tiszt etikája* címmel.

■ *Erre bizonyára nagy szükség volt Magyarországon.*

▼ Volt benne egy olyan mondat, ami arról szól, hogy a szovjet tiszt nem hord kétféle színű zoknit. Ez engem annyira rabul ejtett, hogy azóta

figyeltem a zokniimat, elmennék-e szovjet tisztnek. Ezeket a könyveket a Kossuth adta ki, a Zrínyi, vagy a Táncsics. Senki nem olvasta őket, de olyan fokon senki, hogy amikor lefordítottam Kekkonen finn elnök válogatott beszédeit orosz eredetiből, a legnagyobb publikációs tilalom közepén fölhívott a *Külpolitika* című folyóirat, hogy nem írnék-e recenziót erről a könyvről.

■ *Mármint a saját fordításodról?*

▼ Igen. Mondtam, hogy írhatnék róla, amikor én fordítottam? Úgy, hogy legalább maga biztos olvasta – jött a válasz. Úgyhogy írtam egy recenziót a *Külpolitika* folyóiratba Kekkonen elnök beszédeiről. Megdicsértem. A fordítót nem mertem megdicsérni...

■ *Igazából a könyvedhez akarok eljutni, A közgazdász bukása, ez egy nagyon-nagyon friss könyv, meg kell szagolni, mindig jó szaga van az új könyvnek. Hogy a könyvhöz eljussunk, előbb arról kérdeznék, milyen volt az a Moszkva, ahol te egyetemistaként, magyar állami ösztöndíjjal tanultál? Ugyanis ennek a könyvnek a hőse is Moszkvában végez, és nagyon érdekes, ahogy leírja azt a kollégiumi meg egyetemi létet – sok szerelemmel, besúgással és rendőri felügyelettel.*

▼ Az én öt év Moszkvám óriási élmény volt, mert szinte kamaszként és naivan felfedeztem egy világot, amiről pillanatok alatt kiderült, hogy nem az a világ, aminek én hittem.

■ *Téged fölkészítettek? Ugyanis a regényben a hőst fölkészítik, hogy Moszkvában nehogy szerelembe essen, mert izgalmasak ugyan az orosz lányok, de tilos a szerelem.*

▼ Egészen pontosan nem tilos, csak annyit mondtak, tessék ezt a problémát valahogy áthidalni. Na, most a probléma áthidalása általában nem sikerült, mert a kint élő magyar ösztöndíjasok 70 százaléka orosz nőt vett feleségül. Lányok

nagyon kevesen voltak kint. Ez az öt év azt jelentette, hogy megismertem egy országot.

■ *Tehát nemcsak a hősedet, hanem téged is fölkészítettek.*

▼ Innen tudom azt, hogy a hőssémmel nagyjából mi történhetett. Mindig eszembe jut egy szöveg, amit Richard Wagner romániai német író barátom mondogatott: Romániában '89 előtt hárommillió kommunista volt, most hárommillió antikommunista van. Illetve két kommunista volt összesen, aki tényleg az volt, az egyik Ceaușescu, a másik Richard Wagner 19 éves korában. Én, amikor megkaptam az ajánlatot, hogy történelmet tanuljak a moszkvai egyetemen, tényleg abból indultam ki, hogy a világ legdinamikusabb országába megyek. Nagyon szegény körülmények között nőttem föl, anyám portás volt, apám '45-ben meghalt, a nagyanyám kézműves szövetkezetben dolgozott, nekem az, hogy az állam finanszírozza öt évre a tanulmányaimat, óriási dolog volt. '61-ben hirdették meg a kommunizmust, arról volt szó, hogy '81-ben már nem lesz adó, '91-ben megszűnik a bíróság, megszűnik a hadsereg, a rendőrség. Minden meséhez kell valaki, aki elhiszi. És én bizony elhittem. Az adóval voltak bizonyos problémák. Hát az adó enyhén szólva nem szűnt meg. Azt ma már tudjuk, hogy nem ez a tendencia. Az állam sem halt el, még a kommunizmus alatt sem halt el az állam, pedig erről is szó volt. Ugyanakkor egy csomó orrossal beszélgettem és lettem jóban, ahogy egyre jobban tudtam oroszul. És mindig nyomtam ezeket a komcsi szövegeket, amelyeket elhittem, s mindig azt mondták: meg vagy te hülyülve? Te olvasod a *Pravdát*? Az oroszok a legnagyobb megdöbbenés hangján kérdezték, hogy lehet elhinni azt, amit hivatalos forrásban mondanak, mikor mindenki tudja, hogy mi a helyzet.

■ *A könyved hőse is találkozik két ilyen orosz diákkal. Az egyik visszaél karrier szempontjából*

ezzel a helyzettel, a másik pedig az, aki kritikusan látja a szovjetunióbeli történéseket, és ő az, aki megpróbálja fölvilágosítani.

▼ Volt olyan is a magyar diákok között '62-ben, aki úgy hitte, Eldorádóba érkezett, és idegösszeomlást kapott a napi problémáktól. Attól, hogy nem tudott elintézni semmit, mert a szovjet bürokrácia kibírhatatlan erővel nehezedett az emberekre. Nem a fogyasztás volt a legnagyobb probléma. A moszkvai egyetemen jobb volt az ellátás, mint a Szovjetunióban általában. Az egyetem elit hely volt, bár ott is mindig volt valami hiány. Mondjuk, húshiány. Az egyik menzán egy hétig nem lehetett kapni húst, csak vegetáriánus kaját, de a propaganda az volt, hogy meg kell szoknia a szervezetnek a hús nélküli ételt. Ez a Hruscsov korszaka – a féligazságok korszaka. És nem volt minden rossz, meg minden szegényes, de azt lehetett látni, hogy ha az ember hazamegy Magyarországra, és beül egy étterembe, akkor jön magától a pincér, nem kell őt odakönyörögni, megrendeled az étlapról a kaját, és megkapod. A Szovjetunióban megállsz az étteremben, megvárod az embert, aki körbeviszi a vendéget, odaültet két ember közé, aki ugyanúgy utál téged, mint te őket, és azokkal együtt kell ebédelned azt, ami éppen van.

Egyébként az egyetemen örületes csempészet ment, az afrikai diákoknak dollárjuk volt, de a magyarok is csempészték, például gitárt volt érdemes vinni haza. Orosz gitárt 13 rubelért lehetett kapni, első osztályú orosz gitárt. Magyarországról viszont farmert, orkánkabátot hoztunk, és nagy keletje volt az órának. Hát azt már '45 óta tudtuk, hogy nagy keletje van az órának a szovjetek körében. Nagy keletje volt a harisnyanadrágnak is, ami az oroszok számára elképesztő találmány volt. Kicsit pikánsan úgy hívták, hogy se adni, se kapni.

■ *Ez hogy hangzik oroszul?*

▼ Nyipra, nyizja... Eleinte nem találtak rá orosz nevet. Egyébként lett orosz farmer is egy idő múlva. Farmert hordani még két évvel azután is eretnenség volt, mint amikor Magyarországon már lehetett.

■ *Könyvedben Kolozs Gábor a főhős, és van egy Bakos László nevű furcsa figura. Azért említetem utóbbi éppen most, mert beszélte a csencselésről. Ez a Bakos, aki Kolozs Gábor barátja, és együtt vannak kint Moszkvában, elkezd csencselni. Közben tudja magáról, hogy diplomata lesz nyugaton, tudja, hogy ez az út, a szovjet egyetem vezet majd egy nyugati diplomáciai karrierhez. De ikonokkal kereskedik, persze elkapják és beszervezik, ő lesz a társaság besúgója. Ez konkrét élményed?*

▼ Nem. Persze tele voltunk ilyen élményekkel, ahogy azt is tudtuk, hogy az oroszok egy része, akikkel együtt laktunk, jelent rólunk. Ezt tudni lehetett. Az én barátom, akivel együtt laktam, Száva, mindig megmondta, hogy ki előtt miről ne beszéljek.

■ *Azt nem mondta, hogy előtte se beszélj?*

▼ Azt nem. Ő biztos nem jelentett. Ő egy abszolút felvilágosult fiatalember volt, aki azt mondta: „Figyelj, ezt a témát ne...” Akkor nagy téma volt az absztrakt művészet. Az absztrakt művészet ügyében engem a követségen följelentettek. Nem oroszok. Hát valaki csak bejárt oda. Pedig én csupán azt mondtam valakiről, hogy ez a pasi semmihez nem ért, se a kukoricatermesztéshez, se az absztrakt művészethez, és mind a kettőből baj lesz. Ez visszajött. És figyelmeztettek a követségen, hogy a szovjet elvtársak előtt ilyeneket ne mondjak. Na, most a szovjet elvtársaknak erről az emberről rosszabb volt a véleményük, mint nekem. Visszatérve a csencselésre, volt, aki lakásra gyűjtött, hiszen mindenki előtt az lebegett, hogy haza kell majd menni, el kell vállalni azt az állást, amit felajánlanak, tehát el kell menni

Budapestre, Nógrádverőcére. Én muzeológus voltam, a hősömet véletlenül közgazdász egyetemre küldik, és ő becsületos, azt mondja: ezt végig kell csinálni. Tehát ha én egyszer ígéretet tettem erre, akkor én oda megyek dolgozni, ahová küldenek, abba a szakmába, ahová küldenek. De egy csomó ember számára óriási probléma volt, hogy nem akarta azt a szakmát, amire kiküldték, de akarta a karriert.

■ *A te hősöd, Kolozs Gábor az orosz irodalom iránt érdeklődött.*

▼ *Ám végül közgazdász lett.*

■ *Szerencséjére vagy balszerencséjére találkozik egy olyan tanárral, aki azt mondja neki, hogy neked közgazdásznak kell lenned, mert az a karrier. Na, most ez a '60-as évek. A kutya sem akart akkor közgazdász lenni. Nem is sejtette senki, hogy ebből valóban komoly karrier lehet később.*

▼ *Az a nemzedék még nem volt olyan fajta orientációjú, amit ma látunk fiataloknál, hogy mivel úgysem sikerülhet semmi, ezért ezt se csináljuk, meg azt se csináljuk. Akkor még volt a társadalmi hierarchiának valamilyen nyomása, el akartak érni valamit. Azon a moszkvai egyetemen volt egy matematika–fizika fakultás, az onnan később disszidált fizikusokat és matematikusokat az Egyesült Államokban úgy vették át, mint a cukrot. Tehát aki Moszkvában matematikát végzett, vagy azt a néhány embert, aki csillagászatot tanult, nem volt a világnak az a magas tudományos egyeteme, amelyik ne vette volna őket át. S ott nő föl az a nemzedék, amelyik az első komputergenerációt fogja megcsinálni. Hát ez is hozzátartozik. De a történelem ideológiai tárgy, a közgazdaság, a szocializmus, politikai gazdaságtan is az volt, arra ilyen karriert nem lehetett építeni.*

■ *Ugorjunk egy jó nagyot. Te úgy vagy számon tartva, mint a kortárs magyar irodalom németor-*

szági nagykövete. Te képviselsz rengeteg író, kikérik a véleményedet, vagy ha nem kéri ki, te magad javasolsz kiadóknak kortárs írókat, illetve műveiket, hogy jelentessék meg, vagy adjanak ösztöndíjat. Erről is beszélj, illetve arról, mi az oka annak, hogy tapasztalataim szerint az erdélyi kortárs irodalom nem igazán tud áttörni német nyelvterületen vagy angol nyelvterületen. Te németben vagy tájékozottabb. Mi az oka annak, hogy az erdélyi magyar szépíróknak egyszerűen nincsen német recepciójuk?

▼ *Ennek a besorolás nehézsége az oka. A nyugati olvasó nem érti, hogy lehet valaki egyszerre román és magyar.*

■ *Román és magyar egyszerre?*

▼ *Ők úgy értik. Nem tudják felfogni, hiába beszélnek arról, hogy ilyen nemzetiségi kérdés és olyan, mi az, hogy jugoszláviai magyar irodalom és romániai német irodalom, vagy meg kellett magyarázni, hogy az újvidéki Végel László milyen minőség. A háború előtt volt magyar irodalom, erdélyi irodalom is volt német nyelvterületen, Tamási Áron is volt. Tamásit ki kellett volna adni, amikor Magyarország díszvendég volt Frankfurtban, ez nem sikerült a különböző magyar kormányok szűkkeblősége miatt. S nem sikerült olyan struktúrát létrehozni, amilyen Horvátországban van, vagy Portugáliában, miszerint minden könyvet támogatunk. Ha egy német kiadó azt mondja, nekem az úri kedvem az, hogy megjelenjen ez a könyv, akkor támogatják. Ez van.*

■ *Tehát ha egy német kiadó pályázik egy horvát szerző könyvére...*

▼ *Ha a horvát szerzőt ki akarom adni, kérek a horvát kormánytól nyomdaköltségre pénzt. A német mentalitás utálja a kelet-európaiaknak ezt a borzalmas tulajdonságát, hogy előre nyújtják a kezüket. De ha a kelet-európaiak azt mondják,*

adunk ötezer eurót, akkor ők adnak mellé húsz-
ezret. Ez az, amit egy magyar kormány sem ért.

Ugyanakkor voltak sikerek, boldogan közölhetem, hogy Bánffy Miklós *Erdélyi trilógiájának* második kötete is megjelent. Ebben a mai gazdasági helyzetben ezeroldalas könyveket kiadni német nyelvterületen ismeretlen szerzőtől, nem kell elmagyarázni, milyen fontos. Azzal ajánlottam, hogy ha akarnak egy olyan könyvet olvasni, amelynek írója minden lóról mindent tud, minden táncról mindent tud, és leírja azt, hogy ment tönkre egy arisztokrácia, ez az a könyv. Úgy tudom, már tízezer eladott példány felé tart.

■ *Magyarországon nem lehetne ilyen példányszámban eladni.*

▼ Azok az emberek olvassák, akik Márait is olvasták, mert vágnak egy olyan irodalomra, amit nem komputerrel írtak, hanem amit még tollal írtak.

■ *Ennek miért van jelentősége?*

▼ Azért, mert más az íze a szövegnek.

■ *Hogy történik egy ilyen kiajánlás? Te kezdeményezed?*

▼ Van, amikor én kezdeményezem, de volt egy elvem, ami valamelyes mértékben ma is érvényes. Ha engem megkérdez egy német kiadó, hogy ez vagy az az író milyen, ha nem botrányosan rossz, akkor én rosszat nem mondok. Elmondom, mi van abban a könyvben, de nem mondok rosszat. Egyébként vannak a nagy német kiadónak titkos lektorai, akiknek odaadják a könyvet, egyetlenegy kérdést feltéve: számíthat-e ez a könyv ötezer példányra, és melyik közönségrétegtől.

■ *Hát egy lektor hogy tud ilyet mondani?*

▼ Engem nem kérdeznek meg, mert hátha olyan jónak találok egy könyvet, hogy tökmindegy, eladják-e vagy sem. Mert ebből a szempontból én nem tartom ezt a dolgot relevánsnak, de tudom, hogy sokszor rákérdeznek, az én könyvemre is kérdeztek már rá, hogy érdemes-e foglalkozni ezzel az üggyel. Szerencsém volt. A nagy kérdés az, hogy az adott írónak megjelenik-e a második könyve is, sikerül-e gyökeret vernie. Van egy ilyen furcsa nyugati logikája a dolognak, amibe nem lehet beleszólni. Felfedeznek egy tehetséget, és akkor a kritika azt szeretné, hogy a második könyvben ugyanaz legyen. Vagy éppen az a probléma, hogy miért van már megint ugyanaz a második könyvben. Egy dolgot nem lehet garantálni: a sikert. Most pláne nem, most ha eladnak egy könyvet hármezer példányban, akkor az egész jó.

■ *Mennyi volt ezelőtt tíz évvel?*

▼ Tízezer, és húsz éve harmincezer. Márai egy év alatt kétszáz ezer példányban jelent meg, ami persze már nagyon sok reklám volt. De Márai nélkül nem lenne Szerb Antal, Szerb Antal nélkül nem lenne Kosztolányi, Kosztolányi nélkül nem lenne Bánffy. A németek azt mondják, az irodalom cipő, áru. Ha nem áruként kezeljük, akkor nem számíthatunk semmi sikerre.

■ *Egy Esterházy, ha nem titok, milyen példányszámban jelenik meg?*

▼ Azt nem tudom, hogy most mi van, de Esterházy a sikerei csúcsán húsz-harmincezer között volt. Konrád legnagyobb példányszáma fölment hatvanezerre. Kertész a Nobel-díj után hetvenezerre. De az is igaz, hogy az *Egy polgár vallomásai* a frankfurti siker előtt hétszáz példányban jelent meg.

■ *Ha már itt tartunk, vagy fogalmazz óvatosan, vagy kerüld ki a kérdésemet. A Nobel-díjról beszélj, és olyasmit mondj el, amit esetleg nem szabad.*

▼ A Nobel-díjjal az a probléma, hogy ezt, ugye, a svéd akadémia dönti el. Kizárólag svéd tagjai vannak a zsűrinek, és magánszemélynek vagy intézménynek ajánlatot kell tenni lehetőleg svédül vagy angolul hozzáférhető művekre vagy műre. Maga ez az ajánlás és az ajánlott mű bekerül a Nobel-könyvtárba Stockholmban. Ez megtörténik január végéig, februárban az újságírók hirtelen jött irodalmi érdeklődéssel bemennek a könyvtárba, és megnézik, milyen könyvek jöttek be. És ebből következtetnek arra a néhány névre, hogy ebben az évben ezek a favoritok.

Azonban vannak az úgynevezett zsűripolitikai szempontok, amikor is a zsűri a saját fényesítésén is gondolkodik, mert a Nobel-díjnak a zsűri hírnevét is javítania kell, és mint tudjuk, nem mindig sikerül. Elég nagyokat tévednek. Pró és kontra nagyon nagyokat tévedett a Nobel-díj bizottság. Például amikor Konrád Gyuri volt Magyarország jelöltje, őt a darmstadti akadémia jelölte, és akkor hirtelen bejött egy olyan szempont, hogy öt éve nem kapott nő Nobel-díjat. Ott ül a 15 tudós, akinek mind vannak favoritjai. Mindenkinek van favoritja. S valaki azt mondja: öt éve már, hogy nő nem kapott Nobel-díjat. És ha nem tudnak megegyezni a favoritokban...

■ *Mint a pápaválasztásokon, amikor egy esélytelen is bejöhet, mert nem tudnak megegyezni.*

▼ Bárki befuthat azért, mert majdnem mindig minden zsűriben két fő jelölt mérkőzik a végén.

■ *Tehát ha van két esélyes, de a tábor nem tud megegyezni, akkor hoznak valakit.*

▼ Akkor megkérdezik, ki a második favoritod. És akkor vannak ezek az izék, hogy hát magyar még nem kapott Nobel-díjat. Magyarországnak korábban két favoritja volt: Herczeg Ferenc, és ki is volt a másik?

■ *Móricz Zsigmond?*

▼ Nem. Azt hiszem, hivatalosan akadémiai favorit Herczeg Ferenc volt. Most hallom, de nem hiszem, hogy Tormay Cécile-t javasolták volna. Nem hiszem, megmondom őszintén, nincs svédül. Angolul talán van, de itt valami tévedés lehet, valamivel összetévesztik. Illyés Gyula favorit volt, de neki a verseit küldték be. Illyés Gyulának, ha valami miatt, akkor a *Puszták népe* miatt kellett volna megkapnia.

■ *Akkor ezért vannak olyan no name szerzők, akik megkapják a Nobel-díjat, és továbbra is ismeretlenek maradnak? Beszéltünk erről az olasz drámaíróról...*

▼ ...Dario Fo, a kutya se érti, miért kapta. Tudniillik őrült sikeres. Én Molnár Ferencnek se adtam volna, pedig Dario Fonál jobb szerző. Úgy gondolom, hogy ha valakinek megvan minden irodalmi sikere, és nincs az emberiség számára valami olyan speciális mondanivalója, ami miatt érdemes rá fölhívni a figyelmet, akkor minek neki? Amikor valaki nem kapja meg a Nobel-díjat, akkor utána visszacsúszik a listán, mert új jelöltek jönnek. Ez Pasternak esetében négy év kiesést okozott. Kétszer jelölték, egyszer megijedtek, mert ez Sztálin alatt történt. Már nem élne; most így se él, de akkor már akkor nem élt volna. Amikor másodszor jelölték, '55-ben, akkor hidegháborús évek voltak, ezek beleszóltak a dologba, oda vezettek, hogy Camus megkapta '57-ben a Nobel-díjat, és '58-ban megkapta Pasternak. Iszonyú botrány lett. Hét év múlva kapta Szolohov a Nobel-díjat, akiért a KGB már '56-57-ben hatalmas kampányt indított el, hogy ő kapja. És már szeptemberben tudták, amit nem szoktak, hogy többsége Pasternaknak van. A Nobel-bizottság annyira megijedt, hogy a Nobel-díjat 1957 és '65 között Pasternakon kívül csak olyan országbeli ember kapta, akit legalább két ország választott el a Szovjetuniótól. Hogy az oroszok ne gondolja-

nak rosszra. Nehogy azt higgyék, hogy ellenük. És jön majd még Szolohov is, csak most nyugi, nyugi, nyugi, csak baj ne legyen.

■ *Ilyen erősen benne van a politika?*

▼ Ilyen erősen benne volt. Most nem tudom, mi a helyzet.

■ *Kertész megkapta a Nobel-díjat. Nádasnak is komoly esélyei voltak?*

▼ Nádasnak most is komoly esélyei vannak. Nádasnak és Esterháznak vannak esélyei.

■ *Én azt is mondtam neked, és itt is elmondom nyilvánosság előtt, hogy Kertész Imre megkapta a Nobel-díjat, azt mondom, rendben van, és nagyon-nagyon rendben van. Ugyanakkor azt is gondolom, egy olyan szerző kapta a magyar Nobel-díjat, akinek gyakorlatilag nincsen életműve, mert nincsenek könyvei.*

▼ Na, várjál, de Pasternaknak sincsenek.

■ *Nem akarom azt mondani, hogy kár érte, mert ez nem igaz. De ha, mondjuk, Esterházy kapja, vagy Nádas, vagy Konrád kapja, ott van ötven kötet, mai napig az egész világ adná ki sorba ezeket a műveket.*

▼ Lehet, hogy így van, de a bizottságot nem az érdekli, hogy a figyelem tartós marad-e a magyar irodalmon iránt. Következő lehetett a megfontolásuk: Kertész ahhoz a nemzedékhez tartozik, amelyik az utolsóként élte át a holokausztot. Nem kapott ebből a nemzedékből senki Nobel-díjat. A nagy utazás szerzője, Semprun megkaphatta volna, pedig nem írt jobb könyvet, és úgy gondolták, hogy Primo Levi volt az utolsó, aki ebben a témában kaphatott volna, hát legyen valaki, ráadásul magyar még úgyse kapott Nobel-díjat.

■ *Akkor a kettőt összehozták.*

▼ Valahogy ez a két dolog így összejöhetett, és akkor kapta Kertész. Ha ez a két dolog nem így működik, akkor lehet, Nádas Péter kapja.

■ *A következő években föl-fölröppent Nádas neve. Elképzelhető, hogy még egy magyar kapjon Nobel-díjat? A lengyeleknél ez előfordult.*

▼ A lengyeleknek öt Nobel-díjasuk van.

■ *Jó, de azért nagy ország hozzánk képest.*

▼ De az oroszoknak sincs több. A kínaiaknak van három, a lengyeleknek öt Nobel-díjasuk, és 17 év telt el Czeslaw Milosz és Wislawa Szymborska között. Tehát Nádasnak bőven van lehetősége.

■ *A kiadóknak van-e szerepük, tudják-e befolyásolni a döntéseket? Gondolom, fontos üzleti szempontból is, hogy egy német vagy angol kiadónak van egy Nobel-díjas szerzője.*

▼ A kiadók érdeklék a legkevésbé a svéd akadémiaát. A kiadók megteszik a maguk lépéseit, hiszen érdekeltek, bár őszintén szólva meg vagyok néha döbbenve. Kint voltunk a frankfurti vásáron, amikor Kertész megkapta a Nobel-díjat. Nem volt könyve a magyar standon. Nem volt Kertész-könyv. Amúgy azt hiszem, ez az egész Nobel-díj annyiban hisztéria, hogy Tolsztoj nem kapott, Lorca nem kapott.

■ *Vagy Updike.*

▼ Updike volt állítólag, akit a Kertész Nobel-díja kiütött.

■ *Gyuri, ugorjunk megint egy jó nagyot. Mielőtt eljuttánánk újra a könyvedhez, azt szeretném tudni, hogy németül is írsz-e?*

▼ Németül is írok.

■ *Van könyved, amit eredetileg németül írtál meg?*

▼ Igen.

■ *Egyre inkább vannak ilyen könyveid?*

▼ Nem, ezek a történeti könyveim. Tehát ha egy kiadó megbíz egy történelemkönyv megírásával, akkor azt németül írom.

■ *Szépirodalmat nem írtál németül?*

▼ Nem tudok szépirodalmat németül írni. Nincs olyan szépirodalmi mondat, ami németül eszembe jutna.

■ *Próbáltad és nem jut eszedbe?*

▼ Próbáltam, de hülyeség. Egyetlen irodalmi tanácsot adtak életemben, amit szívesen megfogadtam: Haraszi Miki mondta egyszer nekem, hogy sohase írd olyan könyvet, amit nem olvasnál te magad szívesen.

■ *Na jó, de amíg nem írod meg, nem tudod.*

▼ Amikor leírok egy mondatot, és nem olvasom szívesen, az rossz érzés. Németül azonnal érzem, hogy ez hamis. Amikor politikai esszét írok vagy történelemkönyvet, akkor tudom, hogy nem hamis, akkor tudom, mit gondolok. Megírtam Magyarország történetét, második kiadás, meg akartam magyarázni Erdélyt, meg hogy mi az, hogy Partium. Leírom azt a történetet, hogy Csokonai Debrecenben él, és hogy néz ki Debrecen egy holland utazó leírása szerint a 17. században, és azt írom, alig egy napra van egy hely, van egy ország, amelyik másként néz ki, és a legtalálhatóbb talán az lenne, ha úgy hívnák, hogy a feltételes módú Magyarország. Ez Erdély.

■ *Feltételes módú Magyarország?*

▼ Igen. Ez konjunktív. Abban a pillanatban tudom, hogy Ungarn im Konjunktiv, az Erdély. Ilyennek kéne lenni nagyjából, minden hibájával együtt. Ez nekem íróként szépirodalmi szövegben soha nem jut eszembe németül. Minden könyvemnek van önéletrajzi fogantatása, ami nem azt jelenti, hogy rólam szólnak a könyveim, hiszen írtam én már olyan könyvet, ahol egy Stasi-tiszt vall magáról, és én, mondjuk, Stasi-tiszt éppenséggel nem voltam. De a nyelvre visszatérve: Terézia Mora úgy tud németül írni, hogy a németek tanulják, hogy kell németül írni. Pedig ő Sopronban született. De ott van Nabokov, aki tíz évet tölt Németországban, beszélni nem tud rendesen németül, aztán kimegy Amerikába, és két év múlva amerikai, nem angol, amerikai nyelven regényt ír.

■ *És nem is engedi, hogy a korábban írt könyvei megjelenjenek, csak az amerikai. Abból lehet visszafordítani más nyelvekre.*

▼ Vannak szinte megoldhatatlan fordítói problémák. Vannak problémái Esterháznak is. Esterháznál az a probléma, hogy ahhoz az írótipushoz tartozik, aki a saját stílusába beépíti a saját paródiáját. És akkor németek előtt felolvas, és próbál velük viccelődni. És a következő derül ki: a pszichoanalízisről viccelődik, és azt mondja, számomra nagy öröm, németül... eine grosse Freue, de ő nem azt mondja, hanem Freude. Freud. Röhögtek öten, mind az öt magyar. Itt vannak a fordíthatóság határai.

■ *Ilyenkor Péter fölneéz.*

▼ De nem alázza meg magát, hogy gyerekek, most vicceltem. Ilyen problémám nekem is van. Egyik könyvemben a nagyanyám azt mondja, ő azért lépett be a kommunista pártba, szegény magyar nemzet, mennyi tragédia érte, míg végre az oroszok jöttek és felszabadítottak. Na most, ha ezt Lipcsében olvasom, akkor a plafonig megy a röhögés, ha Frankfurtban olvasom...

■ ...nem értik.

▼ Hihetetlen, hogy a történelmi recepció megnyire kihat az értelmezésre. Úgyhogy rossz mesterség a miénk.

■ No, akkor térjünk rá A közgazdász bukása című könyvedre. Amikor először találkoztam ezzel a címmel, nagyon meglepődtem. Ez a te ötleted volt? Ez nagyon-nagyon furcsa cím.

▼ Ez német ötlet. Németül jobb a cím.

■ Megjelent már német nyelven?

▼ Egy évvel korábban jelent meg.

■ Nem te fordítottad?

▼ Én magyarul megírtam, lefordítottam németre, és valaki még lektorálta. Én azt a címet adtam, hogy *Der Fall des Ökonomen*, mégpedig azért, mert a fall szónak két jelentése van, az egyik a bukás, a másik pedig az eset. A közgazdász esete. Ez magyarul nem jött be. Én eddig csak tiltakozást hallottam a könyv címe ellen.

■ Furcsa. Nem irodalmi a cím. No, amint már említettük, a regénynek a hőse egy közgazdász, aki Puskin-rajongó, és igazából irodalmár szeretne lenni szerencsétlen, de úgy alakul az élete, hogy közgazdász lesz. Amikor Kolozs Gáborral találkozunk, éppen meghalt a 95 éves édesapja. Addig az apjával élt, és innentől kezdve kemény időszak vár rá, egyedül képtelen eltartani magát. Addig is az apjának a nyugdíjából éltek, pontosabban egy jóvátételi pénzből.

▼ Mert az apa holokauszt-túlélő.

■ Ugyanakkor korábban Gábornak volt egy jó karrierje is, egy kormányon lévő párt parlamenti tanácsadójaként meglehetősen színvonalasan élt. De miután ez a párt kikerült a parlamentből, találják

ki, melyik az a párt, hát ő is, hogy mondjam, bukásra van ítélve. Ez a Kolozs Gábor Moszkvában végez, ahogy te is, csak nem közgazdászként; a hősed '44-ben született, te '43-ban – sok hasonlóság van az éleletekben. Miért gondolod, hogy eltelt már annyi idő, hogy ezt az időszakot már meg lehet írni egy ilyen figurában, aki elég gyámoltalan lett, elég szerencsétlen életet él?

▼ Nézd, nekem nincsenek sikeres hőseim. Illetve engem a sikeres hősök akkor érdekelnek, amikor buknak. Nekem más, mint a saját nemzedékem, és más, mint a saját tudásom, nincsen. Annyit el lehet mondani a hősről, hogy az egésznek a poénja, hogy nem jelenti be a papa halálát, és egy hamisított aláírással fölveszi a jóvátételt egy svájci szervezettől, csak hát apa lassan százéves lesz, és ünnepelni fogják mint túlélőt. Minden évben egyszer föl kell menni egy életbenléti igazolással, amelyet ő aláhamisít, és amíg azt hamisítja, addig kapja. És már rég lemondana róla, de olyan anyagi helyzetbe kerül, hogy még egy évet kell neki hamisítani. De addigra megérkezik a svájci államszövetség autója, mert a svájci tévé okvetlenül az öreggel akar csinálni egy interjút.

■ Van itt egy nagyon fontos dolog, amiről te nem beszéltél. Hogy ez a Gábor azért elsőre tisztességes, elküldi az értesítést apja haláláról annak a jóvátételi alapnak, ahonnan kapja az édesapja a pénzt. Csak a levél visszajön. Címzett ismeretlen. Innen jön az ötlete, hogy hoppá...

▼ Ez a könyv minden pszichologizálás nélkül pénzről, lakásról és munkáról szól, nagyjából ez érdekelt. Én láttam az én nemzedékem értelmiségi tagjait elszegényedni, magamat se sorolom a milliomosok közé, hacsak a következő Nobel-bizottság nem dönt másként...

■ Ha tag lennél a bizottságban, akkor se lenne rossz.

▼ Egy-két jó szót szólhatnak magamért. De tény, hogy ezt az elszegényedési folyamatot döbbenet figyelem '90 óta. Bécsben éltem, jövök haza, talán innen jön ez, meg hát szegény gyereként nőttem föl, tudom, hogy mi a szegénység.

■ *Van érzékenységed.*

▼ Hihetetlen, egy hölgygel ülök egy kávéházban, kimegyünk, jön egy író, és a hölgyre fölsegíti a kabátot. Hú, de udvariasak ezek a magyar írók, gondolom. Egy frászt, ruhatáros. Ez az író ruhatárosként dolgozik '92-ben. Nincs a ruhatá-

rosokkal szemben semmilyen előítéletem, ez annyit jelent, hogy emberek egyre növekvő számban képtelenek anyagilag betölteni az ő szubjektív hivatásukat. Tehát ez a szegénység érdekel engem, mert ennek a pasasnak most van az a havonta illegálisan neki járó 300 svájci frankja, amiből él. Ami úgy hatvanezer. Azóta már tudjuk az egyik politikus jóvoltából, hogy 47 ezerből is meg lehet élni, de amikor írtam, még nem tudtam. Mert akkor lejjebb vittem volna a pénzt.

(Elhangzott 2013. május 31-én az Ady Endre Emlékmúzeumban.)

Határidőt adtam az Istennek

Szilágyi Aladár interjúja Dalos Györggyel

SZILÁGYI ALADÁR (■): *Készültömben igyekeztem minél többet elolvasni az általam még nem ismert Dalos-művekből, a szerzőjükről is. Nos, ami az írói habitusát illeti, két dolog ragadott meg: a bölcs irónia és a szeretet. A szeretet bizonyára régóta megvolt. Hogy eljusson a „bölcs irónia” állapotáig, sokat kellett gyötrődnie? Milyen út vezetett a Kádár-rendszer baloldalról támadó, „maoista” ifjútól a férfikor bölcsességéig?*

DALOS GYÖRGY (▼): Szerintem a bölcsességnek van egy neme, ami nem más, mint az eredeti hülyeségnek a belátása. Ha valami bölcsesség belém szorult, nem arról volt szó, hogy egy „helytelen” ideológiai doktrínáról átváltok egy másik politikai doktrínára, hanem a politikának az életben játszott szerepét változtattam meg. Ez műfajilag azt jelentette, hogy... abba hagytam a

költészetet, és elkezdtem prózát írni. Mert nem ihlet kérdése az, amit én el akarok mondani, a feladatom az, hogy elmeséljek dolgokat, nem az, hogy megváltoztassam a társadalmat. Ez nem azt jelenti, hogy a politika nem érdekel. Nagyon érdekelt egész életemben, fontosnak tartom, csak az változott meg bennem elég fiatalon, hogy az ideológia szorult háttérbe. Tehát jobban érdekelt az, amit én el akarok mesélni, mint az a tanulság, amit abból esetleg le lehet vonni.

■ *Árvaházban, illetve nevelőotthonban cseperedett fel, ami aztán a műveiben is megjelent. Miként él ez a tíz-tizenkét év az énjében?*

▼ Ezek az évek határozzák meg az ember életét. Nem lehet megérteni például a kommunista tanokhoz kötődő ifjúkori vonzalmamat anélkül,

hogyan megemlíteném: az ember ritkán nőhet fel közösségben – még ha vallási közösségben is – anélkül, hogy ki ne vágyják belőle. A másik lehetőség akkoriban a kommunista közösség volt. Tehát volt egy olyan „kommunista fázisom”, ami folytatása volt a gyerekkoromnak, hogy egy befogadó, meleg közösséget kerestem. Az életemnek, ha volt logikája, akkor annak a belátása volt, hogy ilyen értelemben „közösség” nem létezik. Az embernek vagy sikerül megteremtenie a saját baráti közegét, és akkor aszerint változik, vagy elmagányosodik, és kész. Nos, azokat a hatvanas-hetvenes éveket azért nehéz megragadni, mert Magyarországon, ha enyhébb formák között is, mint Romániában, de diktatúra volt. Az önkifejezésnek voltak természetes korlátjai. Én 1964-ben, huszonegy éves koromban kiadtam egy rózsaszínű verseskötetet, amely teljesen vörös volt politikai értelemben, bár már a szerelmi bánat megemlíthető volt benne. Azonban csak 1983-ban látott napvilágot a következő kötet, 19 év elteltével.

■ *Közben Moszkvába került a Lomonoszov Egyetemre, történelem szakra. Ez külső sugallat volt, vagy saját érdeklődési köre vonzotta oda?*

▼ Absztrakt értelemben anélkül, hogy valaha kitétem volna a lábamat az országból, el voltam ragadtatva attól, ami ott megvalósult a szocializmus építése terén. Az az ország, ahol megoldódtak a döntő problémák, a szememben a Szovjetunió volt. Kapva kaptam az ajánlaton, hogy ott tanulhatok. És furcsa dolog történt velem, egy hét alatt kiderült, hogy ez az ország nem olyan, mint ahogy azt a propaganda leírta.

■ *Melyek voltak az első benyomások, amelyek kijózanították?*

▼ Két ilyen mozzanat volt. Az egyik, hogy az összes ruhámat már az első héten ellopták – ami nem illett bele az egyenlőség és igazságosság társadalmáról kialakított képbe. A másik furcsa

dolog, hogy a magyar követség utasítása szerint magyarok nem lakhattak együtt a diákokthoz, hogy tanuljanak oroszul. Nos, az én orosz diáktársaim egyike-másika, amikor hallotta tőlem, hogy még a lopás után is nyomom ezeket a kommunista propagandaszövegeket, kiröhögött. És ők magyarázták el nekem, hogy nem kell mindent elhinni, nem minden van úgy, ahogy az ember a propagandából tudja. Én az oroszoktól rengeteget tanultam, és cserébe azért a csalódásért, amit a szép utópia és a csúnya valóság között tapasztaltam, engem megjutalmazott az égnéhány olyan orosz baráttal, akik tizenkilenc éves koromban el tudták nekem magyarázni, hogy valójában mi van.

■ *Társat is ekkor talált magának...*

▼ Azt később, a vége felé, de jellemző volt, hogy az ott tanuló magyar diákoknak a hetven százaléka orosz feleséget talált magának. Az döntő volt, hogy az ember belekerült abba a moszkvai egyetemi társadalomba, amely hallatlanul érdekes volt. Ezek a hruscsovi liberalizmus utolsó évei, akkor kezdtek először beszélni a személyi kultusról, igazából Szolzsenyicin kisregénye, az *Ivan Gyenyiszovics egy napja*, akkor jelenhetett meg. Én '67-ben végeztem, akkor kerültem Budapestre a Munkásmozgalmi Múzeumba, segédmuzeológusnak.

■ *Nem sokáig...*

▼ Nem sokáig, de ennek a beosztásnak az alapján kapom ma is a nyugdíjamat, amit nem nevezek meg, nehogy azokban, akik még kevesebbet kapnak, irigységet keltsek. De az az öt év döntő volt számomra, annak ellenére, hogy a tanulságokat nagyon lassan vontam le. A maoizmus meg úgy jött, hogy a barátaimmal együtt láttuk: nem működik az a szocializmus, amiben élünk. Az alapélményünk az volt, hogy mást mondanak, mint amit tesznek.

■ *Tehát ez terelte a maoizmus felé?*

▼ Persze. Ugyanis Kínának volt egy hallatlan előnye a többi szocialista országgal szemben: nem ismertük. Semmiféle tapasztalatunk nem volt, amivel össze lehetett volna vetni az ideológiát, nem tudtuk, hogy néz ki az az ország, amely ezeket a forradalmi frázisokat terjeszti, s mi tizenhét-húsz évesek voltunk. Két csoport volt, amelynek a bevallott célja – '67-'68-at írunk – a diktatúra erőszakos megdöntése volt, ami enyhén szólva szerénytelen volt részünkről. S ennek a tágabb köre száz-százötven ember volt Budapesten.

■ *A bírósági, az ügyészi besorolás szerint ez „államellenes összeesküvés” volt. Tényleg volt a mozgalomnak ilyen jellege?*

▼ Hogyne. Volt egy programunk, amelynek harmincnegyedik pontjában ez a követelés szerepelt. Úgy is lehetett volna kezelni a dolgot, hogy ezek bolond fiatal emberek, de a magyar törvény '56-tól kezdve azt mondta, ha ezt két-három ember leírja, és tízen vannak, mind a tíz összeesküvő. Az is, aki tudott, az is, aki nem tudott mindent a csoportról. '56-ig összeesküvésnek csak a katonai jellegű csoportosulást tartották, szervezkedésnek nevezték azt a politikai bűncselekményt, amelyet civilek követtek el. De hogy több embert lehessen lecsukni, megteremtették az egységes összeesküvés-teóriát és egy jogi fikciót, amely úgy hangzott, hogy az „összeesküvés nem célzatos bűntett”. Ez pedig azt jelenti, nem muszáj, hogy mindenkinek arra irányuljon a célja, elég, ha együtt sörözött az összeesküvés vezetőjével. Egy ilyen ügybe kerültem bele, de ez nem az '58-as romániai és nem az '58-as magyarországi perek léghőre már. '68-ban, bár kimondták az összeesküvés vádját, a legfőbb ítélet két és fél év volt; én hét hónapot kaptam, felfüggesztve. De olyan emberek ítélkeztek, akik közül az egyik Nagy Imre halálos ítéletét is kimondta, az én

kihallgató tisztem meg a Nagy Imre cellája előtt őrködött... Ezek az emberek ahhoz szoktak, hogy terroritéleteket hozzanak. De már nem volt terror, megpróbálták ezt az alapvetően hamis konstrukciót valamilyen jogi formába önteni. Mi, a magunk hülye szövegeivel, bizonyos értelemben hozzájárultunk ehhez a perhez, mert nagy pofánk volt.

■ *Ezt követően előbb az állásából, majd a pártból is kirúgták... S ez terelte óhatatlanul az éppen születő ellenzék oldalára?*

▼ Abban az esztendőben, 1968-ban más is történt. Abban az évben gázolták le a csehszlovák reformmozgalmat. Nem csak mi, frissen büntetett fiatalok, hanem más fiatalok is elítélték az inváziót, amelyben Románia nem vett részt. '68 indította el Magyarországon azt a különböző árnyalatokból táplálkozó mozgalmat, amelynek résztvevői hol a maoizmus felől, hol Lukács György tanítványai közül, hol valamilyen népi-nemzeti irányból jöttek. Elindított egy ellenállást, ami kicsi volt, elszigetelt, de ebből lett tíz év múlva az ellenzék.

■ *Ennek az időszaknak volt még egy izgalmas mozzanata, az 1973-as Haraszti-per, amelyben Önt is megidéztek tanúként. Mi is volt ez?*

▼ A Haraszti-per a mi közös életrajzunknak annyiban része, hogy 1970-ben rendőri felügyelet alá helyeztek bennünket, ami egyfajta házi fogság volt. Haraszti Miklóst kirúgták az egyetemről, engem már nem lehetett kirúgni, mert már elvégeztem. Ő elment dolgozni a Vörös Csillag traktorgyárba marósnak, és az ottani tapasztalatait írta meg. Mi rendőri felügyelet alatt voltunk, tehát otthon kellett maradnunk, a munkán kívül moziba, színházba, kávéházba nem járhatunk, Miklós eközben megírta a gyár szociográfiáját. Fél év múlva megtagadtuk a rendőri felügyelet betartását, s akkor léptünk éhségsztrájk-

ba, huszonöt napig. Azt végigcsináltuk. Mai napig azt gondolom, számomra a legnagyobb hőstett volt, mert enni nagyon szeretek. Mesterségesen tápláltak bennünket a tököli börtönkórházban, de végül feloldották a rendőri felügyeletet.

■ *Tehát az éhségstrájknak mégis volt hatása...*

▼ Volt. Mire Miklós megírta a tapasztalatait a gyárról, a belügyminisztérium eldöntötte: most bosszút áll, indított egy pert ellene, amiben nem csak én voltam tanú, hanem mindenki, akiről tudták, hogy olvasta a kéziratot. A tanúk jórészt írók voltak, fenyegetett emberek. Az volt a nagy kérdés, hogy szabad-e kéziratot terjeszteni, és a magyar belügy felfogása szerint kéziratot nem, csak nyomtatott szöveget szabad. A munkahelyeken akkor még az írógépekről mintát vettek. Az volt a kérdés, szokás-e az írók között, hogy megmutatják egymásnak a kézírataikat? Kiderült, minden író legalább tizenöt barátjának megmutatja, amit írt. A Haraszti-per államellenes igazgatási per lett. Államellenes igazgatásnak pedig bármilyen kézirat tekinthető volt, amit más elolvashat.

■ *Igen, ez volt a hatalom „logikája”...*

▼ Azt viszont elérték, hogy az ember tízszer is meggondolta, hogy kinek mutassa meg. Ez volt a céljuk, de a Haraszti-per bukás volt. Ugyanis Miklós a rendőrségen megtagadta a vallomástételt. Azt mondta, akkor hajlandó vallomást tenni, ha bebizonyítják előbb, hogy igazat követett el. Ezek után három hétig még egy éhségstrájkot lefolytatott, kiengedték, és ez volt a vesztség. Ugyanis a könyv hatvan példányban létezett. Nem mondta meg, honnan vannak a példányok, és egy törvényszéki írásszakértő megállapította: ilyen és ilyen elektromos írógéppel készültek. De Haraszti védője, aki egy befolyásos ügyvéd volt, fölállt, és azt mondta: Haraszti felhatalmazta,

hogy közölje, melyik kölcsönzőből kérték a nem elektronikus, mechanikus írógépet. Az az iratszakértő, aki nem tudja megkülönböztetni őket, az nem írásszakértő. Pro forma Haraszti felfüggesztetten nyolc hónapra ítélték, de soha többé kéziratpert nem kezdeményeztek. Néhány év múlva, amikor Magyarországon a szamizdat elterjedt, már nem mertek szamizdat-pert csinálni, pénzbüntetéseket róttak ki.

■ *Nyugat-Németországban hogyan sikerült publikálnia?*

▼ Úgy, hogy barátaim voltak az NDK-ban, akiknek voltak nyugat-berlini barátaik, és akadt mindig, aki hajlandó volt kéziratot csempészni. És a kicsempészett kézírataimból szerkesztettünk 1979-ben egy kötetet, ezek versek és kisprózák voltak. Hogy a nyugat-berlini kiadónál megjelent, ennek Magyarországon semmiféle büntetése nem volt, ellenben az NDK-ból kitiltottak.

■ *Mindez összeköthető azzal, hogy 1983-ban megkapta a DAAD-ösztöndíjat?*

▼ Azt hét évig minden esztendőben kértem, és a hetedik alkalommal sikerült, de biztos, hogy összeköthető velem. A német kapcsolataim így megteremtődtek. Ez azt jelenti, hogy lett német kiadóm, volt német közönségem, recenziókat írtak a könyveimről, miközben Magyarországon '83-ig a nevem nem jelenhetett meg a sajtóban. Addig fordítóként éltem. '87-ben munkavállalási engedéllyel elmentem Bécsbe. Rádióknál dolgoztam, abból éltem, de akkor annyira végét járta a rendszer, hogy fél év múlva már szabadon lehetett utazni. Tehát ez már nem volt egy nagy hőstett, bár csak „egyszer ki, egyszer be” útlevalem volt. Bécsben maradtam '95-ig, mint magánszerző, abból éltem, hogy írtam. Utána megpályáztam a berlini Magyar Ház vezetését, ott voltam négy évig, és a frankfurti könyvvásáron tevékenykedtem.

■ *A Collegium Hungaricum tíz év múltán következett...*

▼ A nyolcvanas években oda be se mehettem. '89-ig nem jártam magyar kulturális intézményben. Azonban az osztrákoknak már szerveztem programokat magyar szerzőkkel. A kilencvenes években Berlinben már elkezdtem magyar irodalom frankfurti fővendégségét szervezni, a javuló némettudásom is sokat jelentett.

■ *A magyar irodalom németországi fogadtatása ekkor kezdett felpörögni?*

▼ Volt már előzménye a hatvanas években, a Kádár-korszak liberálisabb vonulata miatt, Magyarországon olyan könyvek is megjelenhettek, amelyek más kommunista országokban nem. A német olvasó már ismerte Szabó Magdát, Németh Lászlót, valamelyest Illyés Gyulát. És elkezdte ismerni a „nem hivatalos”, egy ideig tiltott irodalmat, Konrád György műveit, majd Petri György verseit, de ezek már a magyar kultúrpolitika megkerülésével kerültek ki, és a fogadtatásuk tette lehetővé, hogy Magyarország megszákítás nélkül jelen volt a német kultúrkörben.

■ *Az Ön „Orwell-könyve”, az Ezerkilencszáznyolcvanöt, történelmi jelentés először szamizdat kiadásban jelent meg Magyarországon?*

▼ Mégpedig az akkori magyar szamizdat technikailag leggyengébb kivitelében. Ugyanis nem volt papírvágó ollójuk, ezért csak hatalmas, vágatlan, szinte plakátméretű lapokra tudták kinyomtatni a regényt, ami csempészésre nem volt alkalmas. Ifjabb Rajk Lászlónak az illusztrációival jelent meg. Nem volt könnyű olvasmány, mert egy oldalra négyoldalnyi szöveg került. Aztán a párizsi *Magyar Füzetek* is kiadta normális méretben.

■ *Gondolom, több az önéletrajzi elem a '90-ben a Magvetőnél megjelent Körülmetélés című regényé-*

ben, amit valaki úgy minősített, hogy ez volt a legőszintébb könyve. Maga is úgy véli?

▼ Más könyvben se igyekeztem hazudni, de – mondjuk – a gyerekkorról másként ír az ember, mint a felnőttkorról. Egy gyerek leírása más feladat íróilag, közelebb kerül az ember egy gyerekhez, mint egy felnőtthez, a felnőttet stilizálja. Ez talán a legszemélyesebb könyvem.

■ *Ennek is fontos kérdése az identitás megtalálása. Egy Önnel készült interjúban feltette a kérdést: „Ki lehet zsidóbb, mint aki oda se tartozik?” Kibontaná ezt a gubancot?*

▼ Alapvető probléma minden identitással az, hogy azok, akik az identitást kívülről megszabják, kétszáz százalékos azonosulást követelnek. Tehát se a kommunizmus, se a kereszténység, se a zsidóság, még kevésbé az iszlám nem engedi meg, hogy félig légy kommunista, félig légy keresztény, félig mohamedán, és legkevésbé azt, hogy egyik kérdésben kommunista legyél és a másikban keresztény.

■ *Akár a regényhőseit, magát is érték keresztény impulzusok?*

▼ Gyerekkoromban az anyám meg a rokonok, akik a zsidóságnak a legalacsonyabb rétegét képezték, csalódtak az ő hitükben, és '45 után a legkisebb keresztény szektákhoz csatlakoztak, amelyeket a kommunista állam azért tűrt, mert szembeállította őket a katolikus és a protestáns egyházzal. Én tíztizenkét éves korom körül tucatnyi keresztény szektát ismertem, adventistákat, metodistákat, őskeresztényeket, később a református egyházat is. Eljártam ezekre a helyekre, és kerestem az Istent. Nagyjából az akkor hozzáférhető kereszténységet ismertem. Ez az ismerkedés aztán megszűnt a kommunizmussal, de amikor az ellenzékhez először csatlakozott vallásos csoport, az Iványi Gábor vezette metodisták, utána a Bulányi atya vezette

Bokor, akkor nekem nem volt problémám beszélgetni ezekkel a keresztényekkel. Az volt inkább a gond, hogy ők nem tudtak beszélni egymással. Nagyobb volt az intolerancia közöttük. Az intolerancia az azonos hitet vallók között nagyobb néha, mint az egymással szemben állók között.

■ *Útkeresései közben Istent is kereste. Van egy ilyen könyve, hogy Istenkereső. Ha jól tudom, az édesapja alakja köré fonta. Mondana erről is néhány szót?*

▼ Édesapámnak ajánlottam. Legújabb könyvemnek, *A közgazdász bukásának* az előzménye volt. Ennek is Kolozs Gábor a főhőse. Itt van egy olyan figura az ötvenes évek végén, aki egy katolikus tanár és egy kommunista igazgató közé kerül, mindkettő meg akarja nyerni magának. Keresi az Istent, határidőt ad neki. Azt mondja, ha tíz napon belül nem adja tanújelét a létezésének, akkor ő belép a KISZ-be... Ez is történik. Isten csak azután jelentkezik. A nemzedéknek volt egy istenkereső jellege. A háború után nem lehet valláshoz kötni azt, hogy a kommunista háttér mögött volt egy furcsa vonzalom a természetfölötti erőkhöz.

A kérdésre, hogy van-e, vagy nincs Isten, nincs válasz. Azt mondja Bertolt Brecht, hogy ha felteszed a kérdést, már eldöntöted: szükséged van Istenre. S az istenkeresésre a válasz az, hogy ki vagyok én? Tehát az ember magáról beszél, ha az Istent keresi. Hogy miért van nekem szükségem erre a hitre? Az *Istenkeresőben* az a nagy probléma, hogy a kommunisták is ígérnek valamit, és a kereszténység is ígér valamit. Csakhogy a kommunisták elkövették azt a súlyos hibát, hogy a túlvilágot tagadták. Tehát az ő „mennyországukat” viszonylag könnyű ellenőrizni, a keresztény mennyországot nem.

■ *Adódott egy olyan lehetőség, hogy riporterként is, történészként is Szahalin szigetére menjen Csehov nyomában...*

▼ Az már a kalandvágyam volt. Én Csehovot nagyon szeretem. Csehovnak a Szahalinról szóló könyve nem sok sikert aratott annak idején. Az író már tüdőbeteg, iszonyúan nehéz körülmények között látogatta meg az akkori cári büntetőtelepet, amely Szahalin szigetén volt, tizenkét-ezer kilométerre Moszkvától, az Ohotszki-tenger partján. Úgy döntöttem, végigmegyek azokon a helyeken, ahol Csehov járt, és írok erről egy könyvet. Két hétig tartózkodtam Szahalin szigetén.

■ *Nem volt akadályoztatva a helyi hatóságok által?*

▼ Akadályoztatva nem, de kísérték mindenhol. Hogy úgy mondjam, a magány érzése nem fojtogatott Szahalin szigetén, s nem csak azért, mert az élettársammal együtt voltam ott. Hogyha valakivel beszélünk, elárulta: jelentést kell írnia az elhangzottakról. Csak már nem KGB-nek hívták az illetékes belügyi szervet, de az egy katonailag őrzött objektum volt.

■ *Talán diszkrétebbek voltak?*

▼ Inkább hatékonyabbak. Megáll a Moszkva–Szahalin járat gépe Juzsno-Szahalinszkban, és két férfi várakozik a kifutópálya mellett. Na, mondom a barátnőmnek, ezek virággal fogadnak minket. A stewardess figyelmeztet: várjuk meg, míg mindenki kiszáll. Utolsóként szállunk ki, ott áll a két férfi, mutatja a titkosszolgálati igazolványát, és biztosítani akar minket arról, hogy... nem eshet bántódásunk. Azt is tudták már, hol fogunk lakni, és kivel fogunk beszélni. Szóval hajmeresztő változások azért nem történtek.

■ *Mivel egyetemi évei alatt huzamosabb ideig élt orosz környezetben, volt, amikor fordításokból élt, többek között orosz szerzők könyveit is fordította. Fölfigyeltem egy címre: Az orosz börtönvilág és művészete.*

▼ No, ez már nem a kényszerfordítások időszaka, ez már '89, a szabadság kezdete. Volt egy szovjet börtönőr, az volt a passziója, hogy a fegyencek tetoválásait fényképezte. Ezt egy magyar etnográfus, Kovács Árpád kiadta, és ehhez a kötethez fordítottam én börtönverseket, a legnagyobb élvezettel.

■ *A 2000-es évek elején jelent meg Puszipajtások című regénye, aminek, úgy hiszem, szintén vannak saját tapasztalataihoz kötődő vonzatai.*

▼ Igen, én nem tudnék például a régi Mezopotámiáról egy sort sem írni, mert nem éltem ott. A *Puszipajtások* szatíra, tipikusan kultúrpolitikai szatíra. Arról szól, hogy mi történik a kultúrával, ha pénzhez jut. A frankfurti könyvvásárnak voltam a kurátora, az ott szerzett tapasztalataimat használtam fel. Hogy miközben kormányváltás történik, a beígért pénz nem jön meg, a kultúraszponzorálás akadozik – erről írtam regényt. Hogy úgy mondjam, jókedvemben írtam.

■ *Másik, dokumentum dimenziókkal is bíró regénye, melynek megírásába történész múltja is belezjátszhatott, a Balaton-brigád...*

▼ Ez annyiban személyes, hogy én az NDK-beli ellenzékkel és irodalommal nagyon jó kapcsolatban voltam, amiért kitiltottak az NDK-ból. Kapcsolataimnak hála, később több száz oldalnyi Stasi-anyaghoz jutottam – magamról. Az NDK titkosszolgálatja ugyanolyan intenzitással figyelt engem, mint a magyar. Ezek az anyagok nem voltak számomra túl érdekesek, de találtam bennük egy utalást a „Balaton-brigád”-ra, arra, hogy az NDK titkosszolgálatja a Balaton körül négy színhelyen tartott megfigyelő brigádot, leginkább a német–német találkozásokot követték figyelemmel. Ilyen brigádja volt a Stasinak még Karlovy Varyban, Prágában, a lengyel tengerparton, a bolgár tengerparton, Leningrádban és Moszkvában. Romániában nem, mert rossz volt a kapcsolat a

két állam között. Engem megfogott az, hogy mi lakozhat egy olyan emberben, aki egy efféle brigádot vezet, és aki alá spiclik vannak rendelve. Teremtettem belőle egy regényhőst. Furcsa módon Németországban ez lett a sikerkönyvem. Beszélgettem magas rangú volt Stasi-tisztekkel, hogy hitelesen ábrázoljam őket. Ráadásul első személyben írtam meg, hősöm Magyarországról elűzött sváb gyerekként került oda. Olyan történetet akartam megírni, ahol szóhoz engedem jutni, nem „följelentem”, nem leleplezni szándékozom a Stasi-hőst, hanem a logikáját próbálom megfejteni.

■ *Ugyanerről a tőről fakad egy másik könyve, amely a maga módján az első a jelenkorral foglalkozó történetírásban. A Viszlát, elvtársak! a szocialista tábor széthullását tárgyalja. Mi ez, történelmi tanulmány, dokumentumgyűjtemény?*

▼ Ez olyan könyv, amit a németek „kísérőkönyv”-nek neveznek. Egy nagy tévéprodukcióhoz írtam. Nem a tartalmát, hanem a háttérét képezi. Magát a produkciót hívták úgy, hogy *Viszlát, elvtársak!*, a keleti tömb széteséséről szólt, hat részben. Romániában is bemutatták. Ennek csináltam meg a könyvváltozatát, amennyiben elmagyaráztam, hogy mi történt. Engem legjobban a hétköznapi és a nagypolitika összefüggései érdekeltek. Például megírtam Ceaușescu bukását, előkotortam a határidőnaplóját, hogy lássam: 1989 decemberében mi volt beírva. Azoknak a napoknak a programja is benne van, amiket már nem élt meg.

■ *Erre rímel rá, hogy egyszer azt nyilatkozta, hogy történelmi dolgokban olyan részletek is érdeklék, amik a történészeket nem...*

▼ Vegyük például az úgynevezett „kerekasztal” motívumot. A kerekasztal volt a szimbóluma az ellenzék és a kormánypárt közötti tárgyalásoknak Lengyelországban, Magyarországon, az NDK-

ban, Bulgáriában is, ha jól emlékszem. De milyen volt ez a „kerekasztal”? Vadászatot indítottam, hogy megtudjam. A lengyelekéről kiderült, hogy hol csináltatták, melyik cégnél, milyen faanyagból, hány szék volt hozzá. És megtudtam, hogy valójában sehol másutt nem volt „kerek” az a bizonyos asztal.

■ *Mondhatni, a szerző részéről ez egyfajta pozitívista történetírói szemlélet volt...*

▼ Arra törekedtem, hogy az emberek tudják: a történelem nem elvontan történik. Ha például a lengyel rendszer elitje elhatározza, hogy az ellenzékkel tárgyalni fog, és elmegy ahhoz a varsói céghez „kerek” asztalt gyártatni, amelyik a pápa trónját is csinálta, az annyit jelent, hogy ennek a pártvezetésnek komoly szándékai vannak. Magyarországon összetolt irodai asztalok képeztek a majdnem „kerek” asztalt. A bolgároknál még az sem volt. Vagy érdekes részlete a bolgár történelemnek, hogy miként buktatják meg Zsivkovot. Szovjet nyomásra, egyértelműen. De aznap még Zsivkov meghívja az aktus szereplőit kávéra, konyakra. November kilencedike van. Mi is történt ugyanazon a napon? A berlini fal leom-

lott. Ezek az elvtársak, akik hullarészezen ünnepelelik, hogy túljutottak a Zsivkov megbuktatásán, Zsivkovval együtt hallják a hírt: a Fal nincs többé... Hát engem ez érdekelt.

■ *Végeredményben egy ilyen epizód többet mondhat, mint akár egy történeti nagyesszé.*

▼ Rengeteget el lehetne mondani például arról, ahogyan Gorbacsov Ceaușescuval testvérkedik – látszólag. 1987-ben ellátogat Bukarestbe, és iszonyú sértődés támad vacsora közben. Ugyanis dél előtt a román diktátor telerakja a piacokat áruval, és megmutatja, hogy mi minden van. Gorbacsov tesz egy epés megjegyzést: ezt mi is így szoktuk, mi is telerakjuk bizonyos alkalmakkor az üzleteket. Gorbacsovot majd szétveti a düh, hogy ezt eljátsszák vele. A felesége, Raisza a „felettes énje”, amikor bevonulnak vacsorára, azt mondja neki: „ne izgasd fel magad, Mihail Szergejevics, mindegy, hogy mit mond ez az ember!” Amit a román tolmács hosszasan fordít le „szabadon” Ceaușescunak.

(Az Erdélyi Riportban 2013 júniusában megjelent beszélgetés alapján)

György Péter

esztéta,
média-
kutató,
egyetemi
tanár

1954-ben született Budapesten. Szegeden kezdte egyetemi tanulmányait, majd 1979-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetemen végzett magyar-történelem-esztétika szakon. 1980 óta oktat esztétikát és médiát. 1985-ben egyetemi doktori fokozatot szerzett. 1990 óta a Képzőművészeti Főiskola címzetes egyetemi tanára. 1995-ben PhD fokozatot szerzett. 2000 óta a Media Center igazgatója. Tanított New Yorkban (New School for Social Research), Londonban, Manchesterben, Krakkóban. Tudományos fokozatai: egyetemi doktori fokozat (esztétika, 1986), PhD (esztétika, 1995), DSc (filozófia 2006). Kutatási területe a 20-21. századi magyar művészettörténet, a kortárs művészet elmélete és gyakorlata, illetve az új média kulturális összefüggései. Több száz kritikája jelent meg napi-, heti- és havilapokban, angol nyelvű publikációk a Philosophy and Social Criticism, Journal of Aesthetics and Art Criticism, Public Research és a University of California Press című külföldi lapokban. Számos külföldi konferencián vett részt, tagja a MÚOSZ-nak, az American Society for Aesthetics és az International Press Institute szervezeteknek.

Legutóbbi művei

Az ismeretlen nyelv. A hatalom színrevitele (Budapest, Magvető, 2016); A hatalom képzelete (Budapest, Magvető, 2014); Állatkert Kolozsváron (Budapest, Magvető, 2013); Apám helyett (Budapest, Magvető, 2011)

Fontosabb díjai

A színikritikusok díja (1984); Széchenyi professzor-ösztöndíj (1999–2002); A Szépirodalmi Társaságának díja (2004); A Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztje (2008); Radnóti Miklós antirasszista díj (2008); Alföld-díj (2010)

Amikor Erdélyről van szó, ködfátyol borul az elménkre

KÖRÖSSI P. JÓZSEF (■): *Igyekszünk a Törzsszsztal vendégeit úgy válogatni, hogy egyrészt olyan személyek jöjjenek el Váradra, akik még nem szerepeltek itt a nyilvánosság előtt, ugyanakkor meghatározó személyiségei a kortárs magyar irodalomnak, másrészt keresünk aktualitásokat is. Szerencsés az a helyzet, amikor ez a kettő egybeesik. Most is ez történt. György Péternek az elmúlt néhány évben sikerült két jelentős művet alkotnia, ráadásul meglátásom szerint mind a kettőnek a műfaja egy kicsit távol áll az ő igazi profiljától. Erről a két könyvről fogunk beszélni. Az Apám helyett műfaja nagyon nehezen meghatározható, nevezzük esszéregénynek, a másik pedig az Állatkert Kolozsváron – Képzelt Erdély című.*

Azért gondoltam, hogy az Apám helyett című könyveddel kezdjük, mert van egy furcsa pillanat ennek a könyvnek az életében, éspedig az, hogy amikor édesapád meghalt, a nekrológót az Élet és Irodalomban te írtad róla. Valahol olvastam, ehhez azért ragaszkodtál, azért kezdeményezted – és erre vagyok kíváncsi, hogy ez hogy is van –, mert nem akartad, hogy másvalaki búcsúztassa őt, más írja meg. Ennek sok oka van, az egyik az, hogy édesapád zsidó származása ellenére jobbkos szimpatizáns, nemcsak szimpatizáns, talán rajongónak is mondható. Ez volt az, ami miatt te úgy gondoltad, ezzel szembe kell nézned? És ha nem durva a kérdés, vagy nem indiszkrét, akkor kérlek, beszélj erről; vagy inkább visszavonom.

GYÖRGY PÉTER (▼): Teljesen korrekt, amit kérdezel. El kell mondanom három mondatban. Az apámnak az volt az életstratégiája, hogy amikor

kijött Borból, azután ő soha többet az identitásával kapcsolatosan semmilyen kötelező dolgot nem ismer el. Ez elég bonyolult stratégia, tulajdonképpen 1945-ben pár százmillió ember választotta ezt, vagy választatták vele, ez két külön dolog. De ez nem egy rossz stratégia, nem akarok most abba belemenni, hogy a szabad identitásválasztás illúzió vagy nem. Részben illúzió, részben nem. A kommunizmus ezt a stratégiát nagyon megerősítette, és '89 után apám tulajdonképpen ideológiát cserélt, egy másik ideológiát, egy másik globális ideológiát vett föl. Az ökológiai guruságot. Nagy magyar ökológiai guru volt. Káderhiány volt, és ő alapító atyja lett ennek a magyar zöld világnak. Ez jobban érdekelte, mint a parciális politikai izék, és minthogy a Jobbikban Z. Kárpát Dániel meg egyéb kollégák ültek, akik ökológia-mániások voltak, az apám arra a belátásra jutott, hogy ez fontosabb, így aztán baráti szálak fűzték őt a Jobbik mindenféle vezetőihez. Ami nem volt egy könnyű dolog az életünkben, de hát az embernek az apja ellen nincs mit föllázadni, olyan dolgok ellen kell föllázadni, amiket a lázadással meg tudsz változtatni. Attól, hogy az ember föllázad az apja ellen, attól még nem lesz nem az apád, tehát értelmetlen dolog, csak mondom azoknak, akinek éppen lázadhatnánkuk van. De amikor meghalt, szembe kellett nézнем azzal a reális fenyegetéssel, hogy a Jobbik saját halottjának fogja tekinteni. Az egyetlen megoldás volt, hogy előbb írok róla nekrológót, mint más, és nagyjából ezt írom le, ennyi az egész.

SZÉKY JÁNOS* (●): Bocsánat, hogy beleszóllok, de minden normális fiú jóval hamarabb elkezd lázadni.

▼ Mindenki lázad az apja ellen, csak azt akarom mondani, hogy hosszú távon nincs értelme. Van értelme fellázadni egy osztályhelyzet ellen, egy származás ellen, minden olyan lázadásnak van értelme, aminek során meg tudod változtatni a saját egzisztenciádat. Akármit művel egy fiú meg az apja, azon a tényen, hogy az egyik a másiknak a gyereke vagy az apja, nem változtat semmit. Így aztán lehet rosszkodni meg pimaszkodni, rossznak lenni kölcsönösen, de a dolognak a lényege, a végső sémája az, hogy mindenki ugyanúgy marad.

● Nem tudom, volt-e arra lehetőség, hogy tudjatok egymással vitatkozni, ha nem is a meggyőzés, a győzelem érdekében.

▼ Tizennyolc éves voltam, amikor az apám elvált, és attól fogva soha nem voltunk jóban. Engem nagyon sértett, ahogy az anyámmal bánt. Tulajdonképpen én soha nem akartam vele vitatkozni. '89 után egy nagyon vad helyzet állt elő, egy Varga Domokos György nevű szerző írt egy cikket, amelyben azt ajánlotta a zsidóknak, hogy ha most nem követik el azt a hibát, hogy szerepelnek, akkor minden rendben lesz. Tehát akik magukat zsidónak tartják vagy őket tartják annak, nem akarok ebbe különösebben belemenni, mert sejtelmem sincs, hogy mit jelent, én speciel nem tartom magam zsidónak. Úgy gondolom, zsidó az, aki zsidó kultúra szerinti életet él, én nem élek zsidó kultúra szerint, nem vagyok vallásos, meg mit tudom én. És akkor ezen erősen felindultam, és hát írtam. Tehát azt mondta, maradjanak nyugton, csak ne menjenek vissza a médiába, ne legyenek értelmiségiek. És akkor garantálja, hogy nem lesz semmi probléma. Tulajdonképpen ígéret volt, nem fenyegetés. És én ezt nem vettem jó néven, az volt az első publi-

cisztika, amit írtam. Az apám fölrobbant, és azt mondta, hogy Vargának igaza van. Nem volt egy könnyű pillanat, nem egyszerű, na, mindegy. Nem volt vele könnyű. Aztán beteg lett.

■ *Nem neked kellett ápolnod.*

▼ Nem kellett, hanem akartam. Mert az volt az egyetlen megoldás, hogy visszaédesgessem magamat hozzá. Na, hát ismerik ezt a megoldást.

■ *Az Apám helyett című könyvedet aparegényként emlegetik. Számos aparegény vagy annak nevezhető könyv jelent meg, mind-mind fontos és meghatározó könyv. Itt a Nádas Péter, Esterházy Péter könyveit szokták emlegetni. Te is úgy nőttél föl, hogy huszonvalahány évesen, véletlenül tudta meg a származásodat. Ez az elhallgatás milyen mértékben befolyásolta a későbbieket?*

▼ A szocializmus alatt nemcsak zsidónak nem lehetett lenni, hanem semminek nem lehetett lenni.

■ *Mindannyian voltunk valamik.*

▼ Speciel, mondjuk, magyarnak lenni pont úgy nem lehetett ebben az értelemben, vagy reformátusnak lenni, avangárdistának lenni, homoszexuálisnak lenni, kokainistának lenni, szóval nem tudom, annyiféle dolognak lehet lenni, ezt mind nem lehetett. Szellemi szabadság volt, de az identitásnak a gyakorlatban való kifejezése nem volt a szocializmus terepe, ezen belül zsidónak lenni végképp nem, senki nem is volt benne érdekelt. Nem összeesküvés volt, az összeesküvés az '56-tal volt és '44-gyel, nem a zsidók összeesküvése volt, hanem Kádár ajánlata volt, egy közjogi állapottá tétel jogfosztása. Ez egy hipotézis, nem tudom bizonyítani, egy gondolatkísérlet, ez nincs megkutatva, ez nem is szociológiai tény. Azt gondolom, hogy ha választ adunk arra a kérdésre, hogy ahhoz képest, hogy Kádár milyen gyűlöletes figu-

ra volt 1956 egész telén, ahhoz képest '57 május elsején, Budapesten, tényleg úgy tűnik, hogy 500 ezer ember összejött. Tehát az egy felfoghatatlan szám. És nem tudjuk, miért mentek oda. Azt mondani, hogy a párt kivezéreelt 500 ezer embert, hülyeség. Azt nem lehet kihozni ilyen országnál. Kádár nagyon fontos dolgot mondott, hogy az úri bitangok soha többet nem jönnek vissza.'44-ben Magyarországon százezer ember beleült tízszer százezer ember vagyonaiba, elszedte a lakását, elvette a tárgyait, elvitte a táskáját, beült a bútorába, feküdt az ágyába, ki ivott a csészécskéből, ki evett a kanálkából. És hát ezek gondolhatták azt, hogy ha már a Rákosi-diktatúra véget ért, van egy ilyen jogállam, akkor valaki visszajön, és azt mondja, hogy: te mit csinálsz az én lakásomban? Kádár azt ígérte nekik, hogy soha többé senki nem fogja ezt megkérdezni. Megírtam ezt, utána egy évvel fölhevített egy barátom kollégája, aki természettudós, hogy akar velem találkozni. És találkoztam egy emberrel, aki azt mondta, olvasta ezt a könyvet, s el akar mondani egy történetet, amit megírhatok. A Szabadság-hegyen találkoztunk, ez Budapest egyik leggazdagabb része. Az egyik mellékutcában megmutatott nekem egy házat. Elmondta, hogy az ő édesanyja parasztlány volt, aki az államvédelmi hatóságnál dolgozott, 16 éves korában feljött Budapestre, és odakerült 18 éves korában, gazdasági intéző lett. S az ő papája, aki a gazdasági főnök volt, véletlenül elütötte a munkahelyükre menet, és szép szerelem lobbant fel közöttük. Pár hónap múlva a 19 éves édesanyját megkérdezte a harmincvalahány éves apukája, hogy ha megkérné a kezét, és fölmennének a Szabadság hegyre, akkor szeretne tőle valamit kérdezni, és azt kérdezte, hol akarsz lakni, édes? Ezt próbálják maguk elé képzelni. És egy olyan villát kínált föl neki, amelyikben pontosan tudta, hogy olyan emberek laknak, akiknek maguknak sem jó a lelkiismeretük, mert egy másik ember bútorában alszanak, pont '44 óta. Aztán beköltöztek oda, a papa nagyon hamar meghalt infarktusban, őt ott nevelték föl ebben a

házban, és ő mindig azt hitte, hogy az a sok szép könyv, meg ezek a bútorok az ő családjáé. Nem pont az övé volt. És a mamája megcsinálta vele azt, hogy a saját halálos ágyán megmondta neki, hogy hogy kerültek ők oda. Nem ajánlom senkinek ezt a dolgot. Addig arra gondolt, hogy őt ebben az ágyban csinálta a papa meg a mama. S aztán megpróbált rájönni arra, hogy kik laktak ott korábban, kettővel korábban. Azok közül senki nem jött haza, tehát a papa pontosan tudta, hogy a zsidók soha többet nem fognak hazajönni. Megtalálta nagyon nehezen azoknak a nyomait, akik '56. október 26-án elhagyták az országot, egy percet sem vártak. Amint tudtak, eltűntek. Ő is ott csinálta a saját gyerekét, meg ott pelenkázta az unokáit, tehát volt egy ilyen furcsa viszonya ahhoz a házhoz. És akkor gondolkozott, hogy infarktust kapjon, vagy mit csináljon, aztán arra gondolt, inkább nem kap, és elment Amerikába, megkereste ezt a családot, és elmondta nekik, hogy mi van. Ott már a következő generáció élt, soha nem voltak Magyarországon, nem tudtak magyarul. Ő fölajánlotta nekik a lakást, erre azt mondták, bocsánat, az pont úgy nem a mienk, mint a magáé. Azt a kompromisszumot kötötték, hogy elküldte nekik a zsidó család bútorait, abból a megfontolásból, hogy nem bír bennük létezni. A családja visszajött a Balatonról nyaralásból, s a szép régi bútorok helyett egy Ikea lakásban találták magukat. Ő elköltötte minden pénzét arra, hogy egy általa nem ismert, hát nevezzük nevén, nyilas családnak elküldje a bútorokat. A könyveket megtartotta, mert azok azt mondták, hogy a német az tőlük távol áll. Elmondhatatlan tisztelet, szellemi teljesítmény az ő apjától, hogy ezt így összehozta. Ezt csak azért mondom, mert ez volt, amit a Kádár-rendszer megoldott nekik.

■ *Beszéljünk a másik könyvedről. Nagyon érdekes, izgalmas, nem tudom, hogy született a cím és az alcím: Állatkert Kolozsváron – Képzelt Erdély. Hát mit képzelünk el? Azt, ami nincs, vagy ami nem úgy*

van. Azt hiszem, borzasztóan találó, különösen ha képzelt ez az Erdély, és ez a könyvnek a lényege. És ez az Állatkert Kolozsváron, esküszöm, nem tudtam, amíg el nem olvastam a könyvedet, hogy nem volt állatkert, és nincs állatkert Kolozsváron. De van egy ehhez kapcsolódó történet, pontosabban K. Jakab Antalhoz kapcsolódó történet.

▼ A képzelt Erdély az úgy van, hogy nekem nincs jogom másról írni, csak a képzeltről, mert a valódit nem ismerem.

■ *A könyv arról is szól, hogy senki nem ismeri. Kazinczy leírja, hogy Magyarország nem ismeri Erdélyt. És azóta se ismerjük.*

▼ Sokféleképpen lehet valamit nem ismerni. Azok közé tartozom, aki soha nem élt itt, föl-alá mászkáltam itt egy ideig, ide jövök meg oda megyek, elolvasok könyveket. De ez a könyv nem Erdélyről szól, hanem arról, hogy a magyarországi magyarok, akikhez én tartozom, ezt a dolgot elképzelik, kicsit durvábban, ahogy Móricka elképzeli. És hogy annak milyen kínos következményei vannak, ez a könyv arról szól, hogy az önök világát hogyan látják azok az emberek, akik, mondjuk, az én világomban élnek, és azt képzelik, hogy ezt ismerik. Ha akarják, ez egy önkritikus szöveg; nem Erdéllyel szemben kritikus, hanem a Magyarországon élő Erdély-járókkal kapcsolatban.

K. Jakab Antal elmondhatatlanul nagyszerű kritikus volt. A történet úgy szól, hogy 1989 után Tamás Gáspár Miklós bement egy kolozsvári kocsmába, mert addig nem volt útlevele, nem tudott idejönni, és találkozott K. Jakab Antallal, és azt mondta neki: mennyire örülök, Tónikám, hogy túlélted. És ő azt válaszolta: nem éltem túl. Ami nagyon fontos mondat erről az emberről. Aki egyébként az *Utunkban* volt szerkesztő a hetvenes években, amikor Bodor Ádám oda elkezdhetett írni, egyébként nem K. Jakab, hanem Szi-

lágyi István jóvoltából, aki tartotta érte a hátát. K. Jakab Antal a levélváltás rovatot szerkesztette, s joggal gyanakodott, hogy a kollégák szórakozni fognak vele, a világ minden ilyen rovatában előfordul, hogy az embert megviccelik a kollégái. És valóban meg is viccelte őt Bodor Ádám: elküldött neki egy levelet, amelyben azt nehezményezte a szerkesztő úrnak, hogy miért nincs állatkert Kolozsváron, és egy nagyon szép, költői képben fölvezolta az őriületet, amiben élnek.

■ *Nyilván álnéven.*

▼ Álnéven leírja, hogy mindenütt van állatkert, és milyen kár, hogy Kolozsváron nincs, mire K. Jakab azt válaszolja: Épp elég baj van így is. Vagyunk épp elegen. És akkor pár nap múlva éppen berúgtak este, meglepő szokás, és mondta Bodor K. Jakabnak, hogy milyen jót írtam. És azt mondta K. Jakab Antal, hogy nem, nem, te egy álhülye vagy, de az egy valódi hülye, aki azt írta. Nem tudtak ebben igazságot tenni. Amikor Ádám ezt nekem elmondta, pont azt az állapotot írta le, amiről a könyv szól, úgyhogy ettől vidám jókedvem kerekedett, hogy lett egy emblematisz cím, amit Bodor Ádám nekem ajándékozott, és ezért én végtelenül hálás vagyok.

■ *A könyvben leírod azt is, példákat hozva, hogy volt egy időszak az erdélyi magyar irodalomban, amikor a nagyon leleményes szerzők megtalálták azokat a műfajokat, amikben elmondhatták azt, amit egyébként nem lehet elmondani. Például K. Jakab a Levélváltásban olyan dolgokat mondhat ki, nevezhet nevükön, amik egyébként egy publicisztikában, esszében, akárhol nem jelenhetnek meg.*

▼ Egy ideig kínoztam is Morcsányi Gézát azzal a perverz gondolattal, hogy adja ki a K. Jakab Antal levélváltását. Mert elmondhatatlan szövegek. És ő rengeteget nevetett is ezeken, rengeteget mulatunk, de azt be kellett látnom, hogy 30 példánynál többet élő ember ebből meg nem vesz.

■ *Az én korosztályom annak idején az Utunkat a Levélváltásnál kezdte olvasni.*

▼ Azt gondolom, egy irodalomtörténésznek tanulmánya lesz egyszer ebből.

■ *Te sorra veszed azokat a mítoszokat, amelyek Erdélyt körülveszik, és újra- és újrateremtődnek az újabb mítoszok Trianontól errefelé. Miért pont Erdély-ljel kapcsolatosan van szükségünk nekünk magyaroknak arra, hogy ez így éljen bennünk, miért nem Felvidékkel vagy Délvidékkel kapcsolatban?*

▼ Szlovákiában erről nincs mit mondani, mert Szlovákiában az emberek egy kétnyelvű világban élnek, a Délvidék pedig nagyon-nagyon kicsi ebben az értelemben. A Székelyföld visszaszerzése mint magyar nemzeti eszme egy bizonyos értelemben realitás, de annak, hogy visszaszerezzük Kassát, semmi értelme nincs. Annak a mondatnak nincsen értelme.

■ *Most hirtelen az jut eszembe, hogy például mekkora Orbán Balázsnak a szerepe abban, hogy az a mítosz így éljen, hogy ezek a mítoszok épüljenek és újraéljenek.*

▼ Ami Magyarországon ma történik Erdéllyel, az olyan, mint egy médiumváltás. Tehát a szövegek, Erdély helyett vannak a happeningek, az események, a képek, a testi akciók, a zenék, tehát egy jelen idejű kortárs populáris kultúra, ami felszabadító, mert nem értelmiségi kiváltság, tehát egy tradicionális irodalmi nacionalizmus. A látzatnak a fenntartását követeli, hogy valaki azt mondja, hogy hát azért Tamási Áron. Az, hogy a motorosoktól a betyárokig mindenki rajonghat Erdélyért, nagyon egyszerű dolog, mert nincsen benne osztálytudat, illetve nincsen benne elit. Például nagyon kevés agresszió van benne, nem is sok empátia. Azt nem lehet mondani, hogy amikor az *István, a királyt* Csíksomlyón eljátszák, nem kulturális esemény. Az nagyon fontos

kulturális esemény, és nagyon sok embernek egy bizonyos értelemben megváltoztatja az életét. Ezen nem lehet gúnyolódni, meg nem érdemes gúnyolódni. Egyszer elüldögéltem s néztem, ahogy a fiatal gyerekek mászkálnak ezekben a helyes szimbólumokban, és egyszerűen arra a belátásra jutottam, hogy ezen nincs mit nevetgél-ni. Egyrészt mert nem illik, tényleg nem műveltségi vetélkedő az élet, szóval lehet nemzeti érzelme annak, aki műveletlen, ezt nem érettségire osztogatják, a nemzeti érzületet, és hogy annak ezeket a formáit, amelyek korszerűek, azokat nagyon komolyan kell venni. Mert ha az államvallás lesz, amint afelé haladunk, annak kínos következményei lesznek, mert akkor soha nem fogja tudni senki, hogy milyen volt Erdély, mint ahogy azt sem, hogy milyen volt Magyarország. Nemcsak azt nem fogjuk tudni, hogy milyen volt Erdély, hanem azt sem, hogy milyen volt a saját hazánk, ehelyett van ez a lidércnyomásos örület, hogy ezerszertendős hazánkban emberek lovagolnak, és a genetikailag ősi magyar szürke marhát fogyasztják, amikor a genetika és a magyar szó összekeveredik, gondolom, a genetikusoknak keresztbe áll a szemük.

■ *Ennek aztán az a következménye, hogy a miniszterelnök-helyettes belovagol Sepsiszentgyörgyre.*

▼ Nem szeretek jelen nem lévő emberekről beszélni, de kivételt teszek, mert a miniszterelnök-helyettes úr valójában a látomás erejével hatott rám. Lovon, bocskaiában belovagolni, mikor az ember katolikus – ez így együtt, be kell látnunk, olyan színházi esemény, amin tényleg elálmélkodtam.

■ *Péter, meg lehet-e botránkozni azon, és most nem arra gondolok, hogy mi botránkozunk-e meg, amit Visky Andrástól idézel, mikor azt mondja: Az én hazám nem Magyarország. Nálunk otthon, ha focimeccs előtt a tévében játszották a magyar Himnusz, nekünk föl kellett állni, mert az apám ezt elvárta,*

szilveszterkor pedig eszünkbe sem jutott, hogy a román éjfélkor koccintsunk. Tehát koccintottunk akkor, amikor a hazánkban koccintottak, és felálltunk akkor, amikor a hazánk himnuszát játszották. Ugyanakkor te nem véletlenül idézed Visky: „Az én hazám nem Magyarország.”

▼ Énnekem van jogom idézni, de nincs jogom kritizálni.

■ *Nem azt kérdeztem, hogy igaza van-e vagy nem, hanem hogy hogy lehet így élni. Te tudod, hogy lehet így élni?*

▼ A fél világ így él. Európában az embereknek a fele így él. Nézd meg Visky könyvét a Duna-deltáról, szerintem az ő hazája valahol az égben van, vagy a Duna-deltában, ahol ő felnőtt, egy félreértésből kifolyólag. S az ő édesapja ott szolidaritást kapott román emberektől habozás nélkül, és azok miatt élte túl, tehát neki szerintem ebben az értelemben a hazája nem Magyarország, hanem egy képzelt dolog, amiben benne van a Duna-delta, meg az apja a börtönben.

■ *Szükségünk van-e hazatudatra, vagy ez nem földrajzilag, történelmileg meghatározható valami?*

▼ Van egy 19. századból megörökölt elképzelés: az embereknek van hazájuk. Van egy közösségben élő embercsoport, amelyiknek van egy szerződéses viszonya azzal a földdel, amelyen él, és meghal érte. Tehát vagy akar érte meghalni, vagy kötelezik érte, és ezt a dolgot a 20. század folyamatosan fölülírja. Az első világháborúban ez elkezdett nagyon sok embernek nem tetszeni, hiszen ezt hívták bolsevizmusnak. Aztán azt nehéz megmondani, hogy például az oroszoknál a nagy honvédő háborút akarták vagy nem akarták, mindenesetre az oroszoknál egyet látsz: van, aki szórakozik az egyházzal, de sohasem találsz Oroszországban senkit, aki szórakozna a háborúval. Húszmillió orosz halt meg valamiért, és nem tudod különvá-

lasztani, hogy Sztálin volt-e a gyilkosuk vagy Hitler. Ma nagyon kevés embert látsz, aki meg akar halni a hazájáért, és nagyon sok embert látsz, aki el akarja hagyni a hazáját, mert enni akar.

■ *Amikor ezeknek a mítoszoknak a teremtőiről és éltetőiről írsz, azt mondod, ezeknek az embereknek a számára a föld, nevezzük anyaföldnek, elsősorban a haza földje, és csak másodsorban termőföld.*

▼ Németországban él ötmillió török. Van nekik saját nyelvük, van nekik saját vallásuk, de közben törökök is, meg németek is. Tehát azt akarom mondani, hogy a politikai identitás, az anyanyelv és a terület között van egy ilyen, hogy mondjam, mint egy dobostorta. A Németországban felnövő török lányok soha többet nem akarnak rendezett házasságban hozzámenni ahhoz, akit a szüleik kijelölnek, hanem hozzámennek az első némethez, mert az szabadon engedi őket, és akkor a kis szomorú török fiúknak kell hozni Anatóliából egy jobb lányt. Az, hogy valaki német vagy nem, azt jelenti, akarsz-e szabad lenni. Tehát annak a 19. századi álomnak, hogy az állam, a társadalom, a hazám és szülőföldem egybeesnek, hogy ez mind egy helyen van, ennek vége.

■ *Arról is szól a könyved, hogy végül is az, aki kisebbségben él, és itt az erdélyi kisebbségről beszélünk, egész élete során két többségnek kell hogy megfeleljen valahogy. Tulajdonképpen ilyen más európai nemzetnél nincs is.*

▼ Ez így is van, meg nincs is így. Van Franz Kafkának egy szövegrésze a naplójából, hogy ő milyen író, mert hogy nem zsidó író, az tuti, szerintem nincs is zsidó irodalom, de ezt csak nagyon csendesesen merem mondani, tehát van izraeli irodalom, de az nem zsidó irodalom, oké? Kafka egy németül író ember, aki prágai, nincs német identitása, semmilyen identitása nincsen, és ezt eléggé nehezményezik. A válság abból van, hogy nem lehet identitás nélkül élni. Az az igazi

probléma, hogy például melyik Magyarországnak kell megfelelned, és melyik Romániának.

■ *De azt is fontos tudni azért, hogy ez a kisebbség végül is melyik többségtől kap kulturálisan többet, és melyiket fogadja el.*

▼ Várjál már. Miért nem jó az, hogy kettőtől lehet kapni?

■ *Hát ez nagyon jó, csak az egyik ennek nem nagyon örül.*

▼ Minket magyarországi magyarokat ebben az ügyben nem kell megkérdezni, mert nem tudunk románul.

■ *Az erdélyi magyarok nagyon jól tudják, hogy ha ennek van valami előnye, akkor pontosan ez.*

▼ El lehet kezdeni röhögni azokon az embereken, mint én, akik azt képzelik, hogy Erdélyben csak magyarok élnek, és vannak ilyen figurák jobbra-balra, akikről nem is tudjuk, milyen nyelven beszélnek, valamilyen furcsa nyelven beszélnek. Komolyra fordítva a szót, az erdélyi magyarság vagy a felvidéki esetében van egy nagyon fontos dolog, ez a közvetítettség, a közvetítettség tapasztalata vagy a közvetlenség tapasztalata. Azoknak az embereknek, akik egy nyelven élnek, ezt nehéz megérteniük. Aki több nyelven él, az egy sztereó világban él, tehát azt kell mondanom, sokkal gazdagabb az identitáselképzelése, mint a mai magyaroké. Azt mondta nekem egyszer az egyik barátom, hogy ő annyira szeret Kolozsváron lenni, mert ott otthon érzi magát. Hát, mondtam, ez érdekes. Azt mondja, miért. Nekem például biztos, hogy soha nem otthonosabb, megyek az utcán, és nem tudom, kihez merjek szólni, mert vagy engedékenyen hajlandók megérteni, vagy nem. Kolozsváron nem tudok vizsgálatot végezni minden szemből jövő emberről, hogy na, te most magyar vagy, vagy román. Be kell látnunk, hogy

ez tébollyal azonos. Ha nem beszéled egy városnak a nyelvét, akkor ott idegen vagy. A magyarországi magyarok nekem ne akarjanak olyan nagyon otthon lenni Kolozsváron. Ja, vagy épp ezért akarnak az általuk elképzelt Székelyföldön tartózkodni, mert ott nem bukunk le.

■ *Az én apám, aki mellett föl kellett állni, amikor a magyar Himnusz szólt a tévében, azt mondta, azért kell minél több nyelvet beszélni, mert annyi ember lehetsz, ahány nyelvet tudsz. Ez megint egy rohadt nagy ellentmondás.*

▼ Egy dolog megtanulni egy nyelven, és egy dolog úgy élni, hogy tudod azt, valaki a melletted levő házban egy másik nyelven beszél. Ez két tökéletesen eltérő dolog. Nagyon sok ember Budapesten megtanul sok nyelven, de ennek köze nincs ahhoz, hogy Magyarország az a hely, ahol csak magyarul beszélnek. Aki Berlinben él, és egy minimális józan esze van, az tudja, hogy Berlin nem az a hely, ahol az emberek németül beszélnek, hanem az a hely, ahol németül beszélnek és törökül, meg most már oroszul is; Berlinben három orosz rádió van. Tehát Berlin többnyelvű város. Azok az oroszok már nem fognak onnan elmenni.

■ *Péter, írsz a Vérző Magyarország című antológiáról, amit, ha jól emlékszem, Kosztolányi állított össze. 1920-ban vagy '21-ben jelent meg, és azt is megállapítod, sikerült olyan antológiát összeraknia, amiben nincsenek irredenta írások.*

▼ Miközben ezt szerkesztette, ezekben az években elég nagy hülyeségeket írt, illetve a legszomorúbb és legszégyenletesebb szövegeit. Senki nem ajánlanám, hogy ettől ne szeresse ugyanúgy Kosztolányi Dezsőt, mint, mondjuk, speciel én. Ráadásul Kosztolányi elég világosan rendbe tette a dolgokat az én normáim szerint az *Aranysárkányban*. Kosztolányi traumatizált állapotban csinált valami badarságot, és elég korrekteen helyrehozta pár évvel később.

● A traumatizáltsága oka az volt, hogy...

▼ ...elvesztette a szülővárosát, igen. És még nem volt begyakorolva, azért volt fontos antológia énnekem, mert a magyarok még nem gyakorolták be, hogy őnekik van ez a fájdalom. Tehát még nem tudták, hogyan kell ezt jól begyakorlotan előadni, hogy micsoda szörnyű helyzetben vagyunk mi, tényleg szörnyű helyzetben voltak. Jelzem, nem voltak olyan szörnyű helyzetben, mint azok, akik a határnak ezen az oldalán maradtak, csendesen mondanám, de ez Magyarországon soha senkit nem érdekelt, ezt ne felejtsek el.

■ *Igazából senki nem beszél arról, hogy mit szenvedtek azok az emberek, akik elszakadtak, akiket elszakítottak, mi történt ezekkel a közösségekkel, akiket elszakítottak, csak arról, amit a megmaradt Csonka-Magyarország érez.*

▼ Ebben az ügyben mérhetetlen öröme ad okot két kortárs regény, Tompa Andreának és Vida Gábornak a könyve. Mind a kettőben az a világ van benne, amit a magyarok nem nagyon kívántak. Szerintem azért nem akartak erről tudni, mert iszonyatosan szégyellték. Nem tudok mást mondani, 1919-ben a magyar elit totális csődöt mondott; erre nincs jobb szó, százszázalékos csődöt mondott. Nem tudott mit kezdeni semmivel, egyáltalán nem. '18 és '20 között a Kolozsvár–Budapest távolság 400 kilométerről 4000-re nőtt. Eltűnt az anyaország, eltűnt minden, és ennek a beláthatatlan, sodró erejű rettenetében Budapest úgy csinált, mintha értené, de valójában saját magával volt elfoglalva. A magyarok csak a saját panaszukkal voltak elfoglalva. A magyar középosztály e tekintetben önzően viselkedett, Kosztolányi *Égi jogász* című novellája effektív erről szól.

■ *Péter, így a beszélgetés vége felé lesz egy inkorrekt kérdésem. Eldöntöttem, hogy ezt megkérdézem tőled: miért írtad meg ezt a könyvet? Amikor levonatban*

olvastam, sok mindenkivel beszélgettem, rettenetesen sok mindenkinek ajánlottam, és nagyon-nagyon fontosnak tartom, szerintem ennek a könyvnek az élete nagyon hosszú lesz, rengeteg vitát fog még provokálni. Te nagyon sokszor nyúlsz olyan dolgokba, amiket az ember nem vár, és most ez szerintem megint egy telitalálat, jól belenyúltál.

▼ Két válaszom van rá, ami összefügg. Az egyik, hogy 2014-ben leszek hatvanéves, és egész életemben egyetlenegy dologra vigyáztam, hogy úgy élhessem az egyetlen az életemet, hogy senki soha ne szóljon bele abba, hogy mit írok. Ezt nem olyan könnyű ám csinálni. Ennek az az ára, hogy ne legyen szakmád. Esztétának lenni az nem is szakma. Angolra nem lehet lefordítani. Ilyen szó nincs angolul. Az esztétika szó angolul szépségszalon. Azt gondolják, ott dolgozol. Inkább a kuplerájnak a metaforája. Nincs. Az esztétika tanészék mérhetetlen szabadságot adott nekem. Ha az embernek van egy rendes szakmája, például irodalomtörténész, tartozik egy közösséghez, és az gyötör téged; de engem nem gyötört senki, mert nincs szakmám, és ez azt jelentette, hogy mehettem a fejem után. És azt gondoltam, már megint a szocializmus van itt a kellős közepén a dolognak. Tulajdonképpen ez arról szól, hogy emberek hogyan viselkedtek a szocializmus idején. Mondd csak, mi lesz az indiszkrét kérdésed?

■ *Nagyon akarsz te szabadulni ettől.*

● Annyira kíváncsi vagyok.

■ *Meg akarom kérdezni tőled, hogy mi a véleményed a székely autonómiatörekvésekről, pontosabban ennek a hogyanjáról mi a véleményed. Tehát hogy így kell-e ezt csinálni?*

▼ Erre természetesen nem tudok válaszolni. Tökéletesen inkompetens vagyok.

● *Véleményed biztos van róla.*

▼ A nagyapám mindig azt kérdezte a nagyanyámtól: Erről mi a véleménye, kedves Emma? Óvatos duhaj volt, hosszú házasság, nagyon szerettek egymást, gondolta magában, sorsdöntő kérdésnél jobb a békesség. Kérdezhetném, kedves Jóska, hogy erről mi a véleményed, de ezt nem teszem. Rettenetesen mulattat, hogy Magyarországon senki nem ért ebből egy büdös szót sem, de véleménye van. Az nagyon mulattat engem, hogy Bajnai Gordon is egyetért ezzel, ez nagyon tetszik nekem, mert ha valaki megkérdezné tőle, hogy hol van az a dolog, amivel ő egyetért, akkor nyilván elég nagy szarban lenne, mert lövése sincs róla, de ettől függetlenül nagyon örülök neki, mert még mindig kisebb baj, mint ha nem értene vele egyet. Ugyanolyan vicces, mint aki nem ért egyet. Én ezt a dolgot úgy látom, hogy pimaszul fejezzem ki magam, mint egy állatorvosi esetét annak, amiről írok, tehát így bánni ezzel

a dologgal, egyetértünk vele, nem értünk egyet, zsaroljuk őket, vagy nem, egy apróságra azért úgy rá mernék mutatni, hogy például Váraddal mi van, azt nem tudom. Akkor önök lekerülnek az érdeklődés térképéről, és átkerülnek Szlovákiába? A Székelyföldön kívül itt nem volt más semmi? De megint mondom, ez nem azt jelenti, hogy állást mernék ebben foglalni. Egyébként meg volt már autonómia, ha már itt tartunk, pont Sztálintól kapták, Bottoni zseniális című munkájában, *Sztálin a székelyeknél*, ezt nagyon őszintén, szépen megírja.

Azt látom, hogy a magyarok tökhülyék ebben a dologban, amikor Erdélyről van szó, ködfátyol borul az elménkre.

(Elhangzott 2013. november 8-án a Silent kávézóban.)

Szövegeink az események után kullognak

György Péter beszélgetése Szilágyi Aladárral

SZILÁGYI ALADÁR (■): *Több munkájában is foglalkozott az emlékezetpolitika, a kulturális emlékezet kérdéseivel. Ilyen volt a 2000-ben megjelent Néma hagyomány, és ilyen a 2005-ben napvilágot látott Kádár köpönyege is. Ezt követően látott hozzá az Erdéllyel foglalkozó könyvéhez. Elmondaná, hogyan született meg az ötlet, hogyan módolta meg a kötetet, menet közben alakult ki, vagy eleve kitervelt munka volt?*

GYÖRGY PÉTER (▼): Mind a két feltételezés igaz. A *Néma hagyomány* tizenhárom éve jelent meg, akkor még azt lehetett remélni, hogy '56 egy közös hagyomány. Ma már ez az állítás nem igaz. Az kezdett el érdekelni, hogy a kulturális hagyományozódásnak a szerkezete hogyan működik. Azt gondoltam, '56 nagyon jó példa egy elméletnek az illusztrálására, másrészt megkerülhetetlen. Félt volt, hogy ha az új nemzedék nem tartja

magára nézve kötelezőnek, ha nem fog vele úgy bánni, mint '48-cal, ha nem fogadja el örökségként, akkor bármit lehet csinálni ebben az országban. Úgy gondolom, egy nemzeti kulturális közösség – ha ennek a fogalomnak van értelme –, egy történeti közösség nem működhet úgy, hogy a saját múltjával nincs tisztában. Ami a *Kádár köpönyegét* illeti, gyakorlatilag kiderült, hogy a Kádár-rendszer emlékezetből való kiesésének kínos következményei vannak. Már a *Néma hagyományban* is fölmerült, hogy mi van a Kádár-korszakkal, s elkezdtem áttekinteni, hogy utólag mi történt a Kádár-rendszerrel. Az Erdély-könyvemnek is alapkérdése Trianon mellett, hogy mi történt itt a szocializmus ideje alatt. Az viszont láthatólag nem nagyon érdekli a mai Magyarországot, szinte elszántan és dacosan nem. Ezért is kezdtem megírni az Erdéllyel kapcsolatos gondolataimat, véleményemet, s ezek az írások végül kötetté álltak össze. Most írok egy könyvet, az '57 és '70 közötti évekről, arról, miként alakult ki a Kádár-rezsim kulturális intézményrendszere.

■ *Ami a Képzelt Erdélyt illeti, gondolom, maga a témakör is kínálta, hogy egy esszékonstrukció legyen. Ez azért is hasznos, mert az esszének a tanulmányhoz képest megvan a maga nagyobb szabadsága. Ehhez viszont, tekintettel a téma bonyolultságára, a szerzőnek ki kellett alakítania egy sajátos nyelvezetet is, hogy az egész problémakört meg lehessen fogalmazni.*

▼ Váradon – ami, ha akarom Erdély, ha akarom, nem – egy *Erdélyi Riport* című lap szerkesztőségében nekem, aki soha nem éltem Erdélyben, erről beszélni nagyon nehéz. Világosan kell látni: ezt a könyvet egy nem idevaló ember írta, nem idevaló embereknek. Az egy külön ajándék az élettől, ha az idevaló emberek is érdeklődést mutatnak iránta, ez számomra végtelen nagy öröm. Mert az történik, hogy van egy csomó ember – akik közé én is tartozom –, aki ezt a dolgot kívülről nézi, és félő, ugyanott fogunk tartani, mint ahogyan Kazin-

czy megírta 1816-ban: Magyarország nem ismeri Erdélyt.

Ez a könyv egy gondolat kísérlet, egy esszéisztikus kísérlet arra nézve, miként alakult ki az a helyzet, hogy Magyarország ma arra használhatja Erdélyt, amire használja. Ami szerintem teljes félreértés, egy kulturális hagyomány politikai használata, ami engem sok aggodalommal tölt el.

■ *Azt mondta, kívülállóként írta meg, ugyanakkor azt tapasztaltam, sok empátia van önben. Ez azt jelenti, hogy akár egy helyzetről, egy történésről, akár egy személyiségről van szó, nem csak körbejárta, hogy hol, hogyan élt, mire kényszerült, hanem az esszé műfaj azt is lehetővé tette, hogy még érzelmi megnyilvánulásokat is megengedett magának.*

▼ Igen... A könyvnek – többek között terjedelmi okoknál fogva – csupán három „főhőse” van, de jogos kifogás, hogy például Cs. Gyimesi Éva avagy Székely János miért nincs benne, de benne van Szabédi László, Bretter György és Szilágyi Domokos. Van három ember, aki iránt mindig is nagyon komoly empátiát éreztem, miközben, a sors iróniája: Gyimesi Éva volt az egyetlen, akit – szemben a másik hárommal – valamelyest személyesen is ismertem. Három olyan emberről van szó, akinek az életét a kommunizmus determinálta vagy tette tönkre. A három sors közül kettőhöz brutális öngyilkosság fűződik, ami elválaszthatatlan az államszocializmus történetétől. Azért is szenteltem Szabédinak nagyobb teret, mert felpiszkált, amikor láttam, hogy miközben Erdélyben ő egy hős, Magyarországon azt sem tudják, hogy kicsoda. Ez a könyv Magyarországon jelent meg, hadd örvendeztessem meg az olvasóimat azzal, hogy nézzék meg, ki volt ez az ember.

■ *Könyvének olyan a konstrukciója, hogy bizonyos elemek egy-egy fejezetben kapnak helyet, de legalább utalások erejéig vissza-visszatérnek egyebütt is. Érdekes volt számomra, amikor a mű elején az úgyneve-*

zett mitizált tér keretében az emlékhelyeket, illetve a kultuszhelyeket elemzi. Élvezettel olvastam, amikor felvázolta Zebegénynek mint helyszínnek a szinkretizmusát, és a legvégén – ellenpontként – oda tette valóban értékes szakrális térként Pannonhalmát, amivé az napjainkban fejlődött. És megint megtapasztaltam azt a körültekintő felelősségtudatot, ahogy a Makovecz-jelenséget, a Magyarországról végül „kiszorult”, Erdélyben „hazatalált” építész munkásságát tárgyalta.

▼ Konkrétan az történt, hogy a magyar katolikus egyház, Erdő Péter esztergomi bíboros megszakította vele az együttműködést, ami Piliscsában, a Pázmány Péter katolikus egyetem tervezésekor csúcsonodott ki. De egyébként arról volt szó, hogy Makovecz Imre templomokat épít, és amikor kiszorult Magyarországról, akkor gyakorlatilag Erdélyben folytatta azt, amit Magyarországon nem folytathatott. Makoveczet lehet abszolút túlértékelni – azért fogalmazok így, mert én nagyon nagyra értékelem –, de azt nem helyeslem, amit a jelenlegi magyar kormányzat csinál, hogy hozott egy törvényt, mely szerint Makovecz Imre összes kulturális épületét le kell védeni, meg kell menteni. Ezzel gyakorlatilag kiveszik az építészet történetéből, és patetikusan afféle szent helyekké nyilvánítják azokat. Ez veszélyes dolog. A másik dolog ugyanilyen kétségbeejtő: ahogyan Makovecznek a vitathatatlan tehetségét – pusztán politikai nézetei miatt – a liberális magyar értelmiség kezeli, azt ostobaságnak tartom. Szerintem Makovecz Kós Károly nagyságrendű téralkotó építőművész volt. Az más kérdés, hogy a Makovecz-házak gyakorlati használhatósága súlyos problémát vet föl. Jellemzően azt kell mondanom, hogy ez nem csak óréa áll, hanem Gaudi épületeire is. Nem funkcionálisak, hanem mint térbeli látomások használhatóak.

■ Hadd térjünk rá Szabédi Lászlóra. Egész, viszonylag rövid életpályáját nyomon követte tragikus haláláig. Az ön szövegéből kiderül, mennyire tehetséges,

felkészült és sokoldalúan művelt ember volt. Viszont 1945-ben, amikor nemcsak ismét kisebbségi helyzetbe került az észak-erdélyi magyarság, hanem néhány év alatt a kommunista rezsim vált Romániában uralkodóvá, próbált valamilyen mentséget találni a maga számára, arra nézvést, hogy kényszerűségből váltott, „a kommunizmus hívének” szegődött. Tényleg mentség számára ez a kényszerhelyzet?

▼ Egy olyan embernek, mint én, akinek soha nem volt revolver szegezve a homlokához, erkölcsi kötelessége, hogy empatikus legyen. '54-ben születtem, az én nemzedékem szerencsés volt, mert soha senki nem fenyegette az életét.

Szabédi karizmatikus ember volt, nemzedékének egy kiemelkedő és tragikus hőse. Azt a kérdést tette föl önmagának, szerintem eléggé kérlelhetetlenül, hogy ha ezt az országot, amelyikben él, a kommunisták fogják vezetni, és a magyar elit nem lesz kommunista, akkor ki fog tárgyalni a románokkal? Ez jogos kérdés. Nem ugyanaz, mint Magyarországon, mert ott nem kellett kommunistának lenni – hogy finoman fejezzem ki magam –, mert mindenki otthon volt. Itt az volt a kérdés, hogy tárgyal-e valaki a román kommunista vezetéssel, s ezt követően fejtette ki hatalmas nyelvészeti, egyetemi tanári munkásságát. Én elolvastam azokat a Szabédi-emlékházban található leveleket, amiket ő írt az egyetemnek. A habitusa tényleg szívszorító: könyörgés, félelem, hogy mindentől kiszorulnak. Amennyire látom, egy örületes manőver volt ebben valamiféle identitás átmentésére, valamiféle univerzális identitás átmentésére. Azt gondolom, sorsa egy olyan tragikus sors, amit ugyanúgy kellene ismernünk, mint a miniszterelnök Telekiét. Ha vannak egy nemzeti kultúrának emblemikus élettörténetei, az övék az. Mind a ketten, amikor végső választás elé kerültek, az életükkel fizettek érte.

■ Ami Bretter Györgyöt illeti, ő is egy szinte besorolhatatlan személyiség, jelenség. Úgy mond, ő kom-

munista volt, de ideológiaellenes gondolkodó. Aki – megkockáztatnám az állítást – kidolgozta a saját rendszerét...

▼ Ez már egy másik nemzedék. Az ő eszmélésük korában a hidegháború örökkévaló állapotnak tűnt. Bretter egy évtizeddel azelőtt halt meg, hogy véget ért volna a hidegháborús időszak. Az ő halálakor, 1977-ben senki nem gondolta volna, hogy mi fog történni. Amikor Grósz Károly az MSZMP főtitkáraként bejelentette, hogy létre fogják hozni a többpártrendszert, akkor egyetlen ellenzéki értelmiségi sem volt, aki ne azt hitte volna, hogy ez egy ügyes trükk. Bretter abban a világban élt, ahol kevés kivétellel, szinte mindenki baloldali volt, s ezen túl elment a lehetőségek legszéléig. Az ő nemzedékének az írói kötésig benne álltak a kommunizmusban. Aki nem hajlandó ezt tudomásul venni, az árt a magyar kultúrának, Erdélynek, mert nem lehet letagadni azt, honnan indultunk, kik voltunk.

■ *Bretternek morális dilemmája volt – illetve nem is volt dilemma számára, hiszen tudta, mit kell tennie –, hogy azokban az években vált a legkeményebbé a Ceaușescu-rendszer, ami arra készítette az erdélyi magyarság színe-javát, hogy vállaljon szolidaritást, alakuljon ki a fejlett közösségi érzület bennük. Ugyanakkor egy olyan ember, mint Bretter, aki amellet, hogy önálló egyéniség volt, és az individualitás szabadságát óhajtotta volna saját magának, mégis egy ilyen helyzetbe kerülve habozás nélkül felvállalta a közösségi bajokat.*

▼ Azt remélem, hogy a *Temetés Zsögödön* című esszéje, amit kiválasztottam, éppen erre rímel. Amire maga céloz, hogy a nagy individualista művészt, Jackson Pollockot belecitálta egy kollektív, szakrális közösségi térbe, az nem kevés jelentéssel bír. Tulajdonképpen teljes csapdahelyzet volt, senki nem mondhatta a diktatúra alatt, hogy van külön út, és ebbe a közegségecs útba pedig bele lehetett bolondulni. Ennél nem ismer-

rek semmi rettenetesebbet. Magyarországon mindenki szeretné elfelejteni, hogy 1970-től Kádár és Ceaușescu pont az ellenkező irányba mentek. Erdély akkoriban bolondokháza volt, jártam itt többször '78-'79 táján, barátság okán. Láttam, egy brutálisan más világba cseppentem, miközben Magyarországon már lehetett élni. Azért is vizsgáltam Bretter ürügyén ezt a kort, mert a magyar köztudatban egyszerűen nincs benne.

■ *Kötetéből a legizgalmasabb olvasmány az volt számomra, ahogy Szilágyi Domokossal foglalkozott. A korszak, az egyetemes magyar irodalom egyik legnagyobb költője volt, ehhez kétség nem fér. Amikor '56-ban elkezdték az egyetemistákat faggatni, gyötörni, ő gyenge fizikumú, gyenge pszichikumú ember lévén, megtört. Engem ez a tény nem érdekel annyira, inkább az, hogy – nem véletlenül – eljutott az öngyűlölet állapotáig, ami annyi éven keresztül végigkísérte, és ilyen iszonyú terhet hordozva vetett véget önkezűleg az életének...*

▼ Amit ön mond, azt ennél pontosabban nem lehet megfogalmazni. Szilágyi Domokos egy olyan titokkal élt együtt, ami miatt minden nap meg akart halni. Amikor eldöntöttem, hogy írok róla, beszéltem egy csomó emberrel. Az élettársával, Nagy Máriával, és sokakkal, akik ismerték. És az jött vissza, hogy ebbe örült bele. Borbély Andrásnak van egy doktori értekezése, amit erről írt, az egész besúgó-i rendszerről a kolozsvári egyetemen, *Költészet és totalitarizmus, Szilágyi Domokos* címmel. Egy részét olvastam már. És nagyon egyetértek azzal, ami a Selyem Zsuzsa által szerkesztett, pár éve megjelent kötetben fogalmazódott meg: nem csak afféle pszichológiai tréfálkozás, hogy nem tudjuk valójában, mit jelentett Szilágyi Domokos, hiszen azokat a szövegeket nem ő írta le. Ez nem csak egy rafinált bölcsészvélekedés, ebben sok tapintat van iránta. Egy ilyen iszonyú teherrel ekkora életművet létrehozni valóban példátlan teljesítmény.

■ *Elgondolkoztatott, hogy – ha nem is vonta vissza, amit megfogalmazott – bizonyos mértékű lemondást éreztem ki adott ponton könyvének szövegéből. Ki is írtam magamnak: „A kihívásra nem nagyon van jó válasz, nekem sincs. Szövegeink kullognak az események után.”*

▼ Láthatjuk, hogy mi történik. Gyakorlatilag a mitomán, neoetnicista, történelem utáni elképzelt történelem egyre erősebbnek tűnik, mint a politikai valóság. A magyar történelem is ilyen, miért éppen Erdéllyel tettek volna kivételt? A Trianon utáni Magyarország történelméről pontosan ilyen homályos ismeretekkel rendelkezünk, magyarán: semmilyenel. Az amnézia nevében mindenki egyesül mindenkivel. Ennek a történelemhez, a megtörtént események értelmezhető láncolatához semmi köze.

■ *De azzal számolni kell, hogy a beszélgetésünk elején emlegetett kultikus tereknek, a nagy közösségi*

élményeknek – például Csíksomlyónak – nagy tömeghatásuk van. Ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni.

▼ Szerintem, ha valaki ma győztese ennek, az már rég nem a Fidesz, hanem a Jobbik. Azt senki nem tagadhatja, hogy az a tények nélküli közösségi identitásérzet egy fantasztikus együttes élmény, amit soha nem kaptak meg Magyarországtól. Nem kapták meg attól az országtól, amelyekre fölnéznek, amelyik fontos nekik, amelyekkel szemben kisebbségi érzésük van. Most megkapják a Csíksomlyói Passiót, a Fél-szigeten, egy nem mediális, hanem zenei és testkultúrában. Ezt az erdélyi fiatalokon „levetni” értelmetlen, ezért őket szélsőjobbaldalinak nevezni értelmetlen. Viszont a magyar szélsőjobb habozás nélkül kihasználja, az tény. Hogy ebből mi fog következni, arról sejtlemem sincs.

(Az Erdélyi Riportban 2013 decemberében megjelent beszélgetés alapján)

Károlyi Csaba

irodalom-
kritikus,
író,
szerkesztő

Debrecenben született 1962-ben. 1986-ban végzett az ELTE bölcsészkarán. 1989–1999 között a Nappali Ház irodalmi és művészeti szemle szerkesztője. 1993–94-ben a JAK-füzetek egyik szerkesztője, 1994–97 között a József Attila Kör elnöke. 1994–95-ben tanított a Miskolci Egyetemen. 1996 óta az Élet és Irodalom könyvkritika rovatának szerkesztője, 2009-től a lap főszerkesztő-helyettese. 1997 óta tanít kritikairást az ELTE Esztétika Tanszékén. A JAK tiszteletbeli tagja. 2009 óta szervezője és moderátora az ÉS-kvartett kritikai beszélgetéssorozatnak (Írók boltja).

Legutóbbi művei

*Non finito (irodalmi beszélgetések, Palatinus, 2003); Nincs harmadik híd (kritikák, tanulmányok, Kalligram, 2014); Mindig más törté-
nik. 25 irodalmi beszélgetés (Kalligram, 2015); ÉS-kvartett 2009–2015. Károlyi Csaba ötven irodalomkritikai beszélgetése (e-könyv, Írók Boltja, 2016)*

Díjai

Művészeti Alap kritikusi ösztöndíj (1987); Soros-ösztöndíj (1989); Móricz Zsigmond-ösztöndíj (1994); Artisjus díj (2015); Üveggolyó díj (2015)

A nagy íróinkat becsüljük meg a bírálattal

KŐRÖSSI P. JÓZSEF (■): *Ne az irodalommal kezdjük, hanem azzal a várossal, ahol születtem. Ma átutaztunk ezen a városon, s te mintha még sürgettel volna, hogy minél hamarabb hagyjuk magunk mögött. Nem szeretted Debrecent, úgy vettem ki a viselkedésedből, a szavaidból. Nagyváradot meg máris szereted, pedig alig vagy itt egy pár órája.*

KÁROLYI CSABA (▼): Jó estét kívánok! Tényleg zavarban vagyok, mert nem vagyok szépíró, még könyvem se jelent meg, úgyhogy...

■ *Dehogynem, három könyved van.*

▼ Igen, de most éppen nem jelent meg. Tényleg azt mondtam Jóskának, hogy nem is értem, miért hívott meg engem, most sem értem. De nem baj. Én tényleg Debrecenben születtem, és egyébként '62-ben, s ez a 62. alkalom.

■ *Mindenki jegyezze meg, ez a 62. Törzsasztal.*

▼ A feleségem viszont Nagyváradon született, itt élt 14 éves koráig.

■ *Kelemen Istvánnak a lánya, Hajnal. A színház irodalmi titkára volt, közkedvelt, közszeretett ember volt Kelemen István, és innen elég szomorú körülmények között kellett elmenniük.*

▼ Igen. Debrecenbe. Így találkoztunk. Egyetlen pozitívuma ennek a városnak még, hogy a gimnáziumi éveim jók voltak. De nem szeretnék hosszan

beszélni erről. Nagyvárad sokkal jobb hely, mint Debrecen.

■ *Te jártál Váradon?*

▼ Miután már együtt voltunk, akkor jártam, csak közben a feleségemnek már nincs se rokona, se ismerőse, se senki, vagy meghaltak, vagy elköltöztek innen, és nagyon rég nem voltunk itt.

■ *Mitől jobb Várad?*

▼ Jobb a levegője, a múltja, a története, a kultúrája, ez egy polgári város, ennek van milliója. Itt vannak házak, helyek, utcák. Ez kinéz valahogy, ez egy urbánus dolog. Debrecenben eleve nem volt olyan polgári kultúra soha, ami Váradon már száz éve is. Ennek ellenére vannak kiváló debreceni írók, akik ott születtek. De azok mind elmennek onnan.

■ *Váradról is majd' mind elmentek.*

▼ Az egészen más dolog. Szabó Magdától Térey Jánosig majdnem mindenki otthagyta Debrecent. Az egyetlen, aki nem hagyta ott, de nem is debreceni, hanem hajdúnánási születésű volt, Tar Sándor. Lényegében a debreceni írók elmennek onnan. Szerintem a váradi írók nem mentek volna el, ha nem olyan a helyzet vagy a körülmények vagy a történelem.

■ *Ady is. Nagy Endre is elment. Krúdy Gyula úgy ment el, hogy író sem volt még.*

▼ Krúdy Gyula nyíregyházi, azért. Illetve ez nem indok arra, hogy Debrecen jó hely lenne. Abszolút nem függ össze. Én elkerültem egyetemre Pestre, utána nem is érdekelt.

■ *Debrecenben is elvégezhetted volna.*

▼ Egy évig jártam ott egyetemre, de annyira rossz volt a debreceni bölcsészkar a '80-as évek elején, hogy egyszerűen nem volt kitől tanulni. Én tanulni akartam valakiktől. Én a pesti egyetemen találtam meg azokat a tanárokat, akik...

■ *Mondasz nevet?*

▼ Balassa Péter. Nekem ő volt a legkedvesebb tanárom.

■ *Nagyon fiatalon lettél a József Attila Kör titkára; egy elég nagy hagyományú írói társaságnak, fiatal írók körének lehet nevezni. És ez egy vállalható tisztség, nem állam bácsi tett oda, akkor már nem is nagyon volt állam bácsi, aki kinevezhetett volna. Ezt miért vállaltad, számodra egy lépcső volt, amin aztán tovább lehetett haladni?*

▼ Egyrészt azért nagy hagyományú, mert korábban Kőrössi Jóska volt a titkára, Szilágyi Ákos és mások; én akkor léptem be a JAK-ba, amikor te voltál a titkára. Egyébként a rendszerváltás után már elnöke volt a JAK-nak, ez egy formális dolog, egyszerűen csak azért, mert létre kellett hozni egy egyesületet. A rendszerváltás előtt a JAK egy autonóm, érdekvédelmi, félig-meddig politikai funkciót is betöltő, ellenzéki jellegű szervezet is volt. A rendszerváltás után nem volt ilyen funkciója, szakmai funkciója volt, az, hogy a fiatal írókat összefogja, programokat szervezzen nekik. Könyvsorozatot csináltunk, kettőt is, folyóiratokat, táborokat, konferenciákat. Én a '90-es évek első felében voltam három évig a JAK elnöke, meg két évig egy könyvsorozat szerkesztője, ami az akkori fiatalokat adta ki, a mostani nagy neveket, Kemény Istvántól

Térey Jánoson át Szilasi Lászlóig, Németh Gáborig, akkor ők voltak a fiatal írók. Én a JAK-ban tanultam meg az irodalomszervezést.

■ *Miért épp rád esett a választás?*

▼ Mert nem volt más. Soha nem akarja senki elvállalni. Te miért vállaltad el? Nem volt, aki elvállalja. Az írók olyanok, hogy szeretnek otthon ülni az íróasztaluknál, és írnak. És legyen valaki, aki az ügyeiket intézi, szervezi, pénzt szerez, könyveiket kiadja, ajnározza őket stb. stb. Ilyenek az írók. Általában irodalomtörténészek vagy kritikusok, akik ezt a feladatot vállalják. Addig hízelegnek az embernek, hogy te ezt milyen jól csinálod, milyen nagyszerű szervező vagy, hogy az ember elvállalja.

Egyébként Takáts József egész korosztályunk irodalmi élete szervezésének egy rendkívül fontos figurája. Ő csinálta meg az én generációmnak Jós-kával együtt az első antológiáját, ő szorgalmazta, hogy legyen Szegeden egy egyetemi lap, ez volt a *Harmadkor*, és ő hozott össze pesti irodalmárokat, akik különböző kerületekben laktunk, Kurdi Imre, Hévízi Ottó, Szijj Ferenc, Orsós László, és azt mondta, gyerekek, nem akartok lapot csinálni? Dehogyan akarunk lapot csinálni, éppen elvégeztük az egyetemet, kell az nekünk, erre mondta, hogy már szereztem is 200 ezer forintot, csináljatok lapot. És így lett a Nappali Ház. Ez egy irodalmi, művészeti lap volt. Addigra már szabadon lehetett lapot alapítani, előtte még kérelmezni kellett, akkor meg annyi volt, hogy bejegyezzük, csinálunk egy lapot, kész, jó napot kívánok.

■ *A címe, hogy Nappali Ház, kinek jutott az eszébe?*

▼ Ez egy asztrológiai fogalom, hogy a bolygók állása, mikor hova, a Jóisten tudja, Szijj Ferenc barátunk találta ki. Azért lett Nappali Ház, hogy olyan címe legyen, hogy semmire ne lehessen asszociálni. Mert, ugye, túl voltunk egy ideologikus korszakon, amikor minden túl volt ideologizálva,

vagy így, vagy amúgy, akár ellenzéki oldalon is, ugye, mert az is, hogy Beszélő, az is nagyon ideologikus, tehát valami olyasmit csináljunk, ami egyáltalán nem ilyen. Ezért lett *Nappali Ház*.

■ *Megvolt a pénzetek az első egy-két számra, de volt-e valamilyen megbeszélés, hogy milyen lapot akartok csinálni? Kész volt a koncepció, vagy később alakult ez ki?*

▼ Akkor alakultak az új lapok, a *Holmi*, a *2000*. Voltak a régi lapok, amelyek próbáltak megújulni, *Jelenkor*, *Alföld*, irodalmi lapokat mondom. Mi olyat akartunk csinálni, amilyen nincs, hát persze mindenki olyat akar csinálni, amilyen nincs, ezért arra gondoltunk, hogy ez a hagyományos folyóirat, hogy szöveg van benne, végig van folytatva, újabb szöveg, cím, szöveg, szöveg, hogy ez ne legyen, hanem az elején legyen valami meghökkentő dolog, használjuk ki a borítót, legyenek mellékletek benne, legyen benne olyan képanyag, ami nem egyszerűen illusztráció, hanem az függjön össze a szöveggel. Tehát egy olyan műtárgy legyen a folyóirat, amit jó is kézbe venni, és vizuálisan is élményt ad. Ez volt az ötlet, mellette az, hogy a saját generációnknak a legjobbjait közölni.

■ *De nem csak ezt csináltátok a Nappali Háznál, hanem odafigyeltetek olyan szerzőkre, akik akkor már, hogy mondjam, a kánon részei voltak, itt Esterházyra gondolok, Nádasra. A hivatalosság még gyanakvással fogadta, de ez a generáció tette elfogadottá nemcsak irodalmi berkekben, szakmai berkekben, hanem szélesebb körben is.*

▼ Ugyanaz történt a *Nappali Házzal*, ami a *Mozgó Világgal* tíz évvel korábban. Hogy nemzedéki lapnak indult, és aztán azok az öregebb írók, költők, akiknek ez tetszett, vagy aki nekünk tetszett, ez általában kölcsönös dolog, elkezdtek ide írni; ha fölkértük őket, örömmel vállalták. Ráadásul nem azt mondtuk Nádasnak, hogy adjál egy írást, hanem azt mondtuk, itt van ez a Sascha Anderson-

ügy, akkor robbant ki, ugye, Berlinben. Kiderült, hogy egy ellenzéki költő közben besúgó volt. Írjal erről nekünk egy esszét. Annyira meglepődött, hogy írt egy esszét. Korábban az volt, hogy egy jelentős író, hát akkor legyen szíves, adjon nekünk egy írást, ami van a fiókban. Nem dolgoztatták őket. Azt kell mondjam, kérkedésnek hat, ma is csodálkozom rajta, de nagy íróknak is visszaadtunk kéziratokat. Nem nevesítenék.

■ *Ma már nem mernéd megtenni.*

▼ Én már csak kritika rovatot szerkesztek, könnyű nekem ilyen szempontból, Grecsó Krisztián intézi az *ÉS-nél* a kéziratok visszaadását az íróknak. Azt respektálták, hogy ezek önállóan csinálják. Nem azért, mert olyan okosak voltunk, hanem azt gondoltuk, hogy ezt így kell, és nem számoltunk azzal, hogy esetleg megsértődnek. És akkor Mészöly Miklós adott, mindenki adott, Parti Nagy Lajos adott, Oravecz adott, bárki. Bárkitől kértünk kéziratot, adtak. Csodálkoztunk, először nem mertünk kérni. És aztán maguktól küldték. Mészöly fantasztikus éles elméjű figura volt, és öregkorában is figyelte a legfiatalabbakat. Elmentünk hozzá, beszélgetés, vacsora, és kérdezte, hogy ki mit ír, és kit tudunk neki ajánlani, akinek még kötete sincs, mert szeretné, hogy olvassa. És komolyan odafigyelt.

■ *Évek óta tanítasz. Ez az időszak hogy befolyásolja azt, amit vagy ahogyan tanítasz? Egyáltalán mit tanítasz?*

▼ Az ELTE bölcsészkarán az esztétika tanszéken tanítok kritikáírást. Azt tanítom, amit csinálok. Ezek irodalmárok, filozófusok, szabad bölcsészek, és gyakorlatilag azt tanítom, hogyan lehet kritikát írni, Arról szólnak az órák, hogy kiadok könyveket, mindenki ír egy kritikát a hallgatók közül, akkor azt fénymásoljuk, mindenki előtt ott van, és megbeszéljük. Fölolvassa a kritikáját, mi pedig elolvassuk a könyvet, és végigmegyünk az illető kritiká-

ján, megkritizáljuk a kritikát. Ez megy egy féléven keresztül. Ezt 15 éve csinálom. Mindig frisseket, Kosztolányiról vagy Móriczról ma nem lehet kritikát írni, mert az nem éles helyzet, annak semmi értelme.

■ *Magyarázd meg egy kicsit. Mi az, hogy nem lehet kritikát írni?*

▼ A kritika arról szól, ami éppen megjelent. Friss, első kiadású könyv. Az *Esti Kornélról*, amiről ekkora szakirodalom van, egy hallgató írhat tudományos dolgozatot vagy értekező nemtudommicsodát, tanulmányt, de nem írhat róla ma már kritikát. Van olyan tanulmány, ami egyben kritika is, de sokszor ez nem így van. Két műfaj ritkán esik egybe. Amit én tanítok, az az, hogy létezik élő irodalom, vannak élő írók, bármily vicces, ezek könyveket írnak, és megjelenik. És most jelent meg, mondjuk, egy hónapja, az még egy friss dolog, még nem tudjuk, hogy milyen. Kevesen tudják, kevesen olvassák, éles helyzet van, te most jössz mint kritikus, elolvasod, és megmondod, mi róla a véleményed, és még bármi lehet, mert még nincs elhelyezve. Ez egy valódi éles helyzet. Megírja róla a kritikát.

■ *Az előfordul, hogy ilyenkor valaki rákattan egy szerzőre, és attól fogva annak a szerzőnek lesz értő kritikusa?*

▼ Van ilyen, persze, mindenkinek vannak kedvenc szerzői, én is néhány íróról sokat írtam, másokról meg egy sort se, olyanokról se, akik nagyon fontosak voltak. Furcsa dolog, mert ez sokszor véletlen. Irodalomtörténésznél van ilyen, hogy szakterülete csak Szabó Lőrinc vagy Móricz Zsigmond, ilyen van, mert azzal kell foglalkoznia tíz évig. De azt kell mondjam, az nem jó, ha egy kritikus azt mondja, hogy én két írónak vagyok a szakértője. Az nagyon gyanús. Hát az hogy néz ki? Tehát akkor a többit nem figyeli, vagy mindig egyről ír? Én inkább azt szeretem, hogy ez forogjon,

tehát ne ugyanaz írjon, mondjuk, ötször, ugyanarról a szerzőről.

■ *Tehát gyakorlatilag rákényszerítetted őket arra, hogy odafigyeljenek másokra is. Mondjuk, nem kényszerítetted, hanem rávezetted.*

▼ Azt az élet intézi, mert, mondjuk, a Könyvhétre megjelenik egy csomó friss könyv, akkor azok közül azokat, amelyekről pedagógiai szempontból is úgy gondolom, hogy hozzá tud nyúlni egy mostani egyetemista, kiadom, és akkor azokról írnak. És utána, ha jó, beforgatom a lapba, fölkérem, hogy írjon élesben kritikát az *ÉS-be*. Már legalább 30 olyan diákom van, aki már írt az *ÉS-be* kritikát. Van, aki rendszeresen ír.

■ *Te példáulul tanulsz tőlük?*

▼ Nagyon sokat. Én azt szeretem, amikor vita van, amikor olyan kritikát ír valaki, amivel nem értek egyet. Ha azt írja nagyjából, ami az én véleményem volt (olyan is van, hogy én már írtam a könyvről, és le tudom csekkolni, hogy az illető olvasta), azt nem szeretem. Én azt szeretem, amikor nem értek egyet azzal, amit ír, de úgy írja meg, hogy nem tudom figyelmen kívül hagyni. Kritikánál egyáltalán nem számít, hogy igaza van-e vagy sem. Lehet, ez hülyén hangzik. A lehető legnagyobb kritikák szokták tévedni a legnagyobbat. Tehát a langyos kritikust, aki szépen, iskolásan megírja, hogy ez meg ez meg ez, azt általában elfelejtjük, meg se jegyezzük. Azt a kritikát jegyezzük meg, akár pró, akár kontra, amelyik valami rendkívülit csinál, és úgy argumentálja, hogy elhiszem neki, vagy nem tudom figyelmen kívül hagyni. Tehát nem egyszerűen arról van szó, hogy ledorongoló, lehet nagyon dicsérő, vagy valamire fölhívja a figyelmet, amiről fogalmunk nem volt eddig.

■ *Bocsánat, hogy közbeszólók, Szilágyi Ákos kritikája Weöres Sándorról...*

▼ Szilágyi Ákos megírt egy nagyon tisztességes, normális kritikát, ami nem is arról szólt, hogy Weöres Sándor hülye, meg rossz költő, meg nem jó, hanem egészen más nézőpontból mert egy szent tehénről úgy írni, ahogy akkor nem illett. Na, most az egész köre föl volt háborodva, hogy ki az és mit képzél, hatalmas botrány volt belőle. Szilágyi Ákos mit csinált? Megírta egy háromszáz oldalas tanulmányban ugyanezt, részletesen, hogy mit is gondol. Az ötflekkés kritika után. Na de hogy példákat mondjak. Például amikor Spiró fölhívta a figyelmet Kertész *Sorstalanságára*. Ilyen kritikákra is gondolok. Meg arra is, amikor Bán Zoltán András tulajdonképpen joggal marasztalta el Esterháznak a '90-es évek elején írott gyengécske regényeit, mondjuk a *Hrabal könyvét*.

■ *Van tudomásod arról, hogy a szerző hogy fogadja ezeket? Örök harag? Vagy intelligencia kérdése, hogy ezen hogy lép túl?*

▼ Attól függ, ki a szerző. Ha valakinek már húsz könyve van, és ír egy huszonegyediket, ami gyenge, akkor ő is tudja, hogy gyenge. Egyébként az írók sokkal jobban tudják, hogy gyengét írtak vagy jót írtak.

■ *Nem mindenki tudja, maradjunk abban.*

▼ Lelke mélyén, titokban majdnem mindenki tudja. Nyilvánosan már kevésbé.

■ *Megtudja a kritikából.*

▼ Azt nem szereti, azt tényleg nem szereti megtudni. Na, de a másik oldal...

■ *...hogyan az egész világ tudja.*

▼ Így van. Amikor, ugye, a színészek azt mondják: én nem olvasok színházi kritikát, mert nekem csak a közönség számít – jön a közönség, és tapsol, ez a hülye kritikus meg nem is tud semmit, se nem szí-

nész, se nem rendező, hát mit akar ez itt, és azt írta, hogy nem jó az előadás. A színész utána rohan a büfébe, és azonnal elolvassa.

■ *Bántod a színésznőket.*

▼ Ja, bocsánat. Legyen színész. Én azt látom, az írók figyelnek a kritikára, de nem minden kritikát fogadnak el vagy respektálnak. Természetesen a kritikusnak is van egy életműve, tehát az a kritikus, aki rendszeresen dolgozik, hónapról hónapra megírja mindenféle könyvvel kapcsolatban a véleményét, nagyjából tudható, hogy az 53. könyvről mit fog gondolni. És amennyiben ez egy koherens életpálya, és nem személyi alapon, vagy nem annak alapján írja a kritikáit, hogy utálja az illető írórt vagy nem, hanem van egy nézetrendszere és van egy esztétikai rendszere, amiben elhelyezi, akkor, én úgy látom, általában el szokták fogadni, akkor is, ha fáj. Én például Spirónak a *Feleségverseny* című könyvét nagyon keményen lehúztam, és nem esett jól nekem. Rossz kritikát írni nem jó. Lehet, hogy van száz kritikusból három, aki élvezi, ha lehúzhat egy könyvet, ezek szerintem orvosi esetek. Az ember annak örül, ha valami jó. Ha valami tetszik. És ha nem tetszik, akkor kénytelen vagyok megírni, hogy nem tetszik, de ennek nem örülök.

■ *Lehetséges, hogy bizonyos korosztályok által létrehozott irodalmi művek sokkal inkább befogadhatók akkor, ha ez a korosztály, például a tiétek, a nappali házások, kitermelik magukból azokat a kritikusokat, esszéistákat, akik megfelelően értelmezik azt, ami történik?*

▼ Létezik. Van ilyen. Van, amikor ez nagyon találkozik. Például a '70-es, 80-as éveknek az akkori úgymond fiatal írói, és főleg azok az írók, akiket úgy szoktunk nevezni, hogy az új próza, Nádas, Esterházy, Spiró, Krasznahorkai, Márton László, Lengyel Péter stb., ennek olyan kritikusgárdája volt, egyébként Balassa Péterrel az élen...

■ *Radnótit is ide sorolhatjuk, ugye?*

▼ Radnóti is, csak Radnóti a '80-as években nem tudott rendszeresen kritikákat írni, mert féllenzéki pozícióban volt, ezért látszódtott sokkal jobban Balassa. Balassa ennek az időszaknak minden jelentős művéről írt. A családtörténetről kezdve az összes Esterházy-köteten át Márton Lászlóig. Olyan helyzetben volt, hogy minden jelentős műről nagyszabású, orientáló kritikát tudott írni, tehát együtt tudott mozogni egy írónemzedékkel. Kvázi – ő nem szerette ezt a fogalmat – vezető kritikusa volt egy egész irodalmi irányzatnak, nemzedéknek. Ez ritka dolog. A korábbiaknak, mondjuk, az újhaldasoknak, Mészöly, Mándy, Ottlik, ott volt Lengyel Balázs, vagy volt még néhány kritikus, aki rendszeresen követte őket, de nem voltak olyan helyzetben, tehát ehhez helyzet is kell. Megfelelő intézményrendszer, konstelláció, hogy ez a kettő egymásra találjon.

■ *Még működött az öncenzúra.*

▼ Öncenzúra, igen, és azért például Mészöly Miklósnak nem volt olyan kritikusa, aki végigkövette volna, mert volt Béládi, de ha elolvassuk Béládi Miklós Mészölyről írott kritikáit, hát egyszerűen gyengék. Tehát van olyan, hogy a kritika esik ki. A mű megmarad, a kritika, amelyik akkor értelmezte, és nagyon szeretett volna jót mondani róla és elhelyezni, az meg elvész.

■ *Mi lehet az oka?*

▼ Béládi egy olyan közeghez akarta eljuttatni Mészöly prózáját, amely közegről azt feltételezte, hogy ezt nem érti meg.

■ *Melyik ez a közeg?*

▼ Hát az átlag magyar olvasó, aki Sánta Ferencen és Moldova Györgyön nőtt fel, és jön neki egy Mészöly Miklós, és ezt meg kell magyarázni, mert

nem érti. És Béládi ezeknek kezdte magyarázni kicsit egyszerűsítve a dolgot, és mai szemmel nézve didaktikus, túl egyszerű, olyanokért védi, amiért nem kéne. Az én generációm, amelyik nagyjából '56 és '65 között született, Garaczi László, Térey János, Kemény István, Németh Gábor, Háty, lehetne sorolni vagy harminc nevet, ezek Esterházyékon nőttek föl, és annyira továbbfejlesztették, főleg prózában a nagyon szépen lekerekített, nagyon esztétizáló írásmódot, hogy gyakorlatilag az én generációm kritikusai nem nagyon tudták ezt fogni. Erre azt mondtuk sokáig, hogy szövegirodalom. Állítólag én találtam ki Gulyás Gábor szerint, de nem vagyok rá büszke, mert rossz irányba használják a szót. Ez nem rosszat akart eredetileg jelenteni, hanem azt akarta jelenteni, hogy ornamentikussá vált a próza, túl szépé vált, nagyon artistikussá, ugyanakkor egyre bonyolultabbá, nehezen követhetővé. Eltűnt belőle az egyszerű primer történet, eltűnt belőle az szerethetőség, ami minden jelentős nagyregényben felfedezhető, hogy egyszerűen sodor a történet, lendülete van, világa van, megjelenik benne egy egész mindenség. Az utóbbi öt-tíz évben visszakarodott az egész, és megint sokkal inkább van történet, egyszerűsödik a nyelv, egyszerűsödik a struktúra, ez a túlbonyolítottság, hogy írom a regényt, írja az író, és őt áttétellel, narrációs technikák, trükkök és önreflexiók tömege, ez most kezd leegyszerűsödni.

■ *Erre van befolyása a kritikának vagy a recepciónak?*

▼ Valószínű, van, de áttételesen. Én épp az e heti *ÉS-be* csináltam egy interjút Tóth Krisztinával, aki nek most jelent meg az első regénye a Könyvhétre, az *Akvárium*. Ugye, egy kiváló költőről van szó, eddig tárcákat írt, novellákat írt, most megírt egy regényt, és azt mondja, ő azt látja, most már nem lehet olyan bonyolultan regényt írni. Egyszerűbben kell, le kell egyszerűsíteni. Puritánabbul, egyszerűbben.

Esterházy után már nem lehet tovább srófolni a dolgot, csak visszafelé lehet tekerni. Tehát ha már ennyire el van tekerve, akkor muszáj egy kicsit vissza. Ugye, az irodalmi folyamatok mindig úgy mozognak, hogy megy valameddig, és akkor utána ellenhatásként...

■ *Zárvány felé megy. Tehát nem lehet tovább menni.*

▼ Igen. Innen nincs tovább.

■ *Forgách András nemrég ugyanitt azt mondta, ő úgy olvas színikritikát, már ha olvassa, hogy tudja, ha X. írja arról az előadásról, egészen biztosan tudja, mit fog írni. Az irodalomban ez lehetséges ma?*

▼ Valamennyire lehetséges.

■ *Nem ártalmatlan a kérdés. Mindjárt mondom, hogy miért kérdeszem.*

▼ Jézus Mária! Mit követtem el?

■ *Nagy disznóságot akarok én mindjárt kérdezni.*

▼ Jézus Mária! De akkor most mit mondjak?

■ *Hát azt, amit gondolsz arról, hogy te mint az Élet és Irodalom kritika rovatának a vezetője, tudod-e, hogy ha X. Y. kritikusnak adod a könyvet, akkor mit fogsz kapni?*

▼ Értem. Most már értem.

■ *Elég aljas a kérdés?*

▼ Nem.

■ *De mindjárt az lesz.*

▼ Még nem. Azt gondolom, hogy a szerkesztőnek tényleg van olyan lehetősége, hogy gondolkodhat azon, kinek adja ki az adott könyvet. Nagyjából

azért tudom, hogy ha X.-nek adom ki, milyen ízlése van, nagyjából mit fog írni, pontosan nem, mert vannak meglepetések. Ha Y.-nak, akkor is. Én szerencsétlen helyzetben vagyok, mert általában a legjobb könyveket kiadom másoknak, mert első a szerkesztő, és a második az, hogy én is írok kritikát. És sokszor már nincs az, amiről a legszívesebben írnék. De ezt zárójelben, nem ezt kérdezted. Tehát azt nem kérdezhetem meg előre a kritikus-tól, hogy mi a véleményed a könyvről. Például lehet azért se, mert esetleg még nem olvasta.

■ *Nem kérdezed, hanem tudod már eleve.*

▼ Nem biztos, hogy tudom. Azért egy jelentős kritikusknál van ennek mozgásteret. Nem lehetek benne biztos. És adott esetben megtréfáltak már kritikusok. Odaadtam neki, azt gondoltam, hogy jól fog írni, és rosszat írt róla. Hát akkor azt hozom le. Ilyenkor egyébként az író azt szokta mondani, hogy az *ÉS-ben* levágták a könyvemet, de nem az *ÉS* írt rosszat a könyvről, hanem X. Y. És ha Z.-nek adtam volna ki, akkor meg jól írt volna, akkor meg azt mondaná, az *ÉS* jól írt a könyvről.

■ *Nem azt mondják, hogy az *ÉS* jól írt, X. Y. írt jól a könyvről.*

▼ Sokszor a véletlenül múlik, de komolyan. Az is, hogy egy adott kritikus miről ír, és miről nem. Fölkérlek vagy nem kérlek föl. Az is a véletlenül múlik, hogy egy adott lapban, bármelyik lapban végül is ki és mit ír a könyvről. Nem száz százalékgig a véletlenül múlik, de sok szempontból igen.

■ *Még tartogatom azt a kérdést, amit föl akarok tenni, történetem is van hozzá, de előbb azt akarom kérdezni, olyan van, hogy jön a kritikus, és azt mondja, én szeretnék erről a könyvről írni?*

▼ Van ilyen is.

■ *És olyankor mi van?*

▼ Hát olyankor két dolog van, vagy több. Az egyik, hogy oké, boldogan, nagyszerű, írájál. Vagy az, hogy erről már ír valaki más. Olyat is lehet, hogy oké, akkor a kettőt összeteszem, az lesz a *Ketten egy új könyvről* rovat. Ehhez persze olyan könyvet próbálok kiválasztani, amiket sokféleképpen lehet értelmezni, és nyilván két olyan embert, aki máshonnan látja. Nem biztos, hogy az egyik dicséri, a másik elmarasztalja, de legalább ez innen nézi, az meg amonnan. Ilyenkor akár még az is jó lenne, amit persze nem szabad, hogy a szerkesztő manipulálna, és két olyat keres, akiről biztosan tudja, hogy az egyik dicséri, a másik szidni fogja. De ezt nem szabad.

■ *Szempontokat sem mondhatok? Nagyon kíváncsi lennék, hogy ezt hogy látod. Ilyet nem mondhatok?*

▼ Ilyet nem.

■ *Én tudom, hogy van, aki mond.*

▼ Nem, ez a felkérésben benne van, arra kérlek, hogy írd erről a könyvről.

■ *Ha kapsz egy kritikát, most tökmindegy, hogy jelentkezett a kritikus, hogy írni akar arról a könyvről, vagy te mondod neki, hogy nem írja-e erről, és indulatokat látsz, személyes indulatokat, akkor mit csinálsz?*

▼ Amennyiben ez az ízlésítéletéhez tartozik, nem személyeskedő, nincs benne tárgyi tévedés, és nem látszik az rajta, hogy az illető író akarná bántani személyében, akkor nincs vele mit tennem, akkor lehozom. Ha tárgyi tévedés van, azt kijavítjuk. Nagyon készül az a kérdés. Ha személyeskedik, ha olyasmibe köt bele, ami övön aluli ütés, akkor azt mondom, ezt vegyü ki. De ha ő azt mondja, ez szörnyű, borzasztó, rossz, és megindokolja, és én személy szerint ismerem a könyvet, és azt gondolom, hogy az nem rossz, és egyáltalán nincs igaz a kritikusnak, akkor sem csinállok semmit.

■ *És ha neked más a véleményed a könyvről, gyökeresen más?*

▼ Akkor se, mert már felkértem.

■ *Nem vagy kínban?*

▼ De, kínban vagyok. Néha nagyon ciki a dolog, például az *ÉS* kedves szerzőjének könyvéről van szó, aki rendszeres szerzőnk, és tegyük fel, a könyvben lévő írásokból az *ÉS-ben* jelent meg, és ezek után fölkerék egy kritikust, és az lehúzza a könyvet. Volt már ilyen. Most történt Vajda Mihály legutóbbi esszékötetével, nagyrészt az *ÉS-ben* jelentek meg a szövegek, kiadtam egy fiatal filozófusnak, s ő filozófiai szempontból úgy látta, hígak ezek az esszék, nem jók, lehúzza a könyvet.

■ *Mit csinált Vajda?*

▼ Ebben az esetben szerencsém volt. Én ilyenkor nem szeretek telefonálni, Vajda Mihály jelentkezett, hogy adna nekem az új könyvéből. Mondtam neki, köszönöm, már van, de ő személyesen akar adni, dedikálja. Meg is történt a dolog, és mondtam neki: Misukám, jövő héten jön egy jó kis negatív kritika, nem így mondtam, más szavakkal, a könyvedről. Mondta, nem baj, én bírom a gyűrődést, semmi probléma, ne aggódjál, nincsen baj.

■ *És nem volt.*

▼ Az égvilágon semmi baj. Azóta megbeszéltek.

■ *Pedig azért arról szól, hogy egy szerző, egy író, egy művész megalkot valamit, teljesen mindegy, hogy milyen, mert az ő élete. Egy borzalmasan fontos dolog az életében, a legfontosabb, amikor megjelenik. Tehát azt lehúzni vagy azzal nem érteni egyet...*

▼ Ne felejtse el, amit akarsz mondani. Nagyon akarsz valamit.

■ *Sok mindent akarok.*

▼ Várjál csak. Még egy dolgot tudok csinálni ilyen esetben, amikor méltánytalannak érzem a kritikát. Akkor szervezek mellé egy másikat, és a kettőt összeheszem.

■ *Ilyet csináltak régen, ha jött egy lehúzó kritika, vagy gyorsan kértek a szerzótől egy novellát vagy verset, nem haragszunk rád, látod, közlünk téged, ez nem a mi véleményünk.*

▼ Ilyenkor tisztességes, rendes szerző azonnal küld egy újabb szöveget a lapnak, jelezvén, hogy ő nem haragszik.

■ *Mondok valamit. Nem kérdezek. Vámos Miklós, ugye, népszerű író, több tízezer példányban adják el a könyveit, ő nagyon ügyesen szervezi maga körül azt az életet, ami ezt lehetővé teszi, és végül is teljesen rendben is van, hiszen óriási olvasótábora van, egy olyan író, akit külföldön is már felfedeztek. Az egyetlenegy kritikus, aki Vámos Miklóst következetesen az elmúlt évtizedekben rendszeresen lebossza, elnézést kérek, nagyon-nagyon keményen, de nagyon-nagyon szakmai alapon, az Károlyi Csaba. Ha megjelenik Vámos Miklósnak egy könyve, már várom, hogy Károlyi Csaba mikor fog az Élet és Irodalomban egy iszonyatos nagy bunkóval odacsapni. Ebben a bunkóban nincsen indulat, hát szubjektivitás van, mert minden ilyesmiben van, de van egy értékrend, egy stílusvilág, egy irodalmi közegben való létezés, ez a Csabáé, és azzal nem egyezik a Vámos. De tényleg, következetesen. És ezen Vámos iszonyatosan megsértődik, egyszer már azt is mondta, ő elmegy külföldre.*

▼ Mondott már mindent. Az ízlés világ szubjektív, ebben semmi rendkívüli nincs. A másik az, hogy nem írok minden Vámos-könyvről, mert nem olvastam mindet. A harmadik, hogy egyszer Vámos annyira megsértődött az egyik kritikámon, hogy azt mondta, nem ír többet, mondtuk, hála isten. Fél év múlva jelentkezett. Én négy-ötvente

írok egy könyvről. A legutóbb fölhevott, és megköszönte, hogy milyen méltányos voltam. Komolyan.

■ *Azt akarja, hogy legközelebb jót írjal.*

▼ Nem.

■ *Jó, gonoszokunk is. Elnézést kérek.*

▼ Az az igazság, hogy nem lehet mást csinálni. Én például nagyon nem szeretem azt, amikor negatív kritikát kell írni. Komolyan. Lehet, nem hiszi el senki. Van néhány olyan kritikus, aki tényleg élvezi, hogy mártogatja a kést, Radics Viktória most írt a nyáron Esterházy új könyvről a *Magyar Narancsba*. Tipikus példája annak, hogy tizedjére is megtekeri. Egész élete ilyen. Folyamatosan azt csinálja, hogy kikeres olyan szerzőket, akik jelentőségek, akiket már lehet bántani, mert már nem árt nekik. Darvasi, Grecsó Krisztián, a mostani nagyvadak, akik nagyon futnak. Minél inkább népszerű, annál inkább biztos, hogy Radics Viktória fog róla írni egy kritikát. Én ezt nem élvezem, de tényleg nem.

■ *Hogy érted, nem élvezed olvasni azt, amit ő ír?*

▼ Viktóriát azért nem szeretem olvasni, mert – most meglepőt fogok mondani – majdnem mindenben igaza van, amit az Esterházy-könyvről ír, csak a hangvétele nem tetszik, tehát a retorikája, az, hogy látom, hogy élvezi, hogy ez se sikerült, ez se jó. Ha azt éreztem volna, hogy igen, Esterházy-nak ez a könyve gyengébb, tehát egy nagy író kevésbé sikerült könyvről van szó, az *Egyszerű történet vessző száz oldal...* A könyv maníros, túl van írva, erőltetett, valóban így van, de egy nagyszabású írónak az erőltetett könyve. Könyörgöm, még mindig sokkal jobb, mint a kisebb szabású író nagyon nagyszerű könyve, tehát azt kell mondani, egy jelentős teljesítmény. Esterházy életművében vannak magaslati pontok, meg kevésbé sikerült könyvek. Ez folyamatosan így van a *Fancsikó és*

Pinta óta. Jön egy *Termelési regény*, aztán jön egy gyengébb, aztán erősebb, aztán megint gyengébb stb. Volt az *Esti*, volt a *Harmonia*.

Tehát a nagy íróinkat becsüljük meg. Azzal becsülöm meg, hogy a sikerületlen műveiről megírom, hogy nem sikerültek. Ez a kritikusnak az étosza, vagy hogy is mondjam, ha nem írom meg rosszul sikerült művekről, hogy az rosszul sikerült, akkor semmi értelme nem lesz annak se, amikor megdicsérek egyet, ami jó. Mondok egy másik példát: Háty Jánosnak megjelent egy könyve tavasszal, a *Mélygarázs*. Én Háty életművét nagyon szeretem. Szinte az első köteteiktől kezdve írtam róla, interjúkat csináltam vele, szerettem a dolgait. Az *ÉS*-nek is rendszeres szerzője. Jóban vagyunk. Egyik könyvemnek ő volt a szerkesztője. Azonkívül egy generáció vagyunk. Együtt szoktunk nyaralni. Megírtam róla azt a kritikát, nagyon rosszlesett neki természetesen. Utána együtt nyaraltunk Szigligeten, első dolga az volt, hogy ő jött oda az én asztalomhoz, kezét fogott, gyerekeimnek puszi-puszi, szevasztok, és két hétig együtt nyaraltunk. És az égvilágon semmi probléma ebből nem volt. Ugyanakkor neki nagyon fáj ez a kritika, szerintem azért, mert ő jobban tudja, hogy mit rontott el, mint én. Tehát azt kell mondjam, az igazi bírálat akkor üt a legnagyobbat, ha nem viszi túlzásba, hanem inkább visszafog egy kicsit, ugyanakkor olyan pontokra tapint rá, amiről a szerző is pontosan tudja, hogy nem oldotta meg.

■ *Ezen csodálkoztam is, amikor ezt olvastam.*

▼ Nagyon szerencsétlen a szerkesztő élete, komolyan. Jön a rengeteg könyv...

■ *Nehogy elsírd magad.*

▼ Mindjárt elsírom magam. Jön be a rengeteg könyv, kábé száz szerzővel dolgozom, az *ÉS*-ben megjelenik heti nyolc-tíz könyvről könyvkritika. Hihetetlen nagyüzem van. Forognak a könyvek.

Már elegendő van ebből a rengeteg könyvből, túl sok, nem fér el, a feleségem már kihajítja, ha haza merek vinni egy újabb könyvet, mert nem fér sehova, már a padlásra visszük fel dobozban a könyveket, ami oda fölkerül, az már soha le nem kerül. De mi volt a kérdés?

■ *Te mondtad, hogy elmondasz valamit. Nem volt kérdés.*

▼ Jó, jó, oké. Kiosztom a könyveket, itt súlyozni is kell, mindig van egy hónap könyve, arról hosszabban írunk, alaposan, az egy tanulmány. Kiválasztom a megfelelő értő kritikust, kiadom neki a könyvet, eldöntöm, miről lesz két kritika. A legjobb könyvek, ahogy bejönnek, először szerkesztőként kerülnek a kezembe, és kiadom másoknak. És utána, ami marad, arról írok én.

■ *Na, elmondok egy a történetet. Nem titkos a dolog. Talán meg is jelent. Holmi szerkesztősége – még a kezdetben, amikor Eörsi István is tagja a szerkesztőségnek. Esterházy Péternek nem tudom sajnos, melyik könyvéről íratott kritikát a főszerkesztő, Réz Pál, s a kritikus iszonyatosan lehúzta Péter könyvét.*

▼ Ez Bán Zoltán volt?

■ *Azért nem mondom, mert sajnos nem emlékszem rá. És akkor mindenki olvasta, és a főszerkesztő kijelentette, hogy ő ezt nem hozza le, mert nagyon kritikus, lehúzza az Esterházy könyvét. Mire Eörsi megkérdezte, ha másról szól, másvalaki művéről szólna ez a kritika, lehoznád? Mire mondta Réz, hogy le. Szevasztok. Elment, otthagya a szerkesztőséget. Ma ez elképzelhető?*

▼ Az a helyzet, hogy nálunk annyira mazochista a szerkesztőség, és annyira elvi alapokon áll, hogy a legkomolyabb szerzőkről, rendszeres szerzőinkről ha bírálat érkezik, azt is lehozzuk. Ebben elvi alapon állunk. Ezt nagyon sok szerző nem érti. Hogyan lehet az, hogy most hoztátok le a nem-

tudommilyen írást, utána meg levágjátok a könyvemet. Egyébként utána fel van ajánlva a lehetőség, van *Visszhang* rovat, van *Agora* rovat, lehet vitatni, bárki írhat olvasói levelet, megtámadhatja, az illető válaszolhat, kialakulhat...

■ *Tudod, a legszerencsétlenebb dolog a világon, ha a szerző védi meg saját magát.*

▼ A szerző ne védje meg, nem, nem. Sok esetben valaki más, egy kívülálló harmadik figura ír egy olvasói levelet, hogy a múltkor ezt és ezt olvastam, nem értek egyet, ezeket mindig lehozzuk.

■ *A kritika csinálhat-e egy íróból író, nagy író csinálhat a kritika egy íróból? Képzőművészetben, különösen nyugaton, előfordul, hogy galériák összefognak, vagy egy galériának van pénze, és fölfuttat valakit, a galéria is meggazdagszik. Nyilván alkalmasnak kell lennie, de sokszor nem feltétlenül kell legalkalmasabbnak lenni. Irodalomban ez lehetséges?*

▼ Ilyen módon nem. Az lehetséges, hogy van egy tehetséges, valamelyest sikeres, jól író szerző, aki nincs benne a köztudatban. Tehát aki már letett valamit az asztalra, csak nem vették észre, akkor azt lehet csinálni, mint Spiró, aki azt mondja, gyerekek, itt van ez a *Sorstalanság*, hát ez remekmű. A kutya se vette észre, jön valaki, megmutatja, ott van. Vagy Tar Sándor ír Debrecenben egy kiskocsmában, a kutya nem veszi észre, jön Kenedi János, azt mondja, gyerekek, itt van ez a Tar Sándor, zseniális novellista. És fölhozza. De nem a semmit hozta föl.

Vagy Tandori azt mondja, gyerekek, itt van ez a Szép Ernő, hát nem vettük észre, ez egy zseniális költő. Van ilyen. Föl lehet fedezni a régiségből bárkit, és hogyha ezt valaki nagyon határozottan mondja és jól érvel mellette, akkor elhisszük neki. És olyat is lehet, ez meg a másik dolog, hogyha olyan a kritikai közeg, hogy az író azt érzékeli, hogy érdemes neki ezt csinálni, mert jó fogadtatá-

sa lesz, ha jól ír, akkor biztos, meg fogja kapni érte a neki járó dicséretet, akkor jobb művek születnek, mert jobban van kedve csinálni. Ez volt ez a hihetetlen ideális, paradicsomi állapot a kádárizmusban, ami ma nincs, ami a '80-as évek prózájában volt, hogy Lengyel Péter megírta a *Macskakövet*, s tudta, hogy ha az most megjelenik, és azt fogja mondani Balassa, Radnóti, Margócsy, hogy ez remekmű, akkor Lengyel Péter tudhatta, hogy ő most megcsinálta. Lehetett tudni, jó helyre került.

■ *A kritika elkényeztetheti az író?*

▼ El. Erre is van példa.

■ *Nem kényezteti el, ha nem ír róla. Én azt nem tudom elképzelni, és lehet, hogy ez nem kényeztetés, hogy az ÉS ne írjon egy Esterházy-könyvről, ugye?*

▼ Ez nem nagyon elképzelhető, de nem azért van, mert Esterházy az ÉS rendszeres szerzője. Az ÉS nem engedheti meg magának, hogy megjelenik egy Esterházy-könyv, és nem írunk róla. Egyszerűen az nem volna jogos. Ez egy szolgáltató műfaj. Ha az olvasók Esterházyt olvasnak, akkor az ÉS Esterházyról fog írni. Sokkal kevésbé fontos művekről vagy szerzőkről is rendszeresen írunk.

■ *Mekkora a felelőssége a lapnak, és neked? Ugye, az ÉS az egyik legbefolyásosabb irodalmi lap. Minden művész számára fontos, hogy ott mi jelenik meg, és most csak az irodalmi részéről beszélek, ez igenis eldönt, akár azt is mondhatnám, hogy sorsokat.*

▼ Tizenhét éve csinálom az ÉS könyvkritika rovatát. Mindig is ezt szerettem volna csinálni, ez engem baromira érdekel. Ugyanakkor nem gondolom azt, hogy nekem ebben akkora felelősségem lenne. Azt sem, hogy az ÉS-nek ekkora felelőssége lenne. Az biztos, hogy ha az ÉS-ben megjelenik valami kritika, azt sokan követik, olvassák. De hát millió fórum van.

■ *Millió fórum van, de egyiknek sincs akkora súlya.*

▼ Egyrészt ennek örülök. Másrészt az *ÉS-nek* nincsen közszolgálati funkciója. Ez egy magánlap.

■ *Attól még lehet közszolgálati.*

▼ Az *Élet és Irodalom* a rendszerváltás előtt valóban egy vezető közéleti, politikai lap volt, most sok hetilap van, ott a *Magyar Narancs*, a *Heti Válasz*, a napilapok szombati rovataiban ugyanúgy lehetne nívós könyvkritikákat hozni, bár nem nagyon van, mindegy. Mivel ez egy magánlap, és saját magát tartja fönn, elvileg nem kéne legyen ilyen, mint ahogy én, mondjuk, azt mondom a közszolgálati rádió irodalmi műsoráról, miért ilyen egyoldalú, ha egyszer közszolgálati, akkor az egész köznek kell szólnia, és ugyanúgy kell beszélnie Esterházy Péterről, mint Csoóri Sándorról. Ez most nem így van a közszolgálatban. Ehhez képest azt gondolom, az *ÉS* annak ellenére törekszik valamiféle arányokra meg méltányosságra, hogy ez nem feladata. Valószínű, minden szerkesztőnek benne van a vérében vagy a neveltetésében, de ez egy összetett dolog. Van nekünk próza rovatunk. Azt Grecsó Krisztián szerkeszti. Hihetetlen felelőssége van, mert rengeteg novellát kap, közli, nem közli, mit tud vele kezdeni, ez is ide tartozik. Ugyanez a vers rovatnál Csuha Istvánnal. Közlünk esszéket, irodalmi publicisztikát is. Interjúkat is. Kivel közlünk interjút? Na, most attól, hogy Tóth Krisztinával csináltam interjút, ezzel elnyomtam Polgár Zsuzsát, mert vele nem csináltam interjút? Ugye, akkor még mindig lehet azt mondani, hogy miért ez, miért nem amaz. Miért ez a hónap könyve, miért nem amaz, ki dönti el, hogy mi a hónap könyve?

■ *Ki dönti el?*

▼ Én. Na de hogy döntöm el? Nem hatalmi szóval, vagy a kisujjamból szopom ki, hanem egyrészt van egy kritikuskárdám, szakemberek, én magam olva-

sok, körül vagyok véve szerkesztőkkel, mérlegelem, hogy mi mennyit ér, azt is, hogy múltkor ez volt, akkor most amaz legyen, mennyire tűnik jelentősnek. Beleolvasok, vagy akár már elolvastam, az a szakember, akivel konzultálok róla, azt mondja, ő már olvasta, tényleg nagyon jó. És akkor én meg elhiszem, mert általában olyan emberekkel dolgozom, akik 17 éve ki vannak próbálva. Olyan is van, megbeszélem valakivel, te, figyelj, ez egy jelentős szerző regénye, nézd meg, légy szíves, aztán majd egy hét múlva fölhívlak, hogy szerinted lehetne-e a hónap könyve. Mert itt mindig több dolog játszik. Az illető elolvassa, és azt mondja, szeretem a szerzőt, a múltkori könyve nagyon jó volt, az megérdemelte, ez ne legyen inkább, csak négy flekkben írok róla. És én ezt elfogadom. Tehát nem hatalmi szóval megy a dolog, hanem konzultálva. Ettől függetlenül természetesen van benne szubjektivitás, elfogultság, ami, nagyon remélem, nem személyes, hanem esztétikai ízlésen alapul. Ízlés szempontjából – van egy határozott ízlése a szerkesztőségnek, és ezen belül az irodalmi szerkesztőségnek. Ez valóban egy karakteres ízlés, amit vállalunk. Ha más lapnak más ízlése van, akkor azt elfogadom. A *Kortársnak* vagy a *Magyar Naplónak* másfajta ízléspreferenciái vannak. A *Heti Válasz* azzal csinál interjút, vagy annak a könyvről csinál összeállítást, akiről akar. A *Magyar Nemzet* arról írja a könyvkritikát, akiről akarja. Az *ÉS* is arról írhat, akiről akar. És nem az egyes lapokban megjelenő anyagok fogják adni a teljességet, hanem az egész együtt.

■ *Most megint egy furcsát fogok kérdezni. Az Élet és Irodalom úgy van elkönyvelve, és most mindegy, jogos vagy nem jogos, hogy balliberális, legalábbis politikai értelemben balliberális hetilap. Tehát mi van akkor, ha Csoóri Sándornak megjelenik egy könyve, és erről a könyvről egy nagyon negatív kritika születik? Óhatatlanul belekeveredik a lap egy olyan helyzetbe, hogy ja, persze, hát azért van itt megmondva a Csoóri Sándornak, merthogy ő nem ebbe a politikai táborba tartozik, hanem az ellenkezőjébe. Ilyenkor mi történik?*

▼ Értem a kérdést. Ennél is bonyolultabb. Én töreksem arra, hogy minden Csoóri-könyvről írassak.

■ *Már példaként említtem.*

▼ Igen, ez egy példa, de nagyon jó példa. Volt már olyan, hogy verseskötetéről nagyon komoly dicsérő kritika jelent meg. Keresztesi Jóska írta, egekbe menesztette, egyébként én is megnéztem az adott verseskötetet. Nagyon jó kötet. Megírtuk róla, hogy ez egy remek verseskötet. Volt egy esszékötete Csoórinak, arról Bodor Béla írt kritikát, egy lehúzó kritika volt. De érvelt okosan, alátámasztotta, én is egyetértettem vele, de ha nem értettem volna, akkor is lehozom. Bodor Béla szépen, tisztességesen, szakmai alapon megírta, hogy miért nem jók ezek a Csoóri-esszék. Az égvilágon semmi nem lett belőle, mert egyébként nem is lehetne, miért lenne ebből probléma. Azzal nem tudunk foglalkozni, hogy ha valaki olyan primitíven gondolkodik, hogy ha az *ÉS-ben* valamit lehúznak, akkor utálják, vagy politikai ellenszenv miatt csinálják. És fordítva. Ennél bonyolultabb a képlet, és aki ebben az egyszerű képletben gondolkodik, azzal nem nagyon lehet mit kezdeni. Nagyon sok kiváló, úgymond a másik oldalhoz tartozó szerző könyvéről szoktunk jókat írni, mondjuk Ágh Istvántól kezdve.

■ *Az e heti ÉS-ben, az említett Tóth Krisztina-interjúban van egy olyan gondolat, amit nem lehet megke-re-ül-ni, ez pedig a nőirodalom, ami olykor egyféle demonstrációvá válik, s nem lehet azt mondani, hogy költőnő, nem lehet azt mondani, hogy írónő, s ha három írónőt kitesznek a placra, az már valamiféle akció. Hogy látod te, szabad ennek lennie, vagy sokkal többet ártanak ezzel, akik ezt nyomják.*

▼ Tóth Kriszta azt mondja, nagyon ambivalens a viszonya ehhez. Nekem is ugyanígy van.

■ *Azt mondják, nem szabad megkülönböztetni, közben épp így különböztetik meg magukat.*

▼ Ez egy bonyolult dolog. Ha csak a polgárjogi politikai részét nézem a feminista mozgalomnak, száz évre visszamenőleg, akkor azt mondom, ez teljesen jogos. A nők ne legyenek hátrányban, ne kapjanak kevesebb fizetést stb., a politikai része abszolút rendben van. Az úgymond esztétikai, irodalmi, kulturális része, amikor arról van szó, hogy a magyar irodalomban a női szerzők háttérbe vannak szorítva, vagy az irodalomtörténet sem veszi róluk tudomást, nem veszik őket annyira figyelembe, ezt egy felemás dolognak tartom, ez vissza is tud ütni. Lehet, azért nem, mert kevesebb jelentős nőíró volt. Ugye, ha megnézem a *Nyugat* generációját, tényleg azt látom, hogy van Kaffka Margit, van még négy-öt jelentős szerző. Én azt gondolom, az adott korban ez így volt normális, ha most irodalomtörténésként visszanézek erre, akkor azt is mondhatom, hogy a nyugatosok tulajdonképpen háttérbe szorították a női írókat. Például a saját feleségeiket. És akkor most mit kezdjek én ezzel 2013-ban? Azt tudom csinálni, hogy azt mondom, rájuk irányítom a figyelmet. Nézzétek meg, emberek, ez jó, adjuk ki újra, beszéljük meg, és módosítsunk a kánonon, mert tényleg, ez egy jelentős szerző. Vagy olvassuk újra, és állapítsuk meg, hogy mégse jelentős szerző, annak ellenére, hogy nő. Na most, ha ezt hallaná Tóth Krisztina, nem tudom, mit csinálna velem. Ugye, az a baj, hogy ebben a kontextusban nem lehet értelmesen beszélni. Mert bármit mondok, vagy a fordítottját, akkor máris bele lehet kötni. Ha én azt merem mondani, hogy ez annak ellenére, hogy nő, jó író, akkor azt mondják, te jóisten, szexista, mit beszél. Ha azt mondom, hogy annak ellenére, hogy nő, rossz író, ha azt mondom, hogy annak ellenére, hogy nő, jó író, mindenképp rosszat mondok. Ha azt mondom, üljön ki négy író felolvasni, mert kellene hogy a női irodalom egy kicsit több teret kapjon, akkor jön Tóth Krisztina, és azt mondja, nehogy már négy női író üljön ki, mert az olyan, mintha négy szakállas férfi ülne ki. Megkülönböztetnek, hogy nőkkel raknak össze. Ha pedig az van, hogy ahogy szokták, négy férfi ül és beszélget, akkor azt mond-

ják, miért nincs legalább egy nő köztük. Ha egy nőt beteszek a négy közé, azt mondják, miért csak egyet. Miért nem három? Sehogyz se jó. Nem jön ki. Egyetlen módon lenne jól, hogy egyszerűen ne foglalkozunk azzal, hány nő vagy hány férfi. Például adott esetben az, hogy valaki jó szerző vagy nem, semmilyen összefüggésben nincs azzal, hogy nő vagy nem nő. De már ezt sem lehetne nekem mondani, ha itt lenne Menyhért Anna, azt mondaná, dehogyisnem. Az, hogy ő nő, azt jelenti, hogy más a szemléletmódja, más a beszédmódja, más a közéletmódja, máshogyan látja az élet problémáit, emiatt esztétikailag is máshonnan kell néznie egy női szerző művét, hiszen nála a női tapasztalat másként jelenik meg. Tehát én elfogult vagyok és macsó irodalomkritikus, ha nem veszem figyelembe, hogy az a mű azért más, mert egy nő írta. Na, most ebből hogy lehet jól kijönni? Ha én azt merem kérdezni Tóth Krisztinától, hogy ebben az új regényedben, kedves Kriszta, az *Akváriumban* három fontos szereplő van, a nagymama, a lány és az unoka, mind a három lány – és ha meg merem kérdezni, ez valami önéletrajzi dolog, tudjuk, hogy a te nagymamád is ilyen meg olyan volt, nem róla mintáztad, jó, egyrészt nem önéletrajz, ezt minden szerző elmondja, miközben honnan a fenéből táplálkozna, mint a saját életéből, de ez mindegy. A másik dolog az, hogy azt mondja, ebben a regényben legalább három fontos férfi szereplő is van, tehát akkor én elfogult vagyok, miért jövök én azzal, hogy a nők, hiszen férfiak is vannak benne. Na, most erre meg én azt mondom, hogy de hát nem ti mondjátok? Azt már nem mondhatom, hogy drágáim, mert akkor tökön rúgnak, nem ti mondjátok azt, hogy a női irodalom másmilyen, a női tapasztalat másmilyen, ti akarjátok azt, hogy ezek a női témák, a női szereplők, a nőkről szóló regények, történetek legyenek jobban a köztudatban, mert ezeket a hímsoviniszta irodalomkritikusok elnyomták. Akkor lássuk, ezek hol vannak. Erre mi történik? Készülnek antológiák, de ez is egy ambivalens dolog, mert én önmagában örülök annak, hogy elkészültek női antológiák, ahol tény-

leg női szerzők megmutatták, mit tudnak. Ebben vannak nagyon jó írások is, és rossz írások is. Mint minden antológiában. Annyi az érdekes, hogy itt minden szerző nő. Ez nagyon jó, mutatkozzon meg, de utána, ha tehetséges egy szerző, és bekerül az irodalmi körbe, onnantól ne az számítson, hogy nő vagy férfi, hanem az számítson, mit ír.

Azt se tudom elfelejteni, amikor Szabó Magda azt mondta, édeském, nincsen olyan, hogy női irodalom meg férfi irodalom, csak irodalom van. Erre persze azt lehet mondani, igen, de az, hogy csak irodalom van, azt jelenti, hogy a jelentős női szerzők az irodalomtörténetben alkalmazkodtak egy férfikánonhoz, egy férfiesztétikához, és megpróbálták annak játékszabályait betartva alkotni. Nemes Nagy Ágnesnek egy csomó levele előkerült a rendszerváltás után, a *Holmi* közölte is ezeket, amelyekben megírja, hogy neki mennyire komoly problémát okozott, hogy a nőiségét elfojtotta, mert próbált alkalmazkodni a sok férfiszerzőhöz ott az *Újhold* környékén. És hogy ezért ő nem merte azt a fajta őszinteséget vagy beszédmódot megmutatni, amit leginkább szeretett volna. Ez létező probléma. Hogy a női szerzők túlzottan alkalmazkodnak egy férfidominanciájú irodalomhoz, ami nem jó. Én titokban, ha szabad ilyet mondani, feminista volnék, mert azt gondolom, egyszerűen arról van szó, hogy ha valaki más, ha nem olyan, akkor az csinálhassa, amit akar, és ne kelljen alkalmazkodnia egy többséghez. De ez mindenre vonatkozik, a dohányzók, nemdohányzók, akiknek melegük van, akik fáznak, akik férfiak, nők, tehát mindig az van, hogy a többséghez alkalmazkodunk. Ez baromi unalmas. Azt kellene megteremtteni, olyan közeget, hogy azért, mert én kisebbségben vagyok bármivel kapcsolatban, azért engem ne érjen hátrány. Tehát ha ebben a körben mozognánk, akkor azt gondolnám, akár pozitív diszkriminációval el lehetne érni egy olyan állapotot, hogy mindenki a normalitás szintjén mozogjon. Persze ez nagyon nehéz. És akkor meg az van, hogyha azt mondom, pozitív diszkrimináció, erre azt mondják, az hogy néz ki?

■ *Ne kényeztess engem, ne különböztess meg.*

▼ Igen, ha viszont nem különböztet meg, akkor meg azt mondja, be akarsz engem olvasztani ebbe a hím ízébe? Nem jön ki sehogy se.

■ *Van megoldás, vagy nincs megoldás?*

▼ Nincs megoldás, mert nincs probléma.

▼ *Tudomásom vagy tapasztalatom szerint te vagy az egyetlen olyan kritikus, aki nemcsak az adott művet nézi vagy olvassa vagy tekinti a kritikája tárgyának, hanem magát a könyvet. Ha megjelenik egy könyv, és te kritikát írsz, kritikával illeted a fülszöveget, a címet, az alcímet, a borítót is megkritizálsz. Ezt kevesen teszik. Ezt én fontosnak tartom, mert gyakorló kiadóként, szerkesztőként mondom, rohadt sokat vacakol az ember egy borítón, hogy azt üzenje, amit akar, rohadt sokat veszekszik a szerzővel, hogy a cím mi legyen, alcím stb. Jól látom én, hogy te a könyvet magát tekinted műnek és egységnek, és nem tudod függetlenül látni a tartalmat a megjelenítéstől?*

▼ Mikor hogy. Van, amikor ez szorosabban összefügg, van, amikor kevésbé. A fülszöveg például baromi fontos, mert orientálja az olvasót. Még meg se vettem a könyvet, bemegyek egy könyvesboltba, ott van egy fülszöveg, el akarja adni a könyvet, de nehéz műfaj fülszöveget írni.

■ *Igazi kis esszét kell oda rittyenteni. Úgy, hogy népszerűsítse is a könyvet.*

▼ Általában közhelyek vannak a fülszövegekben. Hogy a jelentős szerző újabb kiváló könyve, amelyben ez meg az. Nem mond semmit. És új arcát mutatja most meg nekünk. Egy remekművet tett le az asztalra. Elolvasom a könyvet, és nem látom, hol a remekmű. A remekművet nem látom. És akkor azt mondom, gyerekek, ez túlzás. Tehát annak semmi értelme, ugyanis a fülszöveg lebukik. Minden esetben lebukik a fülszöveg, ha az olvasó elol-

vassa a könyvet. Tehát valóban fontos, a borító is fontos. A könyv kiadása, maga a kiadó, a kiadói munka. Már rég elterveztem, hogy könyvkiadókról írnék kritikát, de nem tudom megcsinálni, mert azt mondanák, üzleti alapon teszem, le vagyok fizetve. Amikor nem azt nézem, hogy egy könyv milyen, hanem megnézem harminc-negyven könyvét, hogyan építi föl magát akár vizuálisan, akár úgy, hogy milyen szerzőgárdával dolgozik, de hát jól tudom, hogy ez millió egyéb szempont miatt így vagy úgy vagy amúgy alakulhat.

■ *Utolsó kérdés. Akár igennel is, vagy nemmel is lehet rá válaszolni. Fenyegettek meg életveszélyesen az elmúlt 17 évben? Kaptál igazi fenyegetést, névtelenül vagy névvel?*

▼ Igazi fenyegetést nem kaptam. Ha meg kaptam, nem vettem komolyan. Inkább feljelentést kaptam. Olyan volt az elején, hogy valakiről rosszat írtam, és akkor írt az illető a főszerkesztőnek, Kovács Zoltánnak. Bemószerolt, hogy mertem én ilyet írni róla. Na, ennél nagyobb butaságot szerző nem csinálhat.

■ *Azt mondd, régebben, mostanában nem. Vajon minek köszönhetően?*

▼ Egyrészt jobban bírja az író a gyűródést. Másrészt lehet, hogy én öregedtem vagy talán elfogadják, hogy így vagy úgy van, nem tudom. Amikor, mondjuk, Spiróról nagyon rosszat írtam, többen mondták azt, jelentős írók, hogy így nem szabad beszélni a Spiró Gyuriról. Mondom, miért nem szabad, hát órára miért nem, és mi az, hogy róla nem szabad így beszélni. A másikról szabad? Vannak ilyenek, az írók így működnek. S akkor még nem is beszélek arról, hogy az egy teljesen bevett érv, hogy: de hiszen tíz évig írta ezt a regényt, ötszáz oldal, jön egy kritikus, elolvassa egy hét alatt, ír róla négy flekket, hogy jön ő ahhoz. Hát úgy jön ő ahhoz, hogy neki ez a dolga. Ez a foglalkozása. Ez a munkaköri leírása, ezt kell neki csinálnia. Én nem

tudtam, mit vállalok, amikor ezt elkezdtem, mert én, mint Balassa-tanítvány, úgy voltam szocializálva, hogy alapvetően a műveket körülírjuk, körülrajongjuk, dicsérjük, affirmatív kritikákat írunk, próbáljuk elősegíteni azt, hogy a mű eljusson a közönséghez, tehát alapvetően egy ilyen bábaszerep. A '80-as években ez normális volt. A '90-es években erre nem volt szükség. Arra volt szükség, hogy megmondjuk, igen vagy nem, jó vagy nem jó. És ezt mai napig nehezen emészti meg az egész irodalmi köztudat, azért is, mert vannak ebben végletek. Van, aki ezt csúnyán csinálja, rosszul csinálja. Az, hogy igazságtalanul csinálja, engem nem zavar,

mert én azt gondolom, a jó kritika az tévedjen nagyot, de szóljon valamiről és érveljen. És lehet, hogy az értékítéletével nem értek egyet, de ahogy ezt elmondja, ahogy érvel mellette, az nekem tetszik, és ettől még nem fogom elfogadni az ítéletét. Nem normális dolog, hogy azt gondoljuk, megírta az újság, és ha azt írta, hogy nem jó, akkor az nem jó. Miért gondolnánk, hogy az nem jó? Lehet, hogy az jó, a kritikus meg hülye, tévedett, nem jól látja a dolgot. Miért kéne elhinni?

(Elhangzott 2013. szeptember 27-én a *Silent kávézóban.*)

Ha örömet okoz rosszat írni, ne légy kritikus

Károlyi Csabával Szilágyi Aladár beszélgetett

SZILÁGYI ALADÁR (■): *Mi is az a bizonyos „ÉS-kvartett”?*

KÁROLYI CSABA (▼): Eredetileg a könyvkritika rovatot szerkesztem, most már jó tizenöt éve, emellett esszéket is, egyebeket is. Azt vettem észre, hogy a könyvkritikák, ha a legjobb szerzők írják is, mégiscsak monológok. A kritikus bármennyire törekszik arra, hogy orientálja a széles, művelt olvasóközönséget, a kritika egy szerzőnek a véleményét tükrözi. Aztán, miután elolvassák, véleményt mondanak, szalonokban vitatkoznak, kocsmában vagy akárhol, de nincsen érdemi vita. Másfelé ennek nagy hagyományai vannak. A *Literarische Quartett* német

tévéműsorként működött, Magyarországon is volt ilyesmi a JAK keretében, és létezett a *Beszélő-kvartett* is. Azt gondoltam, ezek mintájára hívok három kritikust, és mi négyen havonta beszélgetünk egy frissen megjelent magyar irodalmi műről. Az Írók boltjában, közönség előtt tartjuk, van úgy, hogy akár százan is jelen vannak, fönt, az emeleten, néha félő, hogy leszakad. Lezajlik a beszélgetés, föl vesszük, én leírom, és a következő heti számban megjelenik.

■ *Az Ön egyik könyve a Palatinusnál jelent meg, 2003-ban, Non finito – irodalmi beszélgetések címmel. Kiket szólaltatott meg?*

▼ Amikor az ÉS-hez kerültem, akkor kezdtem el irodalmi interjúkat csinálni. A legelső beszélgetésem Krasznahorkaival volt, egy tatai JAK-táborban, azt sajnos, nem írtuk le. Az első, már leírt beszélgetésem Parti Nagy Lajossal készült. Akkor még Tarnói Gizella volt az ÉS interjú rovatának a szerkesztője. Ő azt mondta, ez teljesen jó, csináljak máskor is interjúkat. Sose fordult volna meg a fejemben, hogy ilyesmivel foglalkozzam. Csakis aszerint válogattam, ki érdekel, mihez van kedvem. Nem csak arról van szó, hogy a szerzőnek négy-öt könyvét el kell olvasni, amiket persze általában már olvastam, de el kellett döntenem, hogy mi érdekel belőle. Beszélgettem Pályi Andrással, Háy Jánossal, Kukorelly Endrével, Láng Zsolttal, Rakovszky Zsuzsával. Ezekből az első adag jelent meg könyv alakban, de azóta szerintem sokkal jobb interjúkat csináltam, azok nincsenek kötetben.

■ *Egy interjúban kijelentette: „Régen csak politikai megbízásból írtak erős negatív kritikákat, ma már szabadon írhat a kritikus, amit akar, vagy amit mer.” Tényleg kell „merészség” 2013-ban a kritikáíráshoz?*

▼ Ez egy bonyolult kérdés. Ugye, mi a Kádárrendszerben szocializálódtunk, egész Kelet-Európában diktatúrákban, „azt szoktuk meg”, hogy nem illik nagyon durván kritizálni az irodalmi teljesítményeket, mert esetleg ártunk vele az íróknak. Régen ez akár egy feljelentéssel is felért, mert megkritizáltál valakit, és utána esetleg nem adták ki a könyveit. – Hát merem én ezt magamra vállalni? Így nőttünk fel. A tanáraink is ebben a világban éltek, én is. Utána a kilencvenes évek elején – legalábbis Magyarországon – erősen jelen volt az a tendencia, hogy „eddig nem volt szabad, most akkor menjünk neki a szent teheneknek”... Írjuk meg Esterházyról, Tandoriról, Balassa Péterről, Nádas Péterről, akárkiről, hogy ez a műve nem jó. Egyre-másra születtek a negatív kritikák, részben joggal egyébként.

■ *Még Weörest is megpróbálták ledönteni a talpatáról...*

▼ Azt még 1975-ben próbálta meg Szilágyi Ákos. De '89 után minél nagyobb „szent tehén” volt az illető, annál kéjesebben bele lehetett rúgni. Ez meg visszaütött. Elemi követelmény, annak ellenére, hogy szabad bármit írni bárkiről, annak ellenére maradjak méltányos. Akkor is, ha megtehetném azt, hogy egy rosszabb művét lehúzzam a sárga földig. Vajon mérlegeltem-e minden szempontot, öröm-e az nekem, hogy egy írónak a könyvéről rosszat írjak? Mert ha örömet okoz, akkor ne legyek kritikus. Ne legyen jó a kritikusnak az, hogyha rosszat írhat. Persze, ha nem írhatok jót, akkor nem fogok jót írni. Meg fogom írni, hogy ez nekem nem tetszett – de nem örülök neki. A lehetősége megvan annak, hogy egy fiatal kritikus azon töprengjen: hogyan tudnék ismertté válni? Nekimegyek egy nagy névnek, és írok egy jó nagy bírálatot, ettől fognak engem ismerni. Egyszer meg lehet ezt tenni, de nem biztos, hogy ez a helyes út.

■ *Rábukkantam, hogy a marosvásárhelyi Látóban közölt egy párhuzamos kritikát, az úgynevezett „Könyvhuzamok”-ban, Grecsó Krisztián Isten hozott és Dragomán György A fehér király című könyvéről. Kínál-e többletlehetőséget a kritikus számára ez a párhuzamjáték?*

▼ Kínálna, ha rendszeresen tovább csináltam volna. Egyébként Láng Zsolt barátom ötlete volt a Könyvhuzamok, ő kért föl arra, hogy rendszeresen írjak ilyet. Azt hiszem, összesen kettőt írtam meg, aztán abbahagytam, azóta is sajnálom. A másik Kertész Imre és Nádas Péter összehasonlító elemzése volt. Igenis, kínál ez többletlehetőséget, mert itt nem arról van szó, hogy egyik regényről ezt írod, a másikról meg azt. Hanem megnézed a párhuzamokat, az ellentéteket, olyan plusz elemzési szempontokat ad, ame-

lyek termékenyítőek lehetnek. Az az igazság, hogy szívesen műveltem, de valamilyen okból – már nem emlékszem, miért – abbahagytam.

■ *Strukturálisan is izgalmas, hiszen előfordul, hogy nem csak egy bekezdésen, hanem akár egy mondaton belül is a recenzens mind a két szerző, mind a két mű felé fordul.*

▼ Igen, mert pont arról lehet beszélni, hogy adott két mű, amely bizonyos szempontból távol áll egymástól, ugyanakkor rengeteg közös vonása van, és azt egy ilyen helyzetben ki lehet emelni. És ha jól van kiválasztva a két mű – nem mindegy, mi kerül egymás mellé –, abból nagyon sok dolgot ki lehet hozni.

■ *Amikor a Párhuzamos történetek szerzőjét faggatta, a beszélgetést – hogy úgy mondjam – kritikus tollától szokatlan, érzelemgazdag vallomással kezdte: „Több, mint egy hónapon át olvastam Nádas Péter új regényét, lelkesen, és amennyire a körülmények engedték, önfeledten, a Háború és békét vagy a Tulajdonság nélküli embert olvastam így. A regény nem könnyű olvasmány, és nem problémátlan. Ugyanakkor felkavaró, különleges erejű, magába zárja olvasóját, és nem ereszti. Valószínűleg hosszú évekbe telik, mire az irodalmi élet megemészti ezt a háromkötetes munkát, de számomra bizonyos: nagyszabású, korszakos mű.” Nos, a kérdésem az, hogy végül is milyen lett a trilogia fogadtatása?*

▼ Nagyon tanulságos. Most már nem csak a magyart tudjuk megnézni, hanem a németet is, franciául, angolul, szlovákul is megjelent, most született meg a szlovén fordítása, tehát van mit összevetni a mi olvasatunkkal. Azt kell mondanom, a magyarországi fogadtatása a regénynek nem volt annyira lelkes, mint a németországi. A német szellemi élet jobban fogadta. A magyar megosztott volt. Voltak lelkes hangok, és voltak kemény kritikák is. Ez egy nagyon provokatív

regény. Elég terjedelmes, ezeröttszáz oldal, mindenféle regénystruktúrát szétnyom. Nagyon bonyolult, rafinált szerkezetű mű, ami például a német kultúrában sokkal jobban működik, mint nálunk. Amikor megjelent németül, a szerzőt Berlinben és egész Németországban Thomas Mann-i nagyságként üdvöztölték. És nem csak az írott sajtó, hanem a tévé, a rádió is. Az angolszász fogadtatása vegyesebb volt, de az is nagyszabású. Ez az utóbbi húsz év legjelentősebb magyar regénye.

■ *Váradon járva Oravecz Imre lelkesen vallott az akkoriban frissen megjelent regényéről, az Ondrok gödréről, amit Ön a Párhuzamos történetek megjelenése óta a legnagyobb írói teljesítménynek, az Oravecz-életmű eddigi csúcspontjának tart. Ugyanakkor nem rejtja véka alá, hogy az eddigi fogadtatás mégsem elégséges a teljesítményhez képest, ennek egyik oka a prekoncepciók elbizonytalanító hatásában kereshető. Valóban képtelenek a „hivatalos olvasók”, a műítészek – tisztelet a kivételnek – az előre kialakított nézeteiktől megszabadulni?*

▼ Ez a regény önéletrajzi jellegű családtörténet. Oravecz mielőtt ebbe belefogott volna, megcsinálta mindezt egy verses regény formájában, a *Halászóember* című nagy opusában. A magyar kritika úgy gondolta, hogy amit Oravecz megvalósított a *Halászóemberben*, miért kell azt még egyszer megcsinálnia prózában? Igaz, egy olyan szerzőről beszélünk, aki korábban nem írt novellát sem, nemhogy regényt. Öreg korában kezdett el regényt írni, ráadásul ez egy személyes, családi mintára alapuló történet, egyszerű nyelvű, majdhogynem primitív felépítésű mű. Folytatása is van, azóta az is megjelent, *Kaliforniai fűrj* címmel. Most írja a harmadikat. Valóban nagyon érdekes, hogy sokan azt mondják róla: ez nem regény, hanem krónika. Egy falutörténet, családtörténet, annyira egyszerű nyelven, olyan szimpla mondatokban van megírva, hogy azt lehetne mon-

dani: ez semmi, vagy hogy tisztára olyan, mint... egy szappanopera. Az egyes fejezetekben megjelennek a figurák, azokról megtudunk ezt vagy azt, az egyik gyerekkel ez meg ez történt az iskolában, kész, vége, a következő epizód arról szól, hogy a másik gyerekkel mi történt, kész, vége, a papa ezt csinálta meg azt csinálta a gyárban – tényleg, mint egy folytatásos tévésorozat. Viszont ha elkezdem olvasni Oravecz regényét, nem tudom letenni, annyira érdekes. Ugyan mit tudhat ez az ember? Ez egy rafinált dolog: mintha egy nagyon egyszerű szerkezetű, primitív felépítésű dolog volna, miközben emberi sorsok, emberi életek sora jelenik meg benne. A regény behúzza a saját világába, nem tudok tőle szabadulni, élvezem, és akarom tovább olvasni. Rengeteg lektúr van, ponyva, amit nem tudok letenni, de ha kiolvastam, bedobom a sarokba, és holnap már nem emlékszem rá, miről szól. Oravecz regénye nem ilyen, mert olyan jelenetek, olyan sorsok vannak benne fölillantva, hogy az embernek hónapok múlva is eszébe jut. Én azt gondolom, egy jelentős írói alkotás arról ismerszik meg, hogy miután elolvastam, és hónapokkal később jutok egy hasonló élethelyzetbe, eszembe jut, s ha eszembe jut, akkor valami fontos dolgot megérint.

■ *Amit most vetek fel, az több, előző kérdéshez is hozzátapad. Hogyan állunk a „kánonok harcával”?*

▼ Ez veszélyes terület, mert azt sem szoktuk tisztázni: mi az a kánon? Ez olyan, mint a posztmodern, mindenki beszél róla, közben ötven definíciója van. Amíg nem tisztázzuk, addig elég nehéz elmondanunk, mi a véleményünk róla. A magyar irodalmi élet a maga leegyszerűsítő formáival úgy szokta elgondolni, hogy itt arról a hatalmi harcról van szó, hogy melyik irányzat, melyik társaság, melyik írói iskola az, amelyik éppen divatos, sikeres, támogatott vagy népszerű. A régi, hagyományos szembenállás, ami megvolt a rendszerváltás előtt, hogy népi-urbánus,

konzervatív-progresszív, különböző csatornákon tovább zajlik, mindegy, minek nevezzük. Immár leginkább ideológiai, politikai beállítottságú: kormánypárti vagy ellenzéki. Most már itt tartunk, holott az irodalomtól ezek idegen fogalmak, hiszen semmi értelme aszerint rangsorolni egy író, hogy milyen politikai nézeteket vall. Ha pedig komolyabban veszem, hogy milyen kánonok vannak, akkor valamiféle esztétikai-poétikai elvek alapján lehet megmondani, hogy ki hova tartozik. Nemrég volt egy vita az *ÉS-ben*, annak kapcsán, hogy Csontos János írt a *Magyar Nemzetben* egy cikket, amiben megrágalmazta Esterházyt, Nádas, Parti Nagy Lajost azzal, hogy a nyolcvanas évek elején leültek Aczél Györggyel, hogy megpróbálják kiszorítani az akkori népieket Utassyval az élen, meg a Kileneket. Úgy mond, Aczél arra biztatta őket, vegyék át a helyüket. Csontos Zalán Tibor egy szóbeli közlésére alapozta az állítását, Zalán viszont jelezte: ilyet ő nem mondott. Ebből lett egy oltári botrány, egy-egy cikket írt az *ÉS-be* Esterházy is, Nádas is, amiben kikérik maguknak, hogy ez nem igaz, rágalom, felháborító. Erre reagált Mezey Katalin, hogy igen, őket, a Kileneket elnyomták. Erre Ungváry Krisztián reagált, aki történészként azt mondta: hozza elő Mezey Katalin a bizonyítékait, hogy a nevezett urak Aczélal lepaktáltak. Csúnya vita lett. Ezek a kiváló írók meg lettek rágalmazva, ennek ellenére Mezey Katalin kijelentette: mindegy, hogy igaz, vagy nem igaz, akkor is ők voltak az „ünnepelt írók”. Kiderült, egy nyamvadt József Attila-díjat kaptak a nyolcvanas évek közepén, Esterházy is meg Nádas is, miközben a népi írókat már rég Kossuth-díjjal tüntették ki. Paranoia az, ami működik: egyes írók azért, mert nem lettek sikeresek, azokat vádolják, akik tehetségesek és sikeresek lettek. Az eszükbe se jut, hogy azért sikeresek, mert jó írók.

(Az Erdélyi Riportban 2013 októberében megjelent beszélgetés alapján)

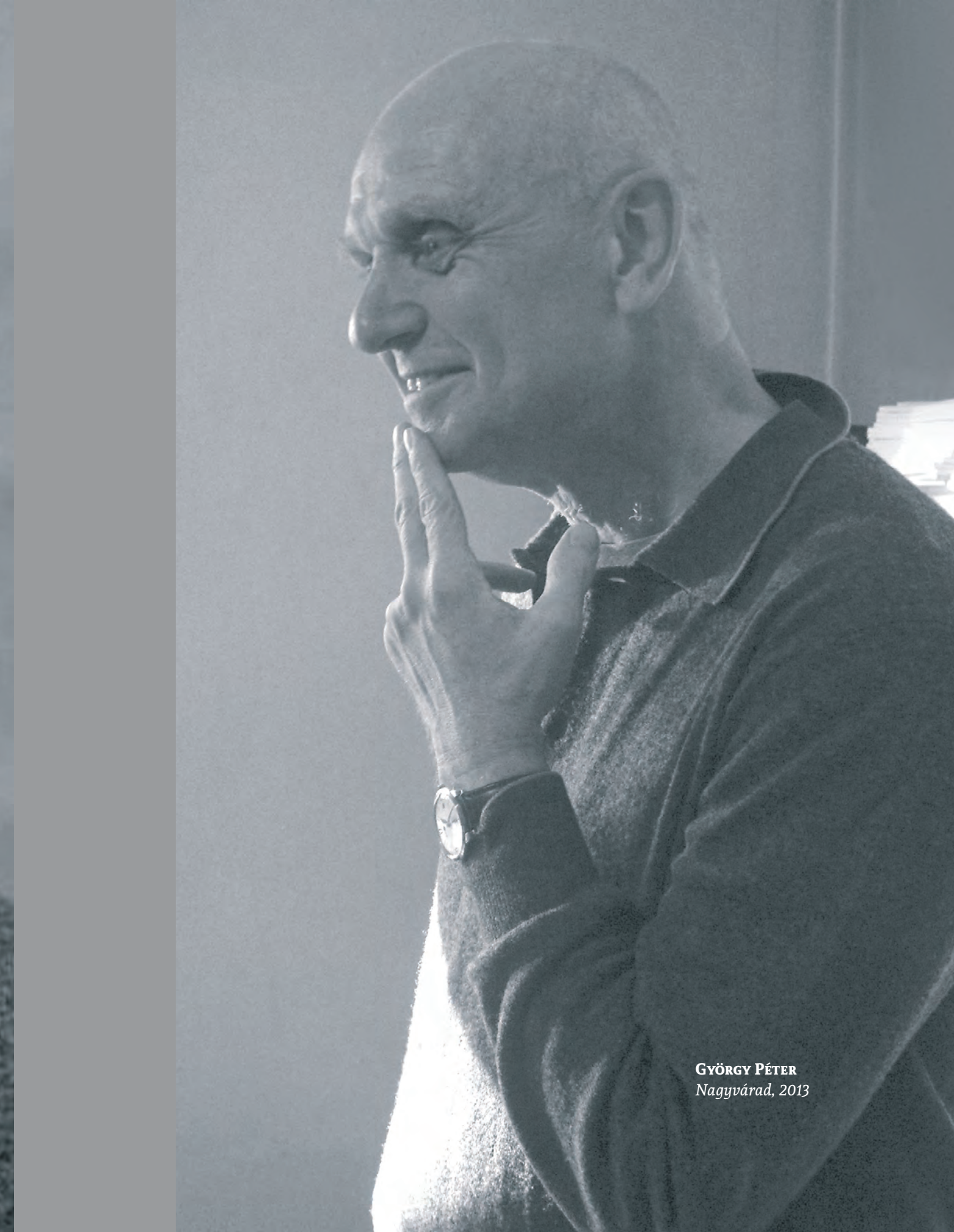

DALOS GYÖRGY
Nagyvárad, 2013

GYÖRGY PÉTER
Nagyvárad, 2013

KÁROLYI CSABA
Nagyvárad, 2013

SZABÓ T. ANNA
Nagyvárad, 2015

• művészet

• trólikom

•

ad.ro

• Irodalom
• művészet
társadalom
kultúra

www.varad.ro

rorszá

nyeg

TALLÉR EDINA
Nagyvárad, 2013

TOMPA GÁBOR
Nagyvárad, 2015

Szabó T. Annna

költő,
író,
műfordító

Kolozsváron született 1972-ben, 1987-ben családjával áttelepült Magyarországra. A gimnáziumot Szombathelyen végezte. 1991-ben Budapesten az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar–angol szakos hallgatója lett, 1997-ben szerzett tanári és előadói diplomát, majd elvégezte az Angol reneszánsz és barokk PhD-programot. Tagja, majd néhány félévig tanára az Eötvös József Collegiumnak. Budapesten él férjével, Dragomán György íróval és két kisfiukkal. Egyetemi éve alatt kezdett publikálni, több napi- és havilapban rendszeresen közöl verset, esszét, rövidprózát. Író, műfordító (többek között James Joyce, Sylvia Plath, W. B. Yeats, John Updike, Stuart Parker írásait fordította), tanári és szerkesztői munkát végzett a British Councilnek és a Magyar Könyv Alapítványnak, cikkeket és kritikákat ír.

Legutóbbi könyvei

Tatokatatok (2012, Magvető); Kerített tér (2014, Magvető); Senki madara (2015, Magvető); A fűszermadár (2015, Magvető)

Fontosabb díjai

Déry Tibor-díj (2000); Móricz Zsigmond-ösztöndíj (2001); József Attila-díj (2002); Zelk Zoltán-díj (2004); Mozgó Világ Nívódíja próza kategóriában (2006); Akademie der Künste Berlin – Junge Akademie ösztöndíja (2006); Az Év Gyermekkönyv Műfordítója (2012)

Másképp működik a verslátás meg a prózalátás

SZABÓ T. ANNA (▼): Gondoltam arra, hogy levegyem a szemüvegemet, de mégis fölteszem, mert nem látom az arcokat tisztán, és nekem nagyon fontos, hogy tisztán lássak mindenkit. Bár néha elkapdosom majd a szememet, mert most például nagyon meghatározó pillanathoz érkeztem, a nagyapám könyvébe dedikáltam, na, most ezt nem is illik. Nagyon elfogódott voltam. Nem léphet az ember a nyomába egy olyan embernek, aki a teljes életét rátette a tudományra. Én nem a tudományra tettem az életemet, habár végigjártam ennek az összes lépcsőjét, a doktori disszertációval és némi tanítással együtt, meg most is néha előadok, de az én életem a nagyapám életéhez képest jóval lazább, azt nem mondom, hogy fegyelmezetlenebb, felelőtlenebb talán. Azt a tudományos precizitást, amit egy igazi tudós végigcsinál, egy író nem tudja végigcsinálni, mert azt hiszem, hogy az írásnak a legfontosabb eleme mégsem a szorgalom, holott... Jó, kezdjük a legelejéről. Tehát én úgy nőtem fel, hogy láttam édesapámat is, hallottam gépelni állandóan, ő biológus, szerkesztett, fordított, könyveket írt. És a nagyapámat láttam dolgozni, elég sokat voltam nagyapáméknál, és be is bújtam az asztal alá, néztem, hogy mit csinál annyi ideig, hát én egy izgága kislány voltam, és meg akartam tudni, mivel foglalkozik nagyapám. Rejtélyes volt, hogy csak ül ott a szobájában, hát biztos valami titok van emögött, és bemásztam az íróasztala alá, és vártam.

KÖRÖSSI P. JÓZSEF (■): *Titokban?*

▼ Titokban odakucorodtam. És ő bejött, és aztán nem mertem kimászni. És néztem a papucsos lábát, és hallottam, hogy perceg a lúdtoll, mert néha azt is használt, meg golyóstollat használt, cédulákat írt. Nem tudtam meg, hogy mit csinál egyébként. Mutatták a szüleim, hogy ott vannak a cédulák, itt vannak a könyvek, tehát ennyit tudtam korábban is. A varázslatát nem értettem a dolognak, de nagyapám nem vett észre, és én azt hiszem, féltem tőle, pedig soha életében nem bántott, óvodába vitt. Azt írtam ebben a könyvben, hogy nekem öreg király volt nagyapám. Felnőttkoromban, mikor a meseterápiáról először hallottam, mégpedig Boldizsár Ildikó nekem szerkesztő volt a Magvető Kiadónál, és ő vezette be Magyarországon a meseterápia fogalmát és módszertanát, tőle hallottam először a meseterápiáról. Akkor jöttem rá, hogy gyerekkoromban volt egy mese, *A didergő király* volt egyébként ez a mese, amit állandóan a nagymamáméknál élő dédnagyanyámtól kértem, százszor olvasta el nekem legalább, és újra és újra és újra végigolvasta, és abban van, hogy bemegy a kislány az öreg király elé, és nem tudja megközelíteni, mert a király olyan hatalmas és magányos – így éreztem magam, tehát ez terápiás mese volt, hogy megpróbáljam megközelíteni a nagyapámat. Ez nagyon szerencsés dolog volt, mert két dolgot tanultam gyerekkoromban: azt, hogy egy férfi így él, egyfolytában ül az íróasztalánál, és dolgozik. És a másik az, hogy a nagymamám ebben teljes erőből támogatja. Tehát amiket aztán később nekem elmesélt, hogy a három fiú, nem túlzás, egy nadrágban járt,

azt hiszem, hogy ünneplőjük kellett, és nem tudtak elmenni, de a nagyapám elvitte köttetni a könyveit, eszébe nem jutott, hogy másra is kellene pénz. De a nagymamám szó nélkül végigcsinálta ezt a nem könnyű, igazán nem könnyű életet. Nemrég találtam meg egy könyvet, illetve egy képnek a hátlapját, mert az a kép rajta van a könyvespolcon, nagymamám meg nagyapám szobájában, egymás mellett öregedtek meg; '87-ben halt meg nagyapám, és azt írta nagyanyám: „de jó lenne most is egymás mellett üldögélni” – nagyapám halála után.

Az, hogy nagyapámat nemcsak tiszteltem, hanem mélyen szerettem is, a halálakor derült ki. Ilyen megrendülést nem tudom, hogy éreztem-e életemben, egy világ omlott össze, ezt így mondják, és annak az elfogódottsága, amivel most egyáltalán a kezembe veszem az ő könyvét, nemhogy még beleírjak, azért írtam ceruzával. Úgy látszik, most már az önbizalmam erősödik, hogy legalább ceruzával valamilyen jelet hagyok nagyapám nyomában. Annak a tudata, hogy ez mit jelentett, akkor derült ki, amikor a temetése volt. Hihetetlen temetési menet volt, Kolozsváron, a Farkas utcai templomtól a Házsongárdig tartott a menet, sőt még tovább. Több ezer ember volt. És én elől mentem a koporsó után, teljesen kábán, nem is tudtam fel-fogni, ugye, tüntetést nem látott az ember a '80-as években, sőt azelőtt sem, és ez egy néma tüntetés volt, és teljes csendben, a rendőrsorfal között vonult ez a hatalmas tömeg, és én ott elől mentem a koporsó után. Nagyon megrendítő volt.

■ *Még a kivándorlás előtt.*

▼ Igen, márciusban halt meg, mi decemberben jöttünk el. Akkor még nem volt biztos, hogy el tudunk jönni, nyilván már folyamatban volt. A gyerekkorom is akkor zárult le, mikor ott botladoztam a koporsó mögött. Úgyhogy azt gondolom, hogy azóta nem tudtam követni. Egyébként három Szabó T. fiú volt: édesapám biológus lett, Ádám

nyelvész, Áron pedig mérnök lett. És az egyetlen ember, aki nyelvész lett, nagyon fiatalon halt meg, azt hiszem, 51 éves volt Ádám, amikor meghalt. Szerencsés voltam, Szabó T. Ádám – neki is komoly életműve van, de nem teljesedett ki – volt az, aki engem kódexolvasásra taníthatott az Eötvös kollégiumban élete utolsó fél évében, ez is egy óriási ajándék. És neki a Szabó T. Anikó nevű lánya is nyelvész lett, tehát valaki továbbviszi ezt a nyelvészeti vonalat, ezt a fegyelmet a családban, nagyon büszke vagyok Anikóra. Úgy érzem, hogy megkönnyebbültem, hogy valaki nyelvész lett. Énnekem ehhez tulajdonképpen a kellő képességem is hiányzik, de hát a nyelvvvel foglalkozom.

■ *Volt ilyen teher rajtad vagy rajtatok, hogy követni kell belőle valamit?*

▼ Hogyne. S ha már szimbolikus dolgokról beszélünk, azt szokták mesélni nagyapámról, hogy az utolsó kötet, amit még ő szerkesztett, ő adott ki a kezéből, az a Házsongárd szóval végződik.

■ *Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárról van szó, hogy mindenki tudja.*

▼ És a Házsongárd szócikkkel lezárult az ő élete. Nem gondolta egyébként, ő örök életre volt beállítva, robusztus alkat volt, és azonkívül az jellemző az egészre – azóta is ezen gondolkozom –, hogy nagymamámnak azért volt egy ilyen csöndes meggyőződése, hogy megölték. Azt mondta, hogy ott van még a tú nyoma is a hátán, és ezt orvosként mondta egyébként. Nem tudom, ez sose fog kiderülni. Ez volt a '87-es évnek a hangulata, ezt mindenki tudja, aki átélte.

Amikor én utoljára láttam nagyapámat, egy kiránduláson volt, a kiránduláson búcsúztam el tőle. Nagyon szerettem volna vele menni, egy hegy-csúcsra akart fölmenni, nem tudom már, melyik csúcs Kolozsvár körül, édesapám tudná, és mond-

tam, hogy én is megyek, nem, azt mondta, a csúcsok sokkal messzebb vannak, mint amilyenek látszanak, te nem fogsz tudni oda feljönni, majd én felmegyek. És elment, és beleveszett a homályba, nem ott halt meg szerencsére az erdőben, de azóta is az én életemben a csúcs mint fogalom nagyon erősen jelen van, a verseimben is sokszor.

■ *Azért akartam, hogy beszélj erről, mert ki kell emelni ezt a rettenetesen nagy erőt, ami a ti családokban, akárhonnán nézem, akár a Dragománok felől, akár a Szabó T.-k felől, mindenütt ezt a rettenetesen erős szolidaritást, közösségvállalást érzem, és ezt jó hallani, és jó, ha ezt megerősíti bennünk valaki.*

▼ De teher is. Ezt azért mondom, hogy teher, mert, ugye, teher alatt nő a pálma, tudjuk, de nem biztos, hogyha ezt a terhet én egyből a nyakamba veszem, akkor meg tudtam volna csinálni. Hogy mondjam, a család felülről is nyomja az embert, nem csak alulról.

■ *Alulról fölfelé, fentről lefelé.*

▼ Tehát hogy nemcsak megtartja lentről, hanem bizonyos szempontból nehezedik is a hátára, és amikor én 15 éves koromban Magyarországra kerültem, Szombathelyen, hogy én kinek az unokája vagyok, az nem is számított, és nem is tudták, és ez jó volt, meg kell mondjam, hogy jó volt megint egyedül lenni, megint senki lenni, mert magamat ki tudtam kalapálni. És a szüleim sem értek rá igazán foglalkozni velem. Édesanyám, mikor 32 éves lettem, akkor adott nekem egy egy füzetet, amiben leírta az életét, és leírta ezeket az éveket. Nagyon kemény évek voltak, amíg valamennyire anyagilag is talpra álltak, szellemileg is egy kicsit otthonra találtak, és ezeket azért minden családtagnak magának kellett kiküzdenie. Nekem az a hihetetlen segítségem volt, hogy már ott volt akkor nekem Gyuri, nagyon korán találkoztunk, és egymást tudtuk támogatni ebben, hogy feldolgozzuk.

■ *Ez a '87 nem lehetett könnyű év: márciusban temetés, decemberben költözés.*

▼ Van egy zöld füzetem, ami tele van az akkori verseimmel, a falurombolásnak a fenyegetése mindenhol benne volt, erdélyi temetés, ilyen versek vannak, nagyon sok vallásos vers van benne, kereszthordozós versek – nem jelentek azok meg igazából sehol. De amiről azóta sem tudok írni, azt akkor megírtam magamnak, tehát a vers már engem tartott akkor, de ezzel egyedül voltam egy ideig.

■ *Beszéltél a temetésről, és A fehér királyban, Dragomán második regényében rettenetesen hasonlóan ír Gyuri az ő hőse nagyapjának a temetéséről, mint ahogy te most leírtad, milyen volt Szabó T. Attila temetése. Megy a gyászmenet, élén az anya, mint egy hős, hát, ugye, ott a Securitate stb. stb., ott még igen kemény diktatúráról van szó. Nincs köze a két dolognak egymáshoz, nem kaphatta ezt a történetet Gyuri tőled, tőletek?*

▼ De. Nem gondoltam rá. Lehet, hogy ő gondolt. De hát mi teljesen összefonódunk ezekben a dolgokban.

■ *De ezt nem beszéltétek meg konkrétan.*

▼ Nem.

■ *Nagyon-nagyon hasonlít, ahogy így elmondtad. Csak ott egy kisfiú kíséri.*

▼ Annak az érzelmi töltete, hogy őszinte legyek, ennél sokkal több, mert a Gyuri édesapjáról akkor lehetett tudni, hogy nincs jól. És ezt a novellát, A fehér királynak az utolsó, temetési jelenetét nem is publikálta Gyuri, annyira félt, hogy egy nagyapa meghal. És meghalt. Ezt egyszer elmondta, hogy számára rettenetes volt, nagyon nem akarta. Tehát annak az egésznek az érzelmi töltete nemcsak az én, vagy nem elsősorban az én nagyapámnak a

temetése, hanem a saját apja temetésének a félelme van benne, és attól ilyen erős a könyv, és nem véletlenül végül is egy apát keresnek, és egy apát várnak haza ebben a könyvben, az apa hiányáról szól az egész *Fehér király*. De hogy honnan kerülnek bele, az már gyakorlatilag szinte szétszálazhatatlan, hogy ki mondja először.

■ *Egymásba mosódnak ezek, a te történeted az ő saját történetével?*

▼ Nagyon gyakran egymásba mosódnak, olyan is van, hogy én veszek tőle motívumot, mert nagyon ismerem, amit ír, azt mondom, hogy szinte kívülről tudom, nem a novelláit, azokat kevésbé olvastam el százszor, de mind a három könyvét nagyon-nagyon sokszor elolvastam szerkesztés közben is. És hogy esetleg onnan veszek, nem fél mondatot, nem, de intonációt, lélegzettempót, és most pont írt Gyuri egy verset tulajdonképpen.

■ *Élete első verse.*

▼ Igen. Prózavers, de vers. Úgy látszik, annyira hatottam rá, hogy ő is elkezdett ilyen rövidebb verspróza-szövegeket, prózaverseket írni, én pedig versprózákat.

■ *A vers címe Hazám. Majd figyeljük. Említetted, és ezt is többször elmondtad nyilatkozataidban, hogy egészen fiatal gyerekkorodtól kezdve írsz naplót, verseket, és hogy ezek a versek nem jelentek meg későbbi könyveidben. És mondod, azokban a versekben, amiket abban az időszakban írtál, Erdély is szerepel. De én tudom rólad, hogy te nagyon-nagyon ritkán tudsz vagy akarsz vagy mersz Erdélyről verset írni. Beszélj erről, hogy ennek mi az oka.*

▼ Bodor Ádám feleségének, Bodor Anikónak volt egy kiállítás, oda kértek egy picit szöveget több írótól, és oda írtam először olyan szöveget, hogy azt gondolom, amit én esszének hívok, az lesz a műfaja az erről való beszédnek. Ilyen kis emléktö-

redékek, rövid visszaemlékezések. Nem novella, inkább egy ilyen kifejtős esszé jellegű emlékezés, ez biztos, hogy lesz, ez egy külön könyvre gyűjtött dolog, nemcsak Erdélyről fog szólni.

■ *De eddig nem írtál. Ennek mi az oka?*

▼ Hát az, hogy eljöttem. Elmentem – most már. Lám, lám, olyan jó ez a magyar, ez az otthon-itt-hon dolog. Többet éltem Magyarországon már.

■ *Nem kísért az élmény? Az előbb is olyan drámai dolgokról beszéltél. Nincs benned valamiféle vágyakozás vagy taszítás?*

▼ Jékelyt olvasok, és Jékely, ugye, egy időben, budapesti kamaszkora után, ahogy lehetett, ide visszajött, és utána, ugye, megint elmenni kényszerült. Nagyon izgalmas a Jékely-Áprily levelezés, ahogy erről beszélnek, egyáltalán Jékely élete. A Jékely unoka, Péterfy Sarolt foglalkozik most ennek a feldolgozásával, és mikor azt mondta Jékely egy helyen, hogy a szülőföld anteuszi megújulásomra szolgált, nekem ez úgy tetszik. Azt valahogy remélem, de hát mikor tudok én már így megújulni negyvenen felül, lehet, hogy ez így marad, nem tudom. Lehet, hogy csak lusta vagyok. Azzal viszont biztos tartozom, hogy például a családi levelezés a Széchényi Könyvtárban van, tehát az, hogy amiért én kimonóban vagyok, és az új könyvem kapcsán nyilván beszélek róla, de hogy miért hívnak engem Kiokónak, a japánok Kyokónak ejtik, de én szép magyarosan Kiokónak ejtem, hogy hogy hívták eredetileg azt a Kiokót, akitől én ezt a nevet kaptam, amikor megszülettem, azt csak onnan tudom meg, hogy beírtam ezt a keresőbe, a Google-ba, hogy Anna és Kiokó, és kijött az én nagybátyám, nem, Szabó T. és Kiokó, és kijött az, hogy a nagybátyám levelezett ezzel a nővel, aki neki a menyasszonya volt egy időben Hollandiában, és a Széchényi Könyvtár adatbázisában van benne, vagy lehet, hogy a kolozsvári Szabó T. Attila Intézet adatbázisában, de mindenképpen hivatalos helyen őrzött csa-

ládi levelezésünkből derült ki, hogy hogy hívták ezt a nőt. Tehát az én családi életem nem az enyém, hanem már publikus, és mások dolgoznak rajta, de azzal még tartozom, mint Móricz Virág, hogy utánament a családjának. Édesapám folyton kapacitál, de amíg az embernek kicsi gyerekei vannak, addig arra figyel, hogy a következő generációnak is legyen mit feldolgoznia, hogy nőjön, meg ők is nőjenek és figyeljenek. Tehát nem tudok hátra figyelni, mikor előre kell figyelni.

■ *Az nem lehet, hogy – és akkor egy kicsit rátérünk a verseidre – nagyon óvatosan vigyázol arra, hogy soha ne legyen a verseidben személyes? Ritkán fordul elő, hogy kinyomozható vagy kideríthető, hogy azok mögött a sorok mögött te vagy. Nem lehet, hogy az Erdéllyel kapcsolatos távolságtartásod éppen ennek köszönhető? Túl személyes lenne az a kapcsolat, túl személyes lenne az az élmény, amit vissza tudnál adni, és ezt nem akarod?*

▼ Ott kezdődik, hogy én Magyarországon lettem költő, bár igazából Kolozsváron engem Lászlóffy Aladárhoz vittek el a verseim.

■ *Meg is írta Lászlóffy, túl erős politikai hangokat hallott ki a versedből.*

▼ Igen, az politikai vers volt.

■ *Hány éves lehettél, 14?*

▼ Igen, 14. És azt mondta, hogy ez ígéretes, de hát ezt nem lehet, ez politikai vers. Nagyon meglepődtem, mert nem tudtam. Egyszer majd begépelem, és megmutatom, hogy mi volt. Nem volt olyan különösebben nagy vers, de azért volt érdekes, mert prózavers volt. Tehát hogy oda térek vissza valahogy. Én nagyon erősen zenei indíttatású vers-író vagyok.

■ *Ha szabadverset írsz, akkor is van ritmus, belső rímek vannak.*

▼ Egy versem szabad, ha vers. Ez biztos, hogy nem. Sőt, a próza sem szabad, ahogy egy prózaíró mellett látom, hogy milyen hihetetlenül nem szabad, semmi sem szabad ezen a világon.

■ *De mindent szabad. Majdnem mindent.*

▼ Amit meg tudunk csinálni. Én nagyon sok versemet személyesnek látom. Magyarországra kerülve fedeztem fel Szilágyi Domokost. Akkor jelent meg *A költő életei* című könyv, ezzel indult az én Szilágyi Domokos-mániám, utána kezdett lassan beszivárogni más költészet is, főleg Nemes Nagy Ágnes, és mikor kiderült számomra, hogy Nemes Nagy Ágnesnek erdélyiek a szülei, az nekem reveláció volt, mert nagyon jó volt, és, ugye, Áprily volt a tanára, Áprilytól tanult verset írni, minden ott kezdődött.

■ *Nagyon kemény asszony volt.*

▼ Te ismerted?

■ *Azt hiszem, kétszer találkoztunk, de az volt a híre, nagyon kemény asszony volt.*

▼ Veszekedéseim vannak, volt egy nagy irodalmi vita is, én megvédtem Nemes Nagy Ágnest, nagyon mérges vagyok, még most is támadják. Nemes Nagy Ágnes azért lett ilyen kemény, hihetetlenül kemény, mert neki muszáj volt ezt megcsinálni, ezt a perszónát, ezt a szigorú, kemény, puritán figurát, hogy később aztán jöhessen más, aki lágyabb. Neki formálhatatlannak kellett lennie. Egyébként én Szabó Magdával is leveleztem, Szabó Magda is nagyon fontos számomra, félreértés ne essék, de Nemes Nagy Ágnesnek a szigorát értem.

■ *A szigorúságon mit értesz? Emberi vagy költői?*

▼ Költőként nem, költőként nagyon sok lágyág van benne.

■ *És nagyon fegyelmezett.*

▼ Órákig tudnék beszélni, hogy én hogy látom. Olyan mértékig meghatározott engem, hogy megtanultam egy egész kötet versét, ez már az egyetemen volt. A másik dolog meg, ugye, hogy Magyarországon kezdtem írni, de én utána Eötvös kollégista lettem, és az Eötvös kollégium nagyon erősen a kolozsvári hangulat volt, ugyanaz az elszántság, egy nagyon válogatott társaság gyűlt össze.

■ *Beszélgj erről. Ugye, Tóth Kriszta is oda járt?*

▼ Ő nem volt kollégista, angol szemináriumra jártunk együtt. Ez is sorsszerűsége a dolognak, hogy lehet az, hogy hozzám Kolozsváron pont az a *Magyar Ifjúság*-szám jusson el 11-12 éves koromban, amiben Tóth Kriszta első verspublikációja volt. Azt meg is tanultam, annyira tetszett. Emlékszem a fotóra is, nagyon erős szeme volt a képen, és mikor az egyetemen bemutattak Tóth Krisztának, hát az hatalmas dolog volt.

■ *Van egy név, amit egymástól függetlenül használtak, megjegyeztem magamnak. Geralda?*

▼ Igen, Geralda.

■ *Egy ilyen szót nem lehet azért csak úgy kitalálni.*

▼ Azért létezik. Az egy létező. Krisztának például van egy verse, aminek én álmodtam a címét, azt álmodtam, az a versnek a címe, hogy Somnivre, és tényleg Krisztáról álmodtam, hogy Somnivre, ez a szó volt benne, hogy ő egy ilyen, hát álomvámpírnak, nem tudom, hogy mondjam, álomevő, mert nagyon sokat beszélünk arról, hogy milyen fontosak az álmok. Ez is, mondjuk, a Jékely-féle álomhagyomány, vagy az álmatag költőké. Lator László például korántsem álmatag költő. Szürrealis sokszor, de az a francia iskolának köszönhető, de ő ilyen ébredő költő, nem álmatag. De például volt egy ilyen, még a jelképekről tovább beszélve,

Krisztával aztán jártunk hozzá, egy kék falú szobája volt, Mesterházi Móni, sokan a maiak közül, Lackfi is, és közöttük volt Simon Balázs, aki tragikusan fiatalon, 31 évesen halt meg. Elképesztő érdekes költő. Nekem nagyon sok személyes konfliktusom volt vele, mert nehéz ember volt, roppant nagy tudású és nagyon-nagyon szenvedélyes ember. Volt olyan, mikor még féltem vitatkozni, és kimentem a konyhába, mondtam az orrom alatt, hogy Balázs így meg úgy, magamban, és aztán visszamentem, és beszélgettünk tovább, mert mindenkit kioktatott, de hát volt mire, nagyon okos ember volt. És amikor Balázs meghalt, akkor mind a ketten írtunk egy verset az emlékére, és Kriszta is a napóráról írt, én is. Simon Balázssal való álmaink kapcsán. Ez is egy ilyen összeérése a dolgoknak.

De hogy az Eötvös kollégiumra visszatérjek egy pillanatra, az most is nagyszerű hely, szoktam kapni a hírlevelét, most is kaptam, hogy az országos diákolimpián milyen hihetetlen sok első helyet elhoztak a kollégisták, úgyhogy nagyon büszke voltam. Megfogadtam diákkoromban, hogy én nem leszek olyan, mint a régi kollégisták, akik jönnek vissza, és mondják, hogy ah, a maiak, és legyintenek, és akkor mi tudtuk, hogy mennyit tanultunk, reggeltől estig óráink voltak elég kemény tanárokkal. Nem tudom, hogy Vekérdi József neve ismerős-e valakinek, de minden vers-tankönyvet elolvastatott velünk, pedig még költőként sem biztos, hogy minden részét használja az ember. De az Eötvös kollégium egy ilyen szenvedélyesen érdeklődő hely volt, és én ezt tanultam gyerekkoromban, hogy a tudás izgalmas, a tudás érdekes. Ez egy elképesztő tér is, hogy az ember felmegy a zsizsengő városból egy ilyen csöndesebb helyre; valamiképpen erődítmény jellege volt. Géher István volt még a nagyon-nagyon fontos tanárom, akiről az új könyvemben is írtam verset. Egyet felolvasok, jó? Csak amiatt, hogy az Eötvös kollégiumnak a hasznáról tudjak valamit mondani. Neki a kisujjában volt az egész magyar

Shakespeare-kutatás, Prosperónak is nevezték a tanítványai magukban, meg ő is magát, tehát ebben a szerepben, ebben a mester, varázsló szerepben élt. És ebben a versben benne van a nosztalgiam is az Eötvös kollégium hangulata iránt.

■ *Azt mondd valahol, mikor azt kérdezik tőled, hogy mi is számodra a vers, vagy hogyan írsz verset, hogy ahhoz látványra van szükség. Ez a látvány tényleges, valóságos, vagy lehet egy fotó által közvetített látvány?*

▼ Teljesen másképp működik a verslátás meg a prózalátás. A verslátás egyszerű: látok tárgyakat, és azokat megpróbálom megírni, ezzel gyakorlatokat is végeztem. Az értés és az érintés nem véletlenül hasonló szavak. Ahogy a gyermek is mindent megérint, hogy megtapasztaljon. És én vizuális alkat vagyok, aki alapvetően a szem gyönyörűségében gondolkodik. Lehet ebben gondolkodni, hinni? Akarok írni egy könyvet egyébként, az lenne a címe, hogy Shakespeare szeme. Ugyanez a szem általi évs erősen benne van nagyon sok versében, a szonettjeiben különösen, a festett lakoma, írtam erről dolgozatokat, tehát pont az, hogy nem tudja magáévá tenni az ember a világot, csak a szem által. És ez nagyon erősen meghatározta az én nézésemet. A prózairói szem más. Azt szoktuk mondani Gyurival, hogy ő a falat nézi, én meg az ablakot. Most is, ahogy itt beszélgetünk, látom, ahogy ott elrepül a madár.

■ *Mekkora szerencséd van, hogy nem fordítva ülünk.*

▼ Nagyszerűen tükröződik a kinti fény az ablakban. Áprilyról írtam egy dolgozatot egyszer, *Ablak és tükrör* volt a címe, arról szólt, hogy ő ablaktípusú vagy tükrörtípusú ember. Nagyon érdekes. Sok versében szerepel ez a kép.

■ *Elhangzott Shakespeare neve. Én megfogadtam magamnak, hogy most föloldalal téged, te még nem tudod, hogy mi alól.*

▼ De, de.

■ *De föloldalal.*

▼ Ne oldj fel. Pont most nyáron akarom.

■ *Szóval Annának műfordítóként van egy ígérete, elkezdte fordítani ezelőtt 10-15 évvel – örült nagy vállalkozás – a Shakespeare-sonetteket. Ezek, ugye, első sorban Szabó Lőrinc fordításában váltak ismertté, és Anna megígérte nekem, hogy ha lefordítja, ha elkészül, akkor azt nekem adja. Most föloldalal. Megmondom, hogy miért. Mert rossz a lelkiismeretem. Lehet, azért nem fejezted be, mert nem akarod nekem adni.*

▼ Nem, nem, nagyon drága vagy, de nem. Azért nem fejeztem be...

■ *Fájni fog a szívem, de nem fogok megsértődni.*

▼ Pedig ha most nyáron leszek egy kicsit egyedül, ha mást nem fogok csinálni, akkor azt fogom csinálni. A legnagyobb adósságom. Nem az a probléma itt, hogy nem tudom lefordítani, le tudom fordítani, hanem esszéket akarok hozzá írni minden egyes szonetról. El is kezdtem. Erről írtam a diszsertációm is, tehát elég nagy háttér van, azonkívül tíz év alatt elég nagyot fejlődött a szakma, mikor Angliába mentem, rögtön beszereztem a szakirodalmat. De ehhez legalább két olyan hét kéne, amiben csak ezt csinálom, és visszakerülök egy kicsit ebbe, de tényleg neked ígértem, és nem felejtettem el, és nem azért nem csináltam. Hetven már megvan belőle. Babits Mihály fordítói ösztöndíjat kaptam, és akkor fordítottam sokat. A gyerekeknek énekelek minden este, és az a legnehezebb, hogy mondjuk, *Tavaszi szél vizet áraszt-ot* énekel az ember, miközben Shakespeare-sonettet fordít. Totális lehetetlenség, és akkor kidolgoztam azt a módszert, hogy dúdoló, improvizatív dúdolás történik az este során, és akkor én közben tudok valami mást is csinálni. Némelyiket újra is kéne fordítsam, vagy tíz szonettet, a múltkor az

egyik szonett a kezembe került, és kilenc fordításvariánst csináltam egy egész délután. Olyan boldog voltam, és annyira érdekes ezzel foglalkozni, nagyon sokat tanultam belőle, legutóbbi könyvemnek a fele köszönheti ezeknek a szonetteknek, vagy egyáltalán a shakespeare-i szójátéknak a létét.

■ *Az előbb beszéltünk arról, hogy mi az, ami téged versírásra indít, az egyik, mondtad, a látvány, és hogy a vers- és prózaírók között mekkora különbség van, ami a látványt illeti. Van egy másik fontos dolog, és ezzel szeretnék az egyik könyved felé menni, éspedig az érintés. Te úgy fogalmazol, hogy a bőrnek, a tapintásnak – és ennek a verseidben valóban óriási szerepe van, mondhatnám azt, ha nagyon vulgáris akarnék lenni, hogy mindent visz. A Rögzített mozgás című könyv rendkívül izgalmas dolog, ugyanis Anna ebben a szülésről ír, ugye, két fiúgyermeknek az édesanyja, nem tudom, melyik gyermek születése kapcsán írt arról az élményről. Azt mondtam az előbb, hogy távolságtartást érzek az ő költészetében, ezt ő nem cáfolta, ám ezt nem lehet nem személyes élményként megírni, nem tudja csak az megírni ezeket a verseket, aki ezt megélte. Te nem magát a szülést írod le, hanem azokat a körülményeket, s ezek között nagyon durva, kemény, kegyetlen, szinte naturális képek vannak. Miért gondoltad, hogy ezt neked ilyen formában kell megírnod?*

▼ Ott kezdem, hogy nem én írtam erről először. Valami kapcsán szükség volt beszélnem az anyagyermek versekről egy kecskeméti előadáson, és Várnai Zsenit megnéztem, aki '21-ben írt a szoptatásról. A szülésről éppenséggel nem, de annak is bizonyos részeiről. Azért elég naturálisan, már-már testközlelől. De akitől én igazán erőt merítettem, az egyrészt Szabó Lőrinc, aki a saját szívvrohamát képes volt versben megírni, másrészt Takács Zsuzsa. Az első kötete Takács Zsuzsának egy egészen izgalmas kórházleírás, arról, hogy az ember odadobja a szabadságát egy másik embernek, sokkal jobban, mint a szerelemben valaha is. Nem-

csak a szülés, általában átengedjük magunkat egy nagyobb akaratnak, ami nagyon jó, ha az ember aláztos természet, de ha kis büszkesége is van, vagy nem tudom, ellenkezése vagy lázadása, akkor viszont nehéz dolog. Gondolom, nők generációinak évszázadokon át azért megvolt ez a probléma, csak nem beszéltek róla. Beney Zsuzsa is írt róla, Balla Zsófia is. Jó lenne egy kötetnyit összerakni ezekből a versekből egyébként, hogy lássék, együtt is lássék, ez milyen súlyú anyag. Én szoktam mesélni, hogy én tényleg bevitettem a jegyzetfüzetemet a szülőszobába, hogy majd leírom a szülést. Nagyon naiv voltam. Ezt nem lehet leírni. Az elsónél. A másodiknál sem, de ott már tudtam, mire számíthatok.

■ *És az lett, amire számítottál?*

▼ Az jó volt, ott már nem fél az ember érzelmeket mutatni, nem udvariaskodik, munka van. Az egész más, mint mikor az embernek halálfélelme van. Mi lesz, mi az az ismeretlen dolog, az a nagy erő. Szóval erről sokat tudnék mesélni, hogy mi a személyesség. Az én szemérmes személyességem odalett, amikor, ez is naturális részlet, az ember szét-tárva az ágyon, és az ajtó nyitva, és mennek az emberek a folyosón, és néznek, hogy, na, haladunk, haladunk? Kész, vége, ott valami véget ért, a gyerekkorom véget ért, a naivságom korszakának is vége volt.

■ *Megbotránkoztatást nem vált ki, csak ezt a végélményt, hogy ott akkor most valaminek vége? Tehát ott akkor neked látvány is volt, nemcsak egy szülés.*

▼ Azt tanultam meg, hogy nincsen egyéni élmény. Ezt más is végigcsinálja, ez nem én vagyok, leválik az ember egy kicsit a folyamatról.

■ *Azt mondd, és ez fontos, a köteteidben nincsen játék, nem játékos, kerülöm azt a szót, hogy vers, nem ezt használod valahol, hanem azt mondd, a köteteid, azokban nincsen játékoság, de ez a kötet hullámszó,*

hol szórakoztató, hol pedig tényleg naturálisan szív-bemarkoló.

▼ Most a szívemarkoló szóba kapaszkodom, az előbb el akartam mondani, hogy nem nehezebb szülésről objektívan vagy nem objektívan írni. Van itt olyan vers is, ami mitikus, töredékek vannak a szülésnek a folyamatáról, és mitikus kontextusba helyezi ezt az egészet, anélkül hogy a konkrét mítoszt megnevezné. Nem nehezebb a szülésről írni, mint például az életem egyik legnehezebb verse volt írni a nagymamámról, akit nagyon-nagyon szerettem, Szabó T. nagymamám. A másik nagymamám is remek asszony volt, de ettől a nagymamától nagyon sokat tanultam, helytállást például. Orvos volt ez a nagymamám, azért is érdekes ez az orvosi kontextus, mert valami iratok közül egyszer csak kiesett a nagymamámnak a boncolási jegyzőkönyve. Na, azt megírni, arról írni verset, a nagymamámnak a testhez való viszonyáról, egyrészt apácai neveltetés, másrészt az orvosi precizitás, harmadrészt én mint az unoka, ez a szívemarkolás, konkrétan a végén szerepel is a versben, hogy tényleg elképzeltém, ahogy a mérlegre rakják a szívemet vagy az ő szívét és egyben az én szívemet is, és leméretik az, hogy képes vagyok-e ezeket a dolgokat objektívan szemlélni vagy elviselni. Ezt nagyon nehéz objektíven szemlélni, tehát mihelyst bejön a szeretet, vége az egésznek, az objektív szemléletnek vége.

■ *Miért vagy kimonóban?*

▼ Ez az új könyvem. Ez egy nagyon szemfüles könyv. A füle a szeme. Rofusz Kinga neve hangozzék el legelsősorban, aki rajzolta. Egészen elképesztően finom rajzai vannak amúgy is, de ebben a könyvben különösképpen, és ez a lakkvörös belső borítás, és egyáltalán a kivitele, ehhez két kiadó kellett, mert eredetileg a Vivandra Kiadó találta ki és bízott meg ezzel a japán népmese-feldolgozással, eleve Rofusz Kingában gondolkozott Ágoston Alexandra, és utána a Magvetőhöz került.

Engem egyszer kiválasztottak japánnak, azóta beszereztem egy kimonót, egy másik kimonóm is van, egy igazi, hosszú, cseresznyevirágos japán kimonó. Kiválasztottak japánok egy tömegből, hogy felöltöztessenek menyasszonynak. 16 éves voltam, és Gyuri azt mondta, azóta sem bocsátja meg magának, hogy nem jött el arra a rendezvényre, mert egy idegen ember volt a vőlegényem akkor, viszont nagyon büszke vagyok rá, hogy engem onnan kiválasztottak, és mondtam is, hogy van nekem ez a japán nevem, ez a Kyoko, és akkor ők is örültek, hogy nem választottak rosszul. Azt hiszem, ez kell nekem most. A japánok hihetetlen kevés tárggyal beérik, az persze más dolog, hogy a japán tinédzserek mennyi tárgyért rajonganak, két külön dolog a japán letisztultság és a japán tárgykultusz is. Ez a könyv egy teljes letisztultságot próbál megcélozni, magyar helyszínben.

■ *A nevek is, Tátos a fiúnak a neve, Tori a lánynak a neve, Uccunak hívják a kutját, aki végül is elpusztul, de kerül egy másik, akit, ha jól emlékszem, Noszának hívnak.*

▼ Nem Nosza, Hoppsza.

■ *Hoppsza, igen. És gyönyörű szép, folyamatosan érezzük, gyönyörű szép dráma, de folyamatosan érezzük azt, hogy itt valami szép tragédia következik majd be, és hát be is következik. Elvesződik valami, de a remény azért megmarad, hogy visszakapja majd ez a fiú azt, amit elveszített. Sokszor éreztem a te személyes hangodat, érzelmeidet, fájdalmadat ebben a szépségben.*

▼ Ennekem nem ez az első prózám. Sok prózám teljesen más hangú, nem azért ilyen lírai, mert én egy költői prózaíró vagyok, mert nem. Elég sok elég közönséges hangú vagy nagyon haragos prózám is van, legutóbb például a *Galaktika* magazinban, egy szexkiborgról van szó benne az úrben, hogy az mennyire lírai, nem tudom, de ismeretel-

méleti írás, nem akármilyen. Ami viszont ebben a kötetben van, az egy szándékoltan költői próza, egyrészt a japán emelkedettség, a japánoknak nem is melodramára, hanem az ilyen eksztatikus kegyetlenségre és érzelmességre való készítése, aki látott már japán filmet vagy akár rajzfilmet, láthatta, hogy az érzelmek tényleg a végletekig fokozódnak, és a líraiság is a végletekig fokozódik, soha nem a giccsig, vagy legalábbis számomra soha nem, hanem mindig a legvégsőkig.

■ *Anna, drága, nem tudjuk megkerülni azt, ami megkerülhetetlen. Amikor itt voltunk Dragomán Györggyel, a férjeddél, és azt mondtam neki, valami kéziratokkal kapcsolatos problémáim voltak, más szerzőnek a kéziratával kapcsolatos, és mondtam neki, hogy ezek az írók nem tudják, hogy egy kézirat nem akkor fejeződik be, nem akkor van kész, amikor a szerző odatette a pontot, és odaadta a kiadónak, hanem utána a kiadónak még nagyon sok munkája van. Mire mondja Gyuri: „Kivéve azt az esetet, amikor én adom le a kéziratot a kiadónak.” És, mondom, persze, mert ott van Anna. Anna a Dragomán kézíratainak az első olvasója, nagyon-nagyon sokat dolgozik Anna azon, hogy a végső formájukat ezek a könyvek megtalálják, és valahol nyilatkozod azt, hogy tulajdonképpen egy műhely vagytok. Én viszont azt kérdezem tőled, hogy ez az egy műhely ez két műhely vagy külön egy-egy műhely? Vagy tényleg annyira egységes ez a páros, a tettek, hogy ott minden közös, az alkotás megszületése is?*

▼ Maga az írás nagyon magányos dolog. Azt nem lehet közösen csinálni. Ötletelni lehet esetleg, régebben ezt nem tettük, most már van ilyen, hogy játszunk azzal, hogy témákat dobálunk.

■ *A ti kapcsolatotok úgy kezdődött, ha jól tudom, mert mindketten beszéltetek erről, hogy egymásnak írtatok éveken keresztül, illetve, ha jól tudom, Gyuri neked naponta írt egy novellát.*

▼ Nem éveken keresztül, de sokáig.

■ *16 évesek voltatok.*

▼ Igen, igen, de ez bizonyos szempontból még az udvarlás fázisa volt, az egymás elkápráztatása és vitára ingerlése közösen játszott ebben szerepet. Most ez úgy megy, például ezt a könyvet úgy írtam, hogy Gyuri végig ott volt mellettem, és nagyon sokat segített azáltal, hogy ott van, és az is nagyon sokat segített, hogy a gyerekek a nagymamánál voltak, mert most már négyesben vagyunk műhely, de így is azért eléggé nehéz, ugye, a hétköznapi teendők miatt. Ha folyton föl kell ugrálni egy szövegből, az nagyon rosszat tesz, mert megint három óra, mire az ember visszamászik bele, és mikor van három órája erre? Mi nagyon jól tudunk két magányban dolgozni. Egy műhely, de két magány.

■ *Mondtad ezt már máshol is? Mert nagyon szép.*

▼ Például mikor távol van, vagy Finnországban volt, akkor is. Abban a pillanatban, mikor szükség van a másikra, hogy megnézzé, mindig, mindig. És Gyuri bármennyire monomániásan csinálja a maga dolgát, az írásra mindig figyel.

■ *Nemcsak erről van szó, hanem arról is, hogy Gyuri kilenc évig írta a Máglyát. Amikor innen Váradról hazamentünk, még az első útja után, akkor út közben arról beszélt, hogy most adja le a Magvetőnek ezt a könyvét. Akkor még nem volt címe. Eltelt három-négy év, mire megjelent. Kiderült, hogy akkor nem adta le. Én arról a kilenc évről szeretném, hogy beszélj, ami ennek a monomániás embernek az életben tartása, miközben alkot. Mert ez tulajdonképpen a te feladatod. S úgy csinálod, ezt nagyon-nagyon jól tudjuk, olyan szeretettel, és olyan önvisszafogással, amire nagyon kevés ember képes.*

▼ Nehogy már én legyek a mártír. Nem. Ez fordítva is így szokott lenni. Mondjuk, regényt nem írtam még, ez igaz. Szerencsére én eleve nem regényíró vagyok, én mindig akartam prózát írni,

de az nem ment volna, hogy én regényt akarok írni, és ő is. De én költő akartam lenni, és azt megcsináltam. Tehát amit én magamnak célt kitűztem, azt megcsináltam, és ő az, aki most nagyon biztat, hogy írjak könyvet. Ő az, aki bulldogként védi a saját érdekeimet – néha magam ellen is. Ne vállald el, azt szokta mondani. És akkor én jövök azzal, hogy jó, de izé, anyagilag.

■ *És te szoktad mondani, hogy ne vállalja el?*

▼ Nem kell. Ő tudja nagyon jól a saját érdekeit. Roppant jól tudja ezeket.

■ *Azt vettem észre, és most itt a háta mögött beszélem én ki, hogy a mostani tényleg óriási siker, tudjuk, hogy több mint harminc nyelvre lefordították A fehér királyt, de a Máglya is kezd kapaszkodni A fehér király nyomába, szóval ő borzasztóan le van foglalta. Iszonyatosan sok helyre leköti magát, és tudom, hogy se éjjele, se nappala. Nagyon sok mindent elvállal. Te mondtad, hogy ő tudja, mit kell, mit nem, de azért...*

▼ Nyáron nem, sőt. Negyedét se, ami jön. Gyurit a kezdetektől nagyon nagy elszántság, tanulási képesség és rettenetes kitartás jellemezte, és nem tudom, szerencsére-e, de a gyerekek is ilyenek, örülök, hogy ezt valamelyest örökölték, sőt nagyon.

■ *Nincs egyfajta visszalépés, tehát hogy visszavonulsz, hogy ő mehessen? Ezt amiatt is mondom, mert beszéltél a nagymamáról, aki a cédulázó tudós ember mellett...*

▼ Ő is végigcsinálta az életét. Végig orvos volt, praktizált, hatvanvalahány éves koráig praktizált. Ez nem egyszerű. Ha a gyerekek nem látják kárát, akkor semmi baj nincsen, ne lássák, én most úgy látom, hogy jól vannak.

■ *Talán Salgótarjánban voltunk, ezt már meséltem neked, elmondom a közönségnek is, a könyvfesztivál*

utáni napokban volt. Reggel ülünk az asztalnál, reggelizés után, Gyuri babrálja a telefonját, és egyszer csak felkiált: Jé, boldog vagyok, Annának a könyvéből többet adtak el, mint az enyémből. És tényleg megnéztük a statisztikát, egyébként én utána másnap vagy harmadnap bementem a Magvetőhöz más okból, és mondom ezt a történetet Liának, aki a marketingosztály vezetője, és azt mondja, ez nem létezik, és megnézi, és akkor tényleg az volt, hogy Dragomán könyvéből 52-t, a Szabó T. Anna könyvéből 56-ot adtak el. És ettől Dragomán Gyuri elkezdett ott röpködni, hogy milyen boldog, hogy Annának ekkora sikere van. Erről akartam, hogy beszélj, erről a kölcsönösségről, erről a szeretetről, ami közöttetek van, mert azt mondom, hogy ez példátlan.

▼ Jó, jó, most, köszönöm szépen, nagyon kedves vagy, de nem példátlan, nagyon sok példa van rá, másrészt ez egy nagyon szép dolog, így nem mondta el Gyuri.

Van ebben versengés, de mikor fogom én utolérni a tízezres példányszámokat? Eladok 800 példányt, eladok 1200-at? Lehet, hogy meg fogok próbálni én is kilenc évig dolgozni egy könyvön, hogy olyan legyen, amilyen. Engem is húz az ő ambíciója, de én mindig magyar költő akartam lenni, ő viszont soha nem akart itt megállni, hanem azt mondta, olyat akar írni, mint mondjuk, Singer, Isaac Bashevis Singer, sose bírom rendesen kiejteni a nevét. Az egyik legkedvesebb szerzője, fordított is tőle, megtanult jiddisül, hogy fordíthasson Singert. Aztán angolból fordított végül, megjelent A sakter című Singer-novella, a nagymamám még olvasta a halálos ágyán a Gyuri megjelent fordítását. Neki mindig megvolt ez az ambíciója. Én soha nem mondtam, hogy olyat akarok írni, mint T. S. Eliot. Most húz egy kicsit. Lássuk, hogy meddig bír húzni. Ő adja a kezét, én meg kapaszkodom, aztán hogy meddig tud húzni, azt nem tudom.

(Elhangzott 2015. május 8-án az Illyés Gyula Könyvesboltban.)

Mondatban vagyok, gyere vissza öt perc múlva

Tasnádi-Sáhy Péter videóinterjúja Szabó T. Annával

TASNÁDI-SÁHY PÉTER (■): *Olvasgattam a verseidet, meg sokat rólad, mielőtt most elkezdtünk beszélgetni, találtam két, számomra nagyon érdekes sort. Többet is. Így hangzik: „ha kád a vers, kilépve meztelen vagy.” És valamitől a többi vers közül ez a két sor ars poeticaként kiviláglott. Így van? Vagy csak az olvasó szeszélye, ami ezt a két sort kiszedte a többi közül?*

SZABÓ T. ANNA (▼): Kétségtelen, hogy ez egy ars poetica-szerű vers. Az olvasókhhoz címzem ezt a verset – tulajdonképpen azért, mert én azt mondom, hogy a versnek konkrét haszna van, tehát nemcsak a közvetlen haszna, nemcsak a szépség, hanem hogy valamit megmozgasson az emberben. És nagyon kényelmesen használni a verset nem érdemes. Az emberek mindig használnak verset, például a gyerek születését általában versben ünneplik, ha szerelmesek, meg ha meghal valaki, tehát a sírkőre is verset írnak, általában nagyon rosszat, azért, mert egészen addig nem használták a verset, tehát a nagy megrendülések, nagy örömek és nagy bánatok időszakában szokták használni a verset. A többi, mondjuk, a hétköznapi vershasználatot egy csomó embernél maximum a dalok vagy a Millió rózsaszál jellegű érzelmes versikék jelentik. Azt gondolom, hogy ez kevés. A versnek az a gyakorlati haszna, hogy felvértezte az embert a traumák ellen és az örömmel szemben is bizonyos szempontból, hiszen a nagy örömben ugyanúgy bele lehet halni, mint a nagy bánatba. Tehát a vers lélekedzés, és aki sokat olvas verset, az a megrendülést gyakorolja.

De, mondjuk, egy József Attila-verset elolvasni általában nem olyan érzés, hogy kényelmesen elnyújtózunk egy kád meleg vízben, hanem teljes lényünket adjuk bele. Ebben a versben egyébként József Attila-utalás rejtőzik, mégpedig az, hogy „Hiába füröszköd önmagadban, / Csak másban moshatod meg arcodat”. Tehát hiába ejtőzünk mi kényelmesen a szépség vagy a vélt szépség vagy a festett napnyugtáknak a bájában, hogyha egy igazi érzellemmel és egy igazi megrázkódtatással szembesülünk, akkor mégiscsak védtelenek vagyunk. Én azt gondolom, hogy a szépség nem elég, de ez azért is van, mert az én hajlamom a szép vers felé húz engem mindig, tehát az olvasóhoz is beszélek, meg magamat is figyelmeztetem, hogy nem feltétlenül kell szépet írni ahhoz, hogy az ember jól írjon. Mondjuk, a borító sem árul zsákbamacskát ennél a *Kerített térnél*, mert lehet látni rajta, hogy ez bizony nem nagyon derűs könyv. Azt gondolom, annak ellenére, hogy nem derűs, ez is egy hasznos könyv. Tehát hasznosan tud hozzájárulni ahhoz, hogy az ember felkészüljön talán az élet további traumáira.

■ *Maradnék ettől függetlenül picit ennél az ars poeticához meg vershez való viszonyodon, és közelítenék más művészeti ággal: a zenével. Még hozzá azért a zenével, mert találtam interjúban egy érdekes mondatod, és aztán egy érdekes versed. Elmondom, miről van szó. Azt hiszem, talán pont a Senki madara, amiről majd még fogunk beszélni, látszik ott mellette a könyv félig egy japán női arccal, azzal kapcsolatban mondtad, hogy sok japán zenét*

hallgattál, miközben ezt a mesét feldolgoztad, de egyébként versírás és műfordítás közben nem szoktál zenét hallgatni. Ezzel szemben a honlapodon lapozgatva találtam egy verset, aminek az a címe, hogy Bach D-moll kettősversenyének hallgatása közben. Nem az ellentmondásra akartam föl hívni a figyelmet, hanem látszik, hogy mégiscsak, attól függetlenül, hogy próbálsz leválasztani a verset a zenéről, mégsem biztos, hogy sikerül. Milyen viszonyban vannak ezek a dolgok benned?

▼ Ez a Bach-vers felkérésre készült. Nem nagyon szeretek felkérésre írni, de kaptam egy ilyen levelet, hogy írjam le, amit gondolok Bach-ról vagy Bach zenéről, és akkor eszembe jutott, hogy milyen rengeteg Bachot hallgattam, különösen kamasz koromban. Később is, de később nem rengeteg, később sokkal kevesebbet. És betettem a d-moll kettősversenyt, és tényleg a zenének, nem ihletésére, hanem a zenének az áradására próbáltam komponálni, mert ez bizonyos szempontból túlmutat a versírás, mert ez egy zenei vers, az értelmet nem szerettem volna igazából belekódolni, hanem a képeknek meg a zenének a kicsit szinesztéziás egymásra hatását szerettem volna rögzíteni. Tényleg nem szoktam zenét hallgatni versírás közben. Ez a vers kivétel, de amikor már befejeztem, akkor már nem írtam, tehát az első három sor még a zene alatt volt, és akkor meg kellett állítanom a zenét, és hagytam a saját belső zenémet szólani a fejemben.

■ *Írtál te még megrendelésre, nemcsak zenére, hanem képre is, ez a Cafat című verses monológ, ami egy nagyon szöveg. Sajnos nem tudtam élőben részt venni ebben az élményben. Maga a kezdeményezés nagyon jó volt, azt hiszem, a Szépművészeti Múzeumnak ez a Textúra című sorozata. Te is és férjed, Dragomán György is részt vett ezen a pályázaton. Ha már maradtunk a társművészeteknél, ami hat az emberre, akkor mesélsz erről az élményről, hogy milyen festményre verset írni?*

▼ Magam választottam a festményt, tehát ez az örömöm megvolt kezdetben. Aztán nyilván a körömrágás ideje következik el, hogy mit fogok én erről írni. De igazából könnyített helyzetben voltam olyan szempontból, hogy a Szépművészetben körbevittek, megnéztem ötven műalkotást, megmondták, hogy nagyjából milyen korszakból választhatok, és amikor kiválasztottam, azért választottam ezt a szöveget, illetve ezt a képet, mert az Akteón legendáját én már korábban, ha nem is magát a legendát, de a szarvassá változást feldolgoztam. Van nekem egy kamaszoknak írt darabom, ami szintén felkérésre íródott, mert a színháznak az ember nem magától ír, hanem valóban felkérésre. Az a címe, hogy *Szarvasok szövetsége*, ezt Veszprémben játsszák, a Kabóca Báb-színház játssza, de nem bábdarab, hanem árnydarab, az arcukkal, a testükkel vannak jelen a szereplők, és ez egy elég vad darab. Ugye, zene. Bartók *Cantata profanájára* kellett írnom egy darabot, és erre írt Lázár Zsigmond zenét, és ebben a *Szarvasok szövetsége*, szarvassá változást feldolgozó darabban szerepel Akteón is, illetve az Akteón-legendát az állatok általi széttépetés mítosza, és mikor én ezt a képet kiválasztottam a Szépművészeti Múzeumban, Giuseppe Cesari *Diána és Akteón* című képét, akkor már tudtam, miért választom ezt a képet. Azért, mert nagyon erősen benne voltam a szarvas és az ember átváltozásának történetében, meg egyáltalán, nagy Ovidius-rajongó vagyok már elég régóta, tehát számomra egyenes vonalban jön valahogy Ovidius, Shakespeare és Weöres Sándor. Tehát ez ugyanaz a nagyon erősen mitikus és vad, ugyanakkor mégis idealista, vagy legalábbis az eget és a földet egyaránt szemlélő és tiszteletben tartó, sőt az alvilágot sem nélkülöző szövegvilág és képvilág, amit ők hárman képviselnek, ami nekem nagyon fontos volt ennél a képnél. Amikor ránéztem erre a képre, akkor eszembe jutott minden, amit erről gondolok: Ovidius, Shakespeare, az egész boszorkánykodás, különösen a Macbethnek az átokformulája, és az én saját darabom,

ami ezeket már feldolgozza. Képek között élünk otthon. Az a csodálatos élmény ért, hogy Váli Dezső megengedte, hogy válasszunk; kitétte a képeit, és én is választhattam, a férjem, Gyuri is választhatott egy képet. Gyuri rögtön tudta, melyiket fogja választani, én pedig amire ránéztem először, az egy nagyon szürke kép, és szerepel rajta egy halvány létra is, és azt gondoltam, hogy ez annyira nyomasztó kép, hogy soha nem fogom választani. És félórát ott járkáltam le-fel, és voltak erősebb képek is, és intenzívebbek is, és nekem mégiscsak ez a kép kellett, és ezt a képet nézem, egy nagyon zárt tér, de mégiscsak ott van benne egy ablak meg egy létra, és ez számomra nagyon sokat jelent, és amikor ezt a *Kerített teret* írtam, véletlenül nagyon hasonló a színvilága a borítónak, akkor is ezt a képet néztem, tehát még akkor is hat rám a képzőművészet, amikor esetleg nem gondolok rá. Ez csak most, ahogy beszélgetünk, jutott eszembe, hogy a *Kerített tér* esetleg Váli Dezső képéről is mintázódott.

■ *Érdekes dolgot hoztál föl, és eszembe jutott, ahogy nézem velem szemben a Senki madarát, hogy téged valószínűleg érdekelnek ezek szerint az átváltozások, merthogy a szarvassá változást említetted a festmény kapcsán, meg a Szarvasok szöveg-című darabod kapcsán, ebben pedig egy lány, pontosabban egy daru változik lánnyá. Miért ennyire érdekesek az átváltozások?*

▼ Azt hiszem, hogy a költő eredeti foglalkozása számán volt, de mindenképpen az átváltozásokkal foglalkozó személy. De az átváltozás a hétköznapiok része, nézzünk meg egy arcot indulatai közben. Ha színész lennék, rögtön tudnám, hogy mi az átváltozás, egy színész pillanatok alatt átváltozik síróból nevetővé, őrjöngővé. Nekem ez így nehezebben megy, de lélekben folyamatosan átváltozom. Ezt az ég, föld, alvilág közti közvetítést is nagyon fontosnak tartom, tehát élőlől halottá, halottból, emberből istenné kell változni folyamatosan ahhoz, hogy az ember akár prózát,

akár verset írjon. Már eleve a meseállapot, a mesélés állapota is egy átalakulás állapot. Mert a mesélő nem az anyám, az apám, a nagyapám, hanem a mesélő – egy szerep, egy pozíció, egy hatalmi pozíció, ha tetszik. És a prózáírásnak ezt a másfajta hatalmi pozícióját is meg kellett tanulnom. Úgyhogy az átváltozások régóta foglalkoztatnak, van egy *Fűszermadár* című darabom, ott is madáremberről van szó, tehát az, hogy engem megtalált ez a téma, nem véletlen. A *Szólít a szörny* című könyvet fordítottam, ott egy fa változik szörnyeteggé, az is ősi istenekről szóló történet. A *Senki madara* a szereplőiben adott volt, tehát adott egy daruasszony, egy darunő, és adott egy fiú, más történet szerint öregember, különféle interpretációk vannak, de nekem a szerelmi szál nagyon kellett, és hogy ez a szerelmi történet hogyan változik művészi parabolává, ezt már én csináltam. Az eredeti történetben a daru szó egy szép kelmét, és azt eladják, és itt nem is a művészetben van igazából hangsúly, hanem a hálán. Tehát hogy hálából szőtt egy szép kelmét, és azért pénzt kaptak. Az én esetemben azt gondoltam, hogy a szöveg viszonylag távol van a mi életünk-től, textilművészeket nem is ismerek közelről, de festőket azért láttam dolgozni, ezért választottam festőt.

■ *Azt mondtad az előbb, hogy távol van a mi életünk-től a textilművészet, és pont azon gondolkodtam, hogy csempésszem be ebbe a történetbe, vagy hogyan próbáljam párhuzamba állítani a ti életeteket. Nagyon sok olyan kérdés van ebben a történetben, ami bizonyára téged civilként is nap mint nap érint. Művészi szabadság, női szabadság, a családanya és a költő viszonya. Jól érzed-e, vagy bele-magyarázok?*

▼ Szerencsére ebben a történetben nem kellett családayával foglalkoznom. Ez egy eleve szabad nő, aki ebben a történetben szerepel. Ez tulajdonképpen egy istennő, aki hol állat, hol ember formájában jelenik meg, úgyhogy a saját magánéle-

temmel talán annyiban feleltethető meg, ha valahol keresünk kapcsolódási pontokat, hogy a kamaszkori első szerelem nálam is nagyon intenzív volt, tehát én nagyon fiatal voltam, amikor a férjemmel összekerültem, az érzelmi töltete a kamaszszerelemnek nagyon erősen megvan. Meg az is, hogy két alkotó ember, tehát egy varázsló meg egy boszorkány kerülnek egy fedél alá, aminek semmiképpen nem lesznek hosszan tartó jó következményei.

■ *Mondtad, hogy nincsenek hosszan tartó jó következményei. Nálatok viszont a civil életben egyelőre nagyon úgy néz ki, hogy vannak. Mennyire vagytok tipikus család?*

▼ Valószínű, hogy ha megkérdezed a gyerekeinket, és azt mondd, hogy az apjuk varázsló és az anyjuk boszorkány, akkor nem lepődnének meg. Különösen kisebb korukban nem lepődtek volna meg ezen. De természetesen mivel minden pillanatban velünk vannak, nagyon jól ismerik az erősségeinket is és a gyengéinket is, tehát tanúi, most mondjam úgy, hogy művészi küzdelemnek, az összes írói, alkotói küzdelemnek. Nem szeretem a művészi szót, kerülgetem itt. A munkának, a műhelynek a küzdelmeit látják nap mint nap,

ahogy az ember küszködik az anyagával. Nagyon figyeltünk arra, hogy csak végső esetben mondjuk azt a gyerekeknek, hogy most dolgozunk. Legfeljebb azt mondom, hogy mondatban vagyok, gyere vissza öt perc múlva. És akkor visszajön öt perc múlva. De most már megtanulták tisztelni ezt a dolgot. Amikor kicsik voltak, azért folyamatos lelkipurdalásban éltem. A kisfiam két éves korában szerzett egy ollót, nem is tudtam, hogy tudja, mi az az olló, és elvágta a számítógépnek a kábelét. Hogy ne dolgozz, ezt mondta. De akkor nem írtam, a doktori írása közben. Úgyhogy nyilván voltak ennek nehézségei, de azt gondolom, családként most már teljesen összecsiszolódtunk. Úgyhogy négy kreatív ember él. Az, hogy a kisebbik fiam, Pali felébred álmából, illetve felébred reggel, és azt mondja, írtam éjszaka egy verset, és nagyon sokáig fent voltam, hogy megjegyezzem, és elmondja, és nagyon szép. Ez természetes része az életnek. Annyi különbség van, hogy egy más családban esetleg azt mondják, jó, jó, fiam, ügyes vagy, jó, mi meg odafigyelünk, és nahát, és örülünk neki. Tehát erősítünk olyan dolgokat, amiket esetleg más családok nem.

(Az Erdélyi Riportban 2015. május 11-én megjelent videóinterjú alapján)

Tallér Edina

író,
drámaíró,
újságíró

1992-től újságíróként dolgozik. Felelős szerkesztő, majd főszerkesztő volt a Halasi Hét című hetilapnál és a Csabai Kábeltelevíziónál, és a Duna Tv észak-magyarországi tudósítója volt (1996–2002). Budapesten él, az Újpesti Közéleti Televízió és az Újpesti Napló főszerkesztője. Alapító tagja a VOLT Irodalmi Sátornak, a Hajtúkanyar és az Irodalmi Sátor Egyesületnek.

Művei

A húsevő (*regény*, Kalligram, 2010); Lehetek én is (*regény*, Kalligram, 2013); Most akkor járunk? (*ifjúsági regény*, Pozsonyi Pagony Kiadó, 2014); Holnaptól minden rendben (*ifjúsági regény*, Pozsonyi Pagony Kiadó, 2015); A negyvenkettedik széken ülő nő (*drámák*, Pesti Kalligram, 2016)

Egy perccel tovább című drámája fődíjas lett a Vallai Péter Kortárs Előadói Fesztiválon.

Ha tudom a történetet, biztosan el lesz rontva

KÖRÖSSI P. JÓZSEF (■): *Különlegessége van az ő személyének meg az írói pályájának, ezt is fogom majd feszegetni. Író, drámaíró, kulturális újságíró, dal- és szövegkönyvíró. 2010-ben jelent meg első könyve, A húsevő. A következő most a könyvhétre fog megjelenni, arról is beszélgetünk majd. Érdekes, hogy nem sokkal a megjelenése után a könyv felkerült a Magyar Narancs tizenegyes listájára – ez nagyon ritkán fordul elő elsőkötetes szerzővel. A legjobb fiatal kritikusok szavaznak oda be szerzőket, pontozás alapján, tehát nem tudják, hogy a másik mennyi pontot adott az adott szerzőnek, ezért ez már önmagában különleges és nagyszerű dolog.*

Van egy darabja, egy kétszemélyes színdarab, több színház játszotta. Vigyáznom kell, hogy mondok ki a címét, mert mindig másképp, mindig azt mondom, hogy Egy perccel se tovább, pedig nem az a címe, hanem az a címe, hogy Egy perccel tovább, majd erről is beszélünk.

Kezdjük a családnál: Kiskunhalas, családi ház, több generáció él együtt. Nekem út közben elmesélt olyasmit is, amit egyébként nem lehet tudni, édesanyja például most épp Amerikában él.

TALLÉR EDINA (▼): 18 éves koromig éltem abban a városban. Jelenleg már nincs ott élő rokonom, a férjem családja még ott él. Alapvetően egy teljesen átlagos családban nőttem fel, senki sem nőtt különlegesebben vagy egyszerűbben. Volt apa, anya meg a nagyszülők, meg mi a húgommal. Egy hosszú parasztházban laktunk, ahol volt

átjárás. Már úgy átjárás, hogy nem kellett kimeneni egy kijáraton, hogy bemenjek egy másik bejáraton, és ettől, én úgy gondolom, sokkal jobban összefonódik ez a három generáció, mint mondjuk, ahogy most divat vagy most szokás.

■ *Tehát nem a tornácról nyílottak a szobák.*

▼ *Volt külön bejáratuk is, de a fürdőszobán keresztül lehetett menni. Nagymamám egy nagyon cuki emberke volt, például imádott hallgatózni az ajtónál, amúgy is hallott volna mindent, de hát úgy érdekesebb.*

■ *A húsevőben a nagymama figurája ritka szépen és ügyesen van megírva, egy rendkívüli asszonyt ismerünk meg, sok ilyen van a magyar irodalomban, és nemcsak a magyarban, ahol a nagymamának nagy szerepe van, de ebben a könyvben igazán a szerepe. Szeretném, ha kicsit beleszónéd.*

▼ *Egyrészt nyilván nem véletlenül a nagymamám volt az első a családból, akit megemlégettem. Elég meghatározó figurája volt, és néha mai napig is az életemnek, mert elég ambivalens figura volt. Tele van sok vicces sztorival a gyerekkorom.*

■ *Mondjon egy párat, ami nem is került bele a könyvbe.*

▼ *Az egyik unokatestvérem nagyon magas fiú, illetve most már férfi, és volt egy olyan életsza-*

kasza, amikor hozzánk költözött. A mama különben is a családból akit kellett, mindig befogadott és istápolta, és a Ferike, így hívta, olyan kétnémetes volt, a mamám meg picike, és hogyha megharagudott rá nagyon, akkor azt mondta: Ferike, hajolj le. Durr, egy pofon.

■ *És Ferike mindig lehajolt?*

▼ Ferike még 18 éves korában is lehajolt a nagymama pofonjáért. A másik, amit imádtunk a mamában, hogy mindig csalt a kártyában. És láttam, hogy csal, és mondom: mama, csalsz. Én? Soha. Hát a Szűzanya látja, hogy mit csinálunk. Dehogy csalok. Így bele a szemünkbe.

■ *Javasasszonyokról ír a következő könyvben. A nagymama ilyen asszony volt?*

▼ Mamiról azt is kell tudni, hogy nagy mesemondó volt. Hogy mennyi az igaz a családtörténetből, és mennyi az, amit ő tett hozzá, azt nem tudom, de igen, állítólag az ő anyukája vajákos asszony volt.

■ *Vajákosok is vannak.*

▼ Igen, és mondókákat tanított, meg tele volt babonákkal. Valóban *A húsevőbe* is, meg a következő regénybe is beépítettem pár sztorit. Egyébként tényleg átlagos családban nőttem föl. Anyukám irodista volt, a nevelőapámmal élt 21 évig, aztán ő elvált, és elment 12 éve, New Yorkban él a húgommal, így aztán én maradtam itt a családból egyedül, sajnos a nagyszüleim már meghaltak. 1999. november 7-én halt meg a nagymamám, és a következő évben született meg a kisleányom. Ahogy a mama meghalt, és el kellett engednem a régi családot vagy a múltat, abban a pillanatban indult el a jövőm, legalábbis így érzem.

■ *Ez szerencse?*

▼ Ez szerintem mesés dolog. Kiváltság.

■ *Nem lett volna jobb megélni azt, ami?*

▼ Volt egy év a gyászra. Én azt föl is használtam a gyászra vagy az elengedésre.

■ *Milyen furcsán hangzik, hogy fölhasználtam.*

▼ Hát nem fojtottam el. Tudtam, hogy mi történik, mit kell elengednem, és közben már készülhettem az új életemre. Ezt most így visszamenőleg mondom ilyen pontosan, mert ezeken már gondolkodtam, akkor nyilván nem ezen gondolkodtam, sőt nem gondolkodtam, csak mentem az utamon, ami így meg lett írva.

■ *Mentem az utamon, ami meg lett írva. Tehát maga hisz abban, hogy meg van írva a sorsa?*

▼ Én hiszek abban, hogy van utunk, igen. És az, hogy hogyan jutunk el oda.

■ *A boszorkányságból, a vajákoságból magában is van valami?*

▼ Én azért annyira nem megyek ebbe bele. Hiszek az életben, és hiszem azt, hogy okkal vannak dolgok. Hiszek a nagy találkozásokban.

■ *Volt már nagy találkozása?*

▼ Volt.

■ *Ki az? Már ne haragudjon.*

▼ Több. Hát a férjem például. Akivel húsz éve élek együtt, az nyilván nem kicsi találkozás. Például. Nagy találkozás a két gyerekem, akiktől nagyon sokat tanulok is. Aki anya, az tudja, hogy így van, hogy oda-vissza működik, és nem véletlenül, nem véletlenül az a gyerekünk, vagy nem véletlenül az az anyánk, aki.

■ *Nagy találkozás mindenkinek van az életében, és nem biztos, hogy azt gondolja, hogy nagy találkozás.*

▼ Kár, hogy nem gondolja.

■ *Vagy szeretné elkerülni ezt a nagy találkozást.*

▼ Olyanok is vannak.

■ *Úgy mondta, hogy elindulok az úton, vagy az én utamon, akkor az olyan, mintha valami sorsszerűség lenne abban, és azért kérdeztem meg, nem kutakodni akarok, hanem a könyve is egy csomó ilyenről szól, hogy tényleg ilyen misztifikáció az egész, az előbb mondtam azt, hogy boszorkányság. Ha nem is boszorkányság, de a vajákolás simán benne van, az egész világ, amit itt hoz, tele van misztériummal.*

▼ Szeretem Márquezt. Biztos azért.

■ *Azt nem éreztem.*

▼ Nem úgy élem az életemet, mintha varázslat lenne. Teljesen, az azért túlzás, hogy két lábbal a földön járok, de azt például nem hiszem, hogy nem kellene tennem semmit, hiszen úgyis találkozom ezzel meg azzal, meg úgyis meg van írva. Nem így értettem ezt, hanem azt gondolom, mindenkinek ilyen az élete, tehát tele van nagy találkozásokkal. Olyan nagy találkozásaim is vannak, amik vagy akik megváltoztatták az életemet, és az már megint egy rossz mondat.

■ *Például? Ne a férjét mondja megint, hanem valaki mást, aki megváltoztatta az életét.*

▼ Azért mondom, hogy ez már megint egy rossz mondat, mert nem ő változtatta meg az életemet, hanem attól, hogy vele találkoztam, könnyebben találtam arra, amire rá kellett találnom. Most például, ha a szakmára akar kilyukadni, akkor ilyen nagy találkozás volt Kukorelly Endre.

■ *Igen, akartam is mondani, hogy az a generáció a magáé, és maga ennek egy nagyon jeles és markáns megtestesítője, aki tanulta is az írást, a szépírást. Beszéljünk arról: van egy Kukorelly Endre nevű író, aki tanít egy íróiskolában, és hát azt mondja, hogy maga választotta őt, mármint hogy megtanítsa. Addig írt, mert olvastam, hogy kulturális újságíró, tehát az íráshoz addig is köze volt.*

▼ Ott kezdődik a történet, hogy a szépírással elég későn kezdtem el foglalkozni, 34-35 éves koromban. Láttam egy internetes hirdetést, hogy van íróakadémia.

■ *Miért akart író lenni?*

▼ Soha nem akartam semmi lenni.

■ *Akkor miért ment ebbe az iskolába?*

▼ Azért, mert szombatonként volt, és arra gondoltam, hogy végre akkor szombatonként legalább olyan emberekkel találkozom, akikkel hétköznapi nem. Nem szilikonos szájú lányokkal kell beszélgetnem.

■ *Olyan is volt?*

▼ Olyan volt a munkám. Mindegy. Tök jó az is, meg sokat tanultam tőlük is, csak hiányérzet volt bennem, és azért mentem ebbe az iskolába, hogy irodalomról hallgassak meg írókat. Ennek az iskolának a második szemeszterében választani kellett szemináriumvezetőt. Több opció volt, mindenkitől olvastam ezt-azt, de ebből is látszik, hogy körülbelül hol álltam akkor, az irodalom peremén, mert Kukorelly Endrére azért esett a választásom, mert az *Elle* magazinban – ami egy tipikusan felszínese női magazin, azt olvastam – volt egy levelezős rovata Karafiáth Orsolyával. Úgy láttam, vagy úgy gondoltam, ahogy ő ír, meg ahogy ő vélekedik, az merész, nem szokványos. Érdekes. Nem azt mondom, hogy bármiben is

egyértettem vagy nem, csak egyszerűen érdekesnek találtam. Így választottam őt. És mivel újságíró voltam, gondoltam, hogy hát írok, és kész. És olyan sokszor legorombított, hogy hogy írok.

■ *Milyen szavakkal?*

▼ Nagyon udvariasan, csak hát nem hülye az ember, mosolyogva mondják neked, mégis tudod. És abban az időszakban nem is voltam hozzászokva.

■ *El volt kényeztetve mint újságíró?*

▼ El voltam kényeztetve, igen, mert felszínes életet éltem, általában felszínes barátokat, környezetet választottam. Biztos, néha mindenki beleesik ebbe a csapdába. Na, mindegy. Szóval így elkezdődött.

■ *Fizetős tanfolyam volt?*

▼ Igen, tandíjas.

■ *Kik jártak oda? Gazdag, elkényeztetett lányok?*

▼ Nem tudom, nem kategorizáltam soha senkit. Egyébként könyvtárosok, magyartanárok, újságírók jártak, meg azok, akik valóban írók akartak lenni, és azt gondolták, az írás megtanulható. És én akkor megtanultam Kukorelly Endrétől, hogy igenis meg. Nyilván balett-táncosnak is tanulhatam volna, az is megtanulható, csak nem biztos, hogy abban annyi öröm lett volna nekem és a nézőknek, mint az írásban.

■ *Ennyire egyszerű?*

▼ Pont hogy nem. Tehát adottság kell ahhoz, hogy az ember az adott pályán sikeres tudjon lenni, vagy elégedett tudjon lenni, vagy mások elégedettségére szolgáljon. Tehetséget szoktak

erre mondani, de a tehetség önmagában nem elég.

■ *Miben különbözik maga attól az írótól, aki soha nem tanult korábban szépirodalmat írni?*

▼ Nem tudom. Nem határozom meg magam aszerint, hogy másoktól miben különbözök, vagy miben vagyok más. Én csak azt tudom, hogy én mit gondolok erről a szakmáról. Azt gondolom, hogy van tanulható része. Abban a pillanatban, hogyha az ember olvas, akkor már tanul.

■ *Mi a tanulható része?*

▼ Például hogy kell egy mondatot úgy megcsinálni, hogy az pontosan arról szóljon, amit mondani akarok. Meg lehet tanulni azt is, hogy egy prózának is van ritmikája. Megtanulható, hogyan nem kell imádni a saját szövegünket, a saját mondatainkat. Hogy hogyan kell a felszín alá menni, hogy vannak olyan szókapcsolatok, amelyeket azonnal behúz az ember, hogy ne azt használja, hanem egy másikat. Milyen egy jól elrontott mondat. A gyerekektől például marha sokat lehet ellesni, az én kislányom zseniális mondatokat tud összerittyenteni gondolkodás nélkül.

■ *Hátha nem fog leszokni róla.*

▼ Ha rajtam múlik, soha nem fog leszokni róla. És ezek mind megtanulható dolgok, hozzátartoznak a mesterséghez. Nagyon sokan esnek abba a hibába a kezdő írók közül, hogy nem olvasnak, hanem írnak. Ez is egy megtanulható dolog, hogy hogy olvass, mit keress, mit érdemes elolvasni.

Amikor újságíró szakra kerül az ember, ugyanez az első kérdés, hogy megtanulható-e az újságírás. Nyilván nem lehet megtanulni azt, hogy valaki

az adott pillanatban hogy használja ki azt az adott lehetőséget, hogy közelít egy riportalanyhoz, egy témához. De hogyha a mesterségét nem tudja, nem tudja, mi a különbség riport és interjú között, vagy tárca meg jegyzet között, akkor nagyobb eséllyel kerülhet félreértésbe. Nagyobb eséllyel ronthat el valamit, mint ha a mesterségbeli tudása megvan, és ahhoz jön rátermettség, elhivatottság, nem tudom, még mi minden.

■ *Biztos, hogy egyfajta magabiztosság biztonságot is ad az embernek. De azt, hogy a nyelvvvel mennyire bánik magabiztosan, fontosabbnak tartom, és azt gondolom, ez is megtanulható. Ugyanakkor azt is gondolom, el is riaszthat, a hályogkovács effektus itt is működhet. Amerikában teljesen bevett dolog, hogy tanítják, és kiváló, nagyszerű, remek írók kerültek ki ilyen íróiskolákból. Nálunk ez szokatlan, főleg Kelet-Európában, ezért gondolom, hogy sok mindenkit érdekelhet ez a dolog, a technikai része is, hogy mi az, ami megtanulható, és mi az, amihez kell valamilyen tehetség. Abban, amit maga csinál, számomra a nyelv és az a világ fontos még, amit képes behozni, amiről itt már beszélünk. Még kicsit erről az iskoláról: nagyon fontos, hogy az ember ne csak írni tudjon, hanem lemondani is tudjon arról, amit egyszer már megcsinált. Ilyesmit tanítanak-e? Írni mindenki tud, de húzni csak én, azt hiszem, hogy Kosztolányi mondta.*

▼ Húzni már megtanítottak az újságíró-iskolában is. Igen, az írás egyik legfontosabb része a húzás. Kukorellynek van egy másik szeminárium, heti rendszerességgel, oda két évig jártam, és vele tanultunk ilyeneket. Illetve velük, mert ez műhelymunka. Nem úgy kell elképzelni, hogy leülünk és jegyzetelünk, és a nagy mester majd mondja, hanem egymás szövegeit bontjuk szét, vesézzük ki – könyörtelenül, a szó szoros értelmében. Könyörtelenül; oda nem azért megyünk, hogy megdicsérjük egymás dolgát, hanem pont azért, hogy a lehető legoptimálisabb szöveg jöjjön ki a végére belőle. Más nyilván jobban látja,

hogy miben hibázom. Kukorellynek azóta is van ez a műhelye. Én nagyon sokat tanultam, nemcsak tőle, hanem a kollégáktól, a csoporttársaktól is.

■ *Hogy készül egy szöveg magánál? Előre kitalálja, vagy amikor a papír fölött van, vagy a számítógép előtt dolgozik, akkor alakul ki? A végleges persze akkor alakul ki, de el van előre tervezve, tudja, hogy miről fog írni? Ezt azért kérdelem – nem olyan nagy hülyeség ez –, ugyanis Csaplár Vilmos azt mondja, hogy ő úgy szeret leülni a papírhoz, hogy fogalma nincs, hogy a második mondat mi lesz, az elsőt azt még tudja.*

▼ Én is így. A történetet soha nem tudom; hogyha tudom, akkor biztos el lesz rontva, és azt ki kell dobni, mindig. Inkább ilyenek vannak, hogy megfog, vagy egy mondatot meghallok, és akkor eszembe jut valami, múltkor például abból született egy novella, hogy láttam süketnémákat, ahogy beszéltek együtt, veszekedtek a buszon. És annyira megindító és szép volt, hogy akkor az a retinámba égődött, s azt ki kell valahogy bontani.

■ *Hogy lehet azt kibontani, az a nagy feladat.*

▼ Olvasható a következő regényemben, hogy egy kislány azon gondolkozik, mennyivel jobb a süketnémáknak, mert ha beszélnek, muszáj egymásra nézniük, különben nem értik egymást.

■ *Milyen szép gondolat.*

▼ Nem az enyém, az övé.

■ *Nagyon sokszor a gyerek mint narrátor, a történetnek a mesélője jelenik meg magánál. De nagyon sokszor, hát hogy mondjam, brutális vagy szörnyű dolgokat tudunk meg. Idézek egy mondatot A húsevőből. „Egy királylány úgy berágott a szerelmére, hogy megfőzte a gyerekeit.”*

▼ Amit idézett, a *Médea*-sztori lebutítva. Nem nagyon szoktam belemenni a gyerekkoromba, de mint mondtam, senkinek sem könnyebb vagy nehezebb a gyerekkora. Az én gyerekkorom azért tele volt brutalitással, meg elég sok halál- esettel, öngyilkosok is voltak. A sztorik nem az én élményeim, de az érzéseket javarészt megél- tem.

■ *Mennyit hoz be a saját életéből vagy saját sze- mélyes élményeiből a könyveibe vagy az írásaiba?*

▼ Minden személyes élmény, merthogy úgy éli az ember, legalábbis én úgy szeretek élni, hogy nézem az embereket.

■ *Történetet nem kap valahonnan?*

▼ Nem, történetek nincsenek, azokat hozzá találom ki.

■ *Mondja el, hogyan építkezik.*

▼ Van egy esemény, egy érzés, vagy nem tudom, egy haláleset, tehát megvan a végkifejlet, és a köré szövöm a történetet, vagy szövődik a törté- net.

■ *Tudom a végét, és megírom az elejét?*

▼ Igen. Tudom a végét, és megírom a történetét.

■ *Azért kérdezem ezt, mármint azt, hogy mennyi- re vannak személyes élmények a történetek mögött, mert mikor olvastam A húsevőt, akkor sokszor gondoltam azt, hogy ez egy kicsit a maga élete, vagy legalábbis azok a személyek, például a nagy- mama. De a férfiakról mindig úgy beszél A húsevő mesélője, hogy: anyám férje. Végig az volt az érzé- sem, hogy egy férfi nagyon hiányzik ennek a nar- rátornak, tehát a férfikép, a vágyott férfi képe benne olyan erős, hogy folyamatosan ennek a hiá- nyáról beszél.*

▼ Nem az én életem. Csak annyiban az én éle- tem, hogy nem az édesapámmal nőttem fel. És ez egy lány életében, egy gyereklány életében nagyon fontos momentum.

■ *Mégiscsak megtaláltuk. A férfit, aki...*

▼ Nyilván, csak ez nem összekeverendő azzal, hogy az én sztorim, az én könyvem.

■ *Miért nem történetet mond? Miért mond min- dig sztorit?*

▼ Nem tudom.

■ *Magának történetei vannak, nem sztorii. Szerin- tem.*

▼ Lehet, nem tudom. Alapvetően nem nagyon koncentrálok arra, hogy történet legyen.

■ *Ugyanakkor van valami, ami hiányzik nekem. Az életrajzában olvastam a borász nagyapáról. Viszont ebben a könyvben borász nagyapa nincsen, ha jól olvastam. Viszont a borász nagyapáról, aki a saját nagyapja, valahol olvastam, nagyon-nagyon szépen beszél róla. Tehát annyira mégse érintette meg, hogy belevigye, pedig az egy nagyon szép figu- ra, szép alak az a borász nagyapa.*

▼ Mesélek szívesen a nagyapáról, mert nagyon jó fej volt. Nem azért nincs benne, mert nem érintett meg, és a többiek sem azért vannak benne, mert megérintettek, hanem mert az egy könyv, és nem az én életem. Nyilván az én nagy- mamám inspirálta a szövegben lévő nagyma- mát, de nem a nagymamám van beleírva. És mivel ez egy apahiányos könyv, ezért nem kel- lett bele egy nagypapa. Hát mit meséljek a nagy- papámról? Volt egy nagy szőleje, szőlő, szilvafa meg barackfák meg árvalányhaj, amikor kicsi voltam, még simán lehetett árvalányhajban hemperegni.

■ *Kiskunhalason?*

▼ Kiskunhalason, igen.

■ *És a nagypapa is ott van? Úgy értem, hogy a maga idejében?*

▼ Megcsinálta a maga borát, nem volt nagy borász, de mi szerettük. Szerettünk kint lenni. Egyébként hallgatag ember volt, a mama volt inkább a főnök. Ő meg ilyen csendes, és nagyon szép férfi volt.

■ *És nem írta meg?*

▼ Nem tudom. Nem akarom megírni őket különösebben. Ha előjön, ha kell egy ilyen figura, akkor biztos, hogy ő lesz az egyik, aki segít nekem abban, hogy egy olyan hallgatag, okos, barna szemű, melegszívű bácsit formázzak, amilyet szeretnék, abban a nagypapám lesz az egyik, akiről mintázom. Ha lesz ilyen.

■ *Maradjunk még a férfiaknál. Lehet, ez is valaminek a parafrázisa. A húsevőben olvasható: az első szerelmem három férfi volt. Ezt bontsuk ki egy kicsit. Akár úgy is bontsuk ki, ahogy említettem, hogy fontosak ebben A húsevőben a férfiak. Nemcsak szerető férfiak vannak itt, hanem hát brutális férfítettek, amelyek nem feltétlenül rokonszenvesek, és a mesélője, a narrátora ennek a könyvnek nő. Tehát: Az első szerelmem három férfi volt. Hogy mondhatja ezt ez a lány, ez a nő?*

▼ Mert karakterében egy ilyen szellelbélelt, tétova lányról van szó. Egy nőről, mert, ugye, ha behatárolnánk, húszas évei végén vagy harmincas évei elején levő nő néz oda-vissza az életében. Zűrös élete volt, és artikulálnia kellett magát mint nőt, ezért visszanezett a húszas éveire, tizenéves korára, és azért tudta ezt kimondani, mert zavaros kapcsolatai voltak. Ezért fontos például ez a mondat. Mond ő még ilyeneket,

durva mondatokat saját magáról, mert amikor ezt a mondatot kimondja egy nő, akkor ítéletet is mond magáról, legalábbis én azt gondolom, hogy ebben a társadalomban, ahol mi most vagyunk, ez azért egy üzenet saját magáról. Nagyon fontos mondat azért, mert ő ezt ki merte mondani. Mert nagyon-nagyon sok fiatal lánynak van egyszerre három szerelme, csak nem mondja ki. Magának sem.

■ *A húsevő ennek a könyvnek a címe. Maga adta ezt a címet?*

▼ Igen. Sokáig volt az első fejezet, a *Táplálék*, a munkacíme. Munkacím volt, tehát azt már az elején tudtam, nem végleges, s egyszer csak beugrott, hogy legyen *A húsevő*. Fontolgattam sokáig, nehogy vámpírtörténetnek találják majd a könyvesboltokban, de aztán arra jutottam, hogy ha vámpírtörténetnek veszik, akkor legalább többen veszik, vámpírtörténetet többen olvasnak, mint szépirodalmat.

■ *Csöpögő vér is legyen. Amikor először fölfigyeltem magára, meg ennek a könyvnek a címére, azt hiszem, még nem is volt könyv.*

▼ Maga volt az első, aki érdeklődött a kézirat iránt. Az *ÉS-ben* jelent meg az első fejezet.

■ *Tudom, mit csináltam, írtam a lapnak, így kerültem magáig. Mert akkor már érdekelt engem mint kiadót. Olvastam egy részletet az Élet és Irodalomban; valami erotikát éreztem ebben, valami nagyon erőset, nagyon kihívót. Önmagában is provokatív a címe. Ugyanakkor ha elolvasom, az erotika értelmében csalódás, mert nem egy erotikától túlfűtött könyv, nem egy provokatív könyv ez, hanem nagyon szép, a testiségről is úgy beszél, egy trágár szót vagy közönségességet végképp nem találok, de nevén sem nevezi a dolgokat, mégis ott bujkál az erotika. Mennyire volt szándékos, amikor ez a könyvcím megszületett, hogy legyen egy kis csábítása is?*

▼ A csábítás önmagában nem volt szándékos, de abban, hogy *A húsevőben* legyen áthallás, hogy egy hús-vér nőről van szó, a másik pedig, hogy a szerelmi aktus mint húsevés szerepeljen ebben, abban volt tudatosság.

■ *Szépen mondta.*

▼ Arról pedig, amit még említett, hogy nem erotikus könyv, nem is fogok soha olyat írni, igazából untat is ez a része a dolognak.

■ *Az is, hogy állandóan erről faggatják.*

▼ Igen, most divat lett, mindenki, ha a cicijéről vagy, bocsánat, a puncijáról ír, akkor az annyira vagány. Szerintem nem. Kell írni arról, ami hűbavágó és mélyen érint, és az erotika nyilván ott lesz minden szövegemben, merthogy az életemben is ott van, mint ahogy optimális esetben minden ember életében.

■ *Erotika vagy szerelem? Mert ez nagy különbség. A szerelem, amiben testiség is van, meg az erotika két különböző dolog szerintem.*

▼ Hát nem tudom. Erről vitatkozhatunk.

■ *Ebben testiség nincs, erotika van.*

▼ Igen. Na, ezt akartam mondani. Az engem untat, amikor testiségről írnak, egy kicsit öncélúnak meg divatosnak érzem, egy szövegben annyira kell szerepeljen az erotika, mint az adott életünkben. Férfiak és nők vannak a világban, még akkor is, ha egyneműek szeretik egymást, akkor is van férfi oldal és női oldal, ezeket kihagyni a számításból tévedés, de ezekre ráutazni abszolút félreértés.

■ *Azért is téblábolok én itt ezen, mert szeretném egy kicsit, hogy mondjam, szaván fogni. Azt mondja, ez untatja, meg eleje van, de én találtam egy*

olyan filmet a neten, aminek azt hiszem, az a címe, hogy Irodalmi peepshow, valamelyik Könyvhéten volt. Ki volt írva – szerintem nem csak maga volt ott, de amit én láttam, az csak magáról szólt – hogy 15 órától 16 óráig Tallér Edina ül benn. Nem voltam soha életemben peepshow-ban, de hallottam, sejtem, hogy ez hogy működik; feltételezem, van egy kis ablakocska, azon be lehet nézni, tehát kukkolni lehet, látni egy hölgyet, aki a testével különböző mit tudom én, miket csinál. Na most, irodalmi peepshow, mi a fene lehet ez, bent ül, be kellett adni egy kérdést vagy valamit, és akkor lehetett ott látni magát, és ezekre válaszol, és kinyújtja azon a kis ablakon vagy résen? Számomra az volt furcsa, hogy csak nők voltak ott, tehát csak nők voltak kíváncsiak Tallér Edinára az irodalmi peepshow-ban. Arról szeretnék hallani, hogy mi ez, másrészt szaván fogni, hogy távol állnak magától az ilyen szexuális vagy nem tudom, milyen provokációk, közben irodalmi peepshow-ban vesz részt. Ne mondja, hogy odaültették, és nem tudta, hol ül. Ki volt írva, hogy irodalmi peepshow.

▼ Nemcsak nők voltak ott, hanem férfiak is.

■ *Én csak nőket láttam.*

▼ Hát mert maga csak a nőket látja.

■ *Miért, voltak férfiak is?*

▼ Voltak férfiak is. Én nem láttam őket, tehát én nem láttam azt, amit maga látott.

■ *Akkor honnan tudja, hogy férfiak is voltak? Csak nők voltak. Nézze meg.*

▼ Már mint hogy bent ülve, nemcsak nők, írónők voltak.

■ *No, de maga is beült az Irodalmi peepshow-ba, miközben azt mondja, távol tartja magát az erotikától.*

▼ Tudja, milyen kérdéseket dobtak be? Például ilyen kérdés volt, hogy mi lesz a következő regényem címe.

■ *Akkor miért peepshow?*

▼ Ezt nem én csináltam, az Isten áldja meg. Hadd mondjam már végig. Azt hiszem, a FISZ találta ki, hogy az irodalom szexi, és akkor csináljunk egy irodalmi peepshow-t, ez lesz a címe, és akkor meghívtak mindenféle író és írónőt, hogy egy óra hosszáig a tűző napon üljünk be, és válaszoljunk a kérdésekre. Ennyi. Egyáltalán nem volt szexi. Se kint, se bent.

■ *Csak a neve volt olyasmi...*

▼ Nyilván nem mondtam nemet, szeretek is részt venni mindenben, ami meglepő és meglepő helyekre viheti el az irodalmat. Úgy gondolták, az nagyon vagányul hangzik, hogy irodalmi peepshow, és emiatt sok olyan ember oda fog jönni, aki különben nem jönne. De ez nem így volt. Nyilvánvalóan ugyanazok jönnek oda, akik olvasni szeretnek. Tehát attól nem fog a Hard Rock Caféból, vagy nem tudom, mi van ott, odajönni az úgazdag harmincéves gyerek, és majd ettől elkezdni olvasni, de az már nem az én dolgom, hanem a rendezőké, szervezőké.

■ *Mondta, volt egyszer egy olyan szépségversenyen, amiről nem is tudta, hogy maga is részt vesz benne.*

▼ Az *Irodalmi Jelen* kitalálta, hogy szépségversenyt fog csinálni az írók és az írónők között, és tíz írónak és tíz írónőnek a képét leszedték az internetről, nem is szóltak nekünk, és felrakták. Ezt egyébként valószínűleg túlreagáltam, de azért reagáltam túl, mert tele van a hócipőm ezzel, hogy állandóan erről kell beszélni. Az ember végre érett, felnőtt ember lesz, és örül, hogy nem állandóan a külsőről meg a fizimiskáról kell cse-

verészni, vagy legalábbis irodalmi berkekben legalább ne erről kelljen. És akkor ők úgy gondolják, ettől majd valaki jobban fog olvasni, mert ott vagyok a pöttyös ruhában, a megkérdezésem nélkül. Ráadásul én nem vagyok egy kislány, nekem családom van, két gyerekem van, és nem akarok szépségversenyeken részt venni, főleg nem most. Érti? És felidegesítem magam.

■ *Értem. Nagyon örülök, nem annak, hogy ideges, hanem amit mond. Azért hoztam ezt szóba, mert van egy csomó olyan dolog, ami új jelenség a mai irodalomban, egy csomó ilyen eszközhöz nyúl a maga korosztálya, a korosztályon belül egy társaság. Megpróbálnak az értelmes, tartalmas irodalom felé csábítani ezekkel az eszközökkel olyan embereket, akik – mondjuk úgy – kirekesztődtek, lemaradtak, nem vesznek ebben részt. Tehát azt hiszik, esetleg így több ember veszi a kezébe a könyvet, aki egyébként nem venné.*

▼ Nem azt akartam mondani, hogy egy vaskalapos akárminek kell lenni az irodalomnak, sőt ellenkezőleg. És én érzem megtiszteltetésnek, hogyha rám kíváncsiak, ezért megteszek mindent. Amikor elmegyek egy felolvasásra, akkor nem az otthoni ruhámban fogok elmenni, és igenis kirúszozom a számat, és igenis jó benyomást akarok kelteni, és igenis föl akarom vállalni, hogy író vagyok, mert én egy nő vagyok, aki ír, miért ne lehetnék író stb. És örömmel látom a fiataloknál, hogy annak a kora lejárt, amikor egy nagyon rezignált ifjú szerző zsíros hajjal rágyújt, öt sört megiszik, miközben mindenki érezze magát megtisztelve, hogy ő elbrekeg egy verset.

Mi egy irodalmi sátrat csinálunk a Volt Fesztiválon, ez fiatalok zenei fesztiválja, ott a civil zónában csinálunk irodalmi sátrat. Nyilván a könnyedebb szövegeket visszük oda. Garaczi például minden évben vendégünk, nagyon sok nagyon komoly író állt mellénk ebben, az első évben fizetni sem tudtunk semmit, saját költsé-

gen jöttek el. Lehet ezt ízlésesen csinálni, meg a helyén kezelni. Tehát attól, hogy a Voltra visziük el, nem fogunk bikiniben táncolni a színpadon, hogy gyertek, mert ez az irodalom, de a civil zónában ott vagyunk, és oda lehet jönni, és igenis ott meg lehet látni, hogy valóban az irodalom mai, itt van köztünk, vagány, szexi is akár. Ott van melletted három olyan fiatal író, mint amilyen te vagy, kedves pajtásom, aki tegnap ott buliztál, amíg kijózanodsz, addig ülj oda közénk, kapsz egy győgsört is mellé, és hallgasd meg a szövegeinket. Ez szerintem belefér.

Amúgy az ember csinálhat bármit, a szövege úgyis megvédi vagy megcáfolja, amit csinál. Számtalan nagyon szerény, csendes pályatársunk van, aki felolvass egy szövegrészletet, és lehengerel örökre.

■ *Szeretném, ha arról beszélnék, amit az előbb már többször pedzegettünk, és pedig író, nőirodalom stb. Nagyon közel áll a véleményünk egymáshoz, de azért van abban valami sajátos, ahogy erről gondolkodik, és szeretném, ha ezt kifejtené. Azt mondta az előbb, hogy nem bántja, ha azt mondják, író. Itt volt olyan íróvendégünk, aki meg volt sértődve azon, hogy költőnek szólítottam. Azt látom, hogy egy tendencia, egy kezdeményezés igenis női szemmel láttatni a testiséget, a szerelmet, azt, amit egy férfi nem láthat, nem tudhat, nem tudhat leírni, mert nincsen erről tapasztalata. Van egy ilyen irányzat Magyarországon, maga ebbe a társaságba nem tartozik, de van róla véleménye. Hát kíváncsi lennék, hogy mint nő és mint író mit lát ezekben a törekvésekben, amik nagyon erősek ma Magyarországon.*

▼ Nincs bajom azzal, hogy nőirodalom, sőt nagyon fontosnak tartom azt, hogy a nők kezdenek magukra találni. De egy ponton túl engem ez unat, én nem akarok állandóan a saját testemről írni, arról sem akarok írni, én nem érzem azt, hogy el lennék nyomva a férfiak által, sokkal inkább érzem azt, hogy én magam nyomtam el

magam, vagy olyat vártam el magamtól, vagy olyat adtam, amit nem kértek férfitársaim.

■ *Például?*

▼ Nem tudok erre, vagy ha tudnék, akkor csak diszkrét és magánjellegű példákat tudnék, ezek egyrészt életkori periódusok, amikor az ember magára talál, másrészt ezek ilyen irányzatok, lüktetések, ez begyűrűzött Magyarországra, és egyre több nő talál benne magára.

■ *Nőíró.*

▼ Nőíró talál magára. Én nem tartom magam nőírónak. Tehát nő vagyok, meg írok. Amikor írok, akkor író nő vagyok, amikor meg mosogatok, akkor meg mosogató nő vagyok. De semmi képpen sem az a célom az írásaimmal, hogy márpedig most azt mondom meg, hogy egy nő erről mit gondol.

■ *Lehet-e mozgalomnak tekinteni, ami történik ezen a területen?*

▼ Van, aki ezt nagyon komolyan gondolja, van olyan is, aki ezt meglovagolja, ugyanúgy, mint mindenféle irányzatban. Itt is pont annyi a szerencselovag, mint máshol, és pont annyi a harcos, és pont annyi a kívülálló.

■ *Tehát nem tekinti egy harcosnak magát?*

▼ Nem, alapvetően sem tartom magamat annak.

■ *Miért mondjuk azt, hogy nőíró vagy író, és nem mondjuk azt, hogy képzőművész? Vagy festő, vagy szobrász?*

▼ Hát ezt azoktól kellene megkérdezni, akik így mondják. Én nem. Nekem ezzel nincs bajom, hogy író.

■ *Tehát nem bántja, hogy meghívtuk az írónt Nagyváradra a Törzsszablat vendégeként?*

▼ Az sokkal jobban bánt, hogy a múltkor megkérdezte egy kisfiú, hogy te kinek az apukája vagy. Elég rossz napom volt, de ennyire?

■ *Beszéljünk egy picit a darabjáról, mert nem akarom, hogy úgy menjünk el, hogy a darabról nem beszélünk. Egy perccel tovább, a férfi és a női szereplő is életének több korszakába kerül vissza, van úgy, hogy gyerekként viselkedik, és az apja ölébe ül, és úgy derül ki, hogy mennyire hiányzik neki. Nagyon érdekes dolgokat vet föl, egy kicsit filozofikusnak is érzem, tehát kevés játéklehetőséget látok benne. Két színházról tudok, ahol előadták ezt a rövid, egyfelvonásosnak mondható...*

▼ ...egy óra tíz perc. Ezt szintén 2010-ben írtam, A húsevő után. Alapvetően arra voltam kíváncsi, hogy egy prózai szöveg hogyan tud működni drámai szöveggént, mit kell vele csinálni ahhoz, hogy az is így megszülessen. Egyébként a darab keletkezéséről csak annyit, hogy egyetlenegy színész játssza az apát, a szerelmes férfit, a gonosz férfit, az öreget, fiatal, blabla, mert tulajdonképpen én ezt a férjemnek írtam.

■ *Ő színész.*

▼ A férjem színész. És abban az időben nagyon-nagyon sok könnyű szerepe volt, és színészileg nem érezte jól magát, mert nem tudott olyasmit

csinálni, ami örömet is okozna, nem csak munka lenne. Akkor én neki írtam ezt a drámát, el is játszotta, majd később meg is rendezte. Imádják a színészek, mert egy nőnek ez a játék egy jutalomjáték. A férfinak meg pont azért, mert több karaktert kell eljátszania, három vagy négy színész játszotta már ezt a férfiszerepet, és mind ugyanazt mondja, hogy hálás érte.

■ *Fontos magának, hogy tartozzon egy közösséghez. Mindig alapít valamit. Itt már beszélünk egyik-másik ilyen társaságról. Van a Stúdió 13 Színház, Hajtúkanyar, Irodalmi Sátor Egyesület, ezeknek mind egyik alapítója vagy az alapítója. Fontos a közösség?*

▼ Most egyre fontosabb. Volt egy periódus, amikor arra vágytam, hogy otthon egyedül dolgozhassak, magam ura lehessenek, csak a család meg munka, ez vagy három éve volt, és most már egyre fontosabb lenne, hogy valamilyen közösséghez tartozzak.

■ *De miért?*

▼ Nem tudom. Ma például amikor benn voltunk a szerkesztőségben az Erdélyi Riportnál, mondtam is utána, olyan jó volt, hogy ott együtt vannak az emberek, cica a radiátoron, látszik, hogy munka van, látszólag idegen embereket összetart valami.

(Elhangzott 2013. március 22-én a Várad folyóirat szerkesztőségében.)

Nem a színpadi eszközök játszanak, hanem az emberek

Tallér Edinával beszélgetett Szilágyi Aladár

SZILÁGYI ALADÁR (■): *Kiskunhalason született, a Vadász utcában, egy olyan házban, ahol három generáció élt együtt. Gondolom, ez később visszahatótt az indíttatására...*

TALLÉR EDINA (▼): Ahogy korosodik az ember, egyre inkább fontos a gyerekkora. Egyébként a Vadász utca két házában is laktunk. Az első egy hosszú parasztház volt, amire azért vagyok büszke, mert a nagypapám építette. Vályogfalú klasszikus parasztház volt, átjárással a generációk között, nem csak lélekben, hanem szó szerint is. Tizen-négy éves koromig nem kellett választanom a nagyszüleim és a szüleim között. Színes gyerekkorom volt, nem volt könnyű, de nem cserélném el.

■ *Valahol azt nyilatkozta, hogy semmire sem készült tudatosan. A szövegeibe beleolvasva ezt nehezen tudom elképzelni...*

▼ Pedig így van. Még most, felnőttként is, ha értékelni kell, mi az, amivel elégedett vagyok az életem során, és mi az, amivel nem, akkor leginkább azt nem szeretem magamban, hogy nincsenek terveim. Hogy nem lineárisan élek, na most ez a cél, hanem éppen ami abban a pillanatban adódik, abból születnek meg a dolgok. A szövegeket is így írom, nem gondolom ki tudatosan előre.

■ *Azt mondják, későn kezdte az írói pályát. Ez viszonylagos, de biztos vagyok benne, hogy amit újságíróként magába szívott, ami megragadta, ami sokkolóan hatott, az később előjött...*

▼ Valóban későn kezdtem el tudatosan írni. Ez megint csak arra mutat vissza, hogy nem készülök semmire. Az újságírói munka sok mindenben hasonló volt a prózaíráshoz. És abban is megtalálta az ember az alkotás örömét. A tévénél is dolgoztam, portrékat csináltam, szerettem a tényfeltárási riportot művelni. Azért kezdtem el későn foglalkozni az írással, mert máshol is találtam meglepettségemre szolgáló munkákat.

■ *Alapító tagja a Hajtűkanyarnak és az Irodalmi Sátor Egyesületnek. Ezek kicsodák?*

▼ A Hajtűkanyar öt író-nőnek a csoportja. Öt éve alakultunk meg, mert szeretnénk volna elvinni az irodalmat olyan helyekre is, ahol addig nem nagyon volt tere: nem az irodalmi kávéházakba, hanem inkább a kocsmákba. Bekopogtattunk egy-két helyre, ahol nyitottak voltak, ott csináltunk néhány irodalmi estet. Ez műhelyközösség is volt. Évekig úgy írtunk, hogy öten összeültünk, egymásnak fölolvastuk a szövegeinket, és kőkemény kritikákat mondtunk róluk. És ebből nőtt ki magát az Irodalmi Sátor Egyesület, amelyik nagyobb léptékben akarta elvinni az irodalmat olyan helyekre, ahol addig nem volt jelen. Ilyen helyszín a Volt Fesztivál, ami egy zenei rendezvénysorozat. 1993 óta minden nyáron Sopronban rendezik meg. Történelmében mi vagyunk az első, és remélem, mi leszünk sokáig a folyamatosan jelen lévő irodalmi sátor. Gondoltunk egyet néhányan, azt a sátort beraktuk, írókat hívtunk a négynapos fesztiválra, és a holtidőkben, amikor nem koncerten voltak a

fiatalok, és nem éppen a magukhoz téréssel foglalkoztak, odahívtuk őket: gyertek a sátorhoz, mert itt lesz ez meg ez, csákokat osztogattunk irodalmi szövegekkel a megjelenteknek.

■ *A fogadtatásuk milyen volt ezeknek az akcióknak?*

▼ Nagyon jó. Évről évre egyre többen jönnek, van már egy kemény mag, aki mindig felkeres bennünket. A saját szerzői estjeinket néhányan szervezzük, először ketten a színművész férjemmel kezdeményeztük, de az is egy műhellyé alakult. A Stúdió 13 nevű színházi csapat kortárs drámákat visz színpadra. Ez attól a miénk, hogy semmilyen egyesület, szervezet nem támogat bennünket, állami támogatásra sem apellálunk. Azért lett Stúdió 13 a neve, mert nem volt hol próbálni, én egy tévés társaságnál dolgozom, s a főnökömtől kölcsönkértem a 13-as stúdiót. Erre büszke vagyok, nem csak azért, amit ott bemutatunk, hanem mert föl vállalunk egy olyan missziót, ami azt üzenheti az alkotótársaimnak, a többi művészeknek: bár nincs pénz, de ez nem ok arra, hogy ne mutassuk meg azt, amit akarunk.

■ *Egyfajta ars poeticaként értelmeztem, fel is jegyeztem egy önvallomását: „Gyermekkoromban, amikor valamiért magyarul kezdtem nagyanyámnak, azt mondogatta, minél bonyolultabb a válasz, annál több benne a hazugság. (...) Mostanában inkább így gondolok rá: minél egyszerűbben fogalmazom meg a mondataimat, annál közelebb kerülhetek az igazságukhoz.” Ez azt is jelenti, hogy ha leül írni, minden tudatossá válik. Ahhoz, hogy ilyen egyszerűvé és igazzá váljanak a mondatai, sokat kell munkálni rajtuk, avagy megindul egyfajta hömpölygés, nem tud megállni, aztán utólag újra kell kezdenie faragcsálni? Hogy működik ez?*

▼ Nagyon sokat kell dolgoznom, nagyon lassan írok. Nekem nem hömpölyögnek elő a szövegeim, nincs ilyen, hogy egyszer csak kiszakad. Vagy ha igen, abból két-három használható mondat

marad a végére. Egy-egy mondaton képes vagyok napokig bíbelődni. Jól látja, abban a pillanatban, ahogy elkezdek dolgozni, tudatossá válik. Addig akarom formálni azt a mondatot, amíg vagy azt fogja félreérthetetlenül jelenteni, amit mondani akartam, vagy amíg azt nem fogja jelenteni, amit jelenteni akar. Sokszor előfordul, hogy írsz, valamit el akarsz mondani, de a mondat nem hagyja magát megerőszakolni.

■ *Amikor a szöveg lesz úrrá a szerzőn...*

▼ Igen, és olyankor engedek neki, azok kiváltságos pillanatok egy író életében: nem így gondoltam, de tényleg, ezek lettek a legjobb részek...

■ *2010-ben jelent meg első regénye, A húsevő a pozsonyi Kalligram Kiadónál. Mennyi időt vett igénybe ennek a rövidregénynek nevezett műnek a megírása?*

▼ Másfél év alatt készültem el vele. Abból nyolckilenc hónap intenzív írás volt, úgy, hogy megszűnt az idő. Leültem reggel nyolckor, és délután négykor eszméltem fel arra, hogy... szomjas vagyok. A maradék pár hónapban a javítgatás következett.

■ *Egyfajta redukcionizmust (egyik ítése szerint: negatív retorikát) gyakorol. – Ezt nem negatív értelemben mondom. Sokszor mozaikok, töredékek, gondolatfoslányok, elvarratlan történetek sorakoznak. Saját tapasztalata szerint ez az írói módszer nincs hátrányára annak, hogy az egész összeálljon?*

▼ Hát... nem olvasóbarát, az biztos. Számomra örök kérdés, de gondolom, hogy nem dolgozom ezt megítélni. Amikor elkezdtem írni az új regényemet, sokszor megakasztott, hogy bizonyos elvárásoknak meg kellene felelni, mert mit szólnak hozzá, ha nem áll össze belőle a „sztori”? Egy idő után azt gondoltam, el kell engednem, nem az én dolgom sem értékelni, hogy mi lett belőle, sem „előre megfontolt szándékból regényt írni”. Az én dolgom: azt csináljam, amit belülről érzek. Persze,

nem lenézve a feladatot, de felvállalva azt, aki vagyok. Nagy valószínűséggel sosem fogok „nagyregényt” írni. Lineáris regényt, meg vastag könyveket sem. De hiszek abban, amit csinállok, hiszek abban, hogy akár egy bekezdésben is benne van egy történet. A beszélgetésünk elején szó esett arról, hogy nem vagyok tervezgetős típus. Szerintem nem minden ember éli lineárisan az életét. Persze, a legtöbben igen. Csodálom érte őket, megszületnek, iskolába járnak, kitalálják, hogy mik lesznek, és végigcsinálják, amit elterveztek. Ez a következetes és állhatatos élet. De van, aki nem így él, hanem mozaikokban, töredékekben. Belekezd valamibe, félbehagyja. Arrébb megy, meggondolja magát, belefásul, belebukik. Rosszul csinálta, kijavítja, ha tudja. Az én szövegeim ilyen emberekről szólnak.

■ *A húsevőben, s aztán főleg a belőle fakadt, Egy perccel tovább című drámában egészen más jellegű váltások is vannak. Ott adott a két szereplő: egy nő és egy férfi. Beszélnek, forgatják, tépik egymást, közben arra készíteti őket, hogy többször életkort, szerepet váltsanak. A nő például hol kislánként, hol érett nőként jelenik meg, sőt előjátsszák azokat a figurákat, akikről beszélnek. Így lesz a férfiből hol nagybácsi, hol mostohaapa. Ezekben a váltásokban mennyi a véletlenszerűség, mennyi a tudatos?*

▼ Ott minden tudatos. Ez volt az első drámám. Arra voltam kíváncsi, hogy egy prózai szöveg, ha átültetem drámába, mennyire fog működni ott. Egyébként a dráma főszereplőnője nem azonos A húsevőével. Az egyik egy életigenlő „húsevő”, a másik egy beteg lány, aki meg akarja gyógyítani magát, vagy próbálja megengedni, hogy meggyógyítsa valaki. De a váltások tudatosak, színpadi szempontok miatt. Mert az érdekes például, amikor egy férfiszínész el tudja játszani a férfiasság minden aspektusát. Hogy a dolog romantikus oldalát is idézzem: konkrétan a férjemnek, Gerner Csabának írtam ezt a darabot. Ez volt az én ajánlódekom...

■ *Nem magánemberként, íróként kérdezem: mennyire kíméletlen?*

▼ Igyekszem az lenni. A szép történetekbe, a szép mondatokba, a szépelgésbe nagyon bele tud csúszni az ember. Én ez ellen próbálok menni, mert csak így látom értelmét. Nem vagyok oda a mondataimért. Simán kihúzó, ha nem tetszik. Hogyha valami értelme van, úgymint előjön még egyszer. A szövegeimhez kíméletlen vagyok, de amit meghagyok, azt nagyon tudom szeretni.

■ *Olvasóként érzem, hogy a meghökkentő, váratlan kitérései egy sajátos dinamikát kölcsönöznek a szövegeinek. Így van ez?*

▼ Jól látja, köszönöm, hogy ennyire odafigyelt. Igen, ez is tudatos, a szövegnek, nem csak a versnek, a prózának is kell legyen ritmusa, lüktetése, odafigyelek arra, melyik mondat után melyik mondatnak kell következnie. Ilyen szempontból nagyon hidegen, ha úgy tetszik, cinikusan tudom módolni a mondatokat.

■ *Egyfajta boszorkánypraktika, amit művel... Az ember a kezébe veszi, aha, ez egy kis könyv, együltömben végigolvasom...*

▼ Egyéjszakás kaland...

■ *...közben rájövök, hogy talán pontosan ezek a kitérések, szövegelemek furcsán viselkednek, egyrészt előkészítenek későbbi dolgokat, másrészt visszarúgnak az előző mondatokra, gondolatokra is. Urambocsá! arra kényszerítik a nyájas olvasót, hogy újra kezébe vegye a könyvet, s ha nem is az egészet, de egy bizonyos tömbjét újraolvassa.*

▼ Alapvetően ilyen vagyok, ez is a célom. A magánéletemben nem szeretek fecsegni. Beszélni nagyon, de fecsegni nem. Azt meg kifejezetten rosszul viselem, ha nem figyelnek rám, mindig kihisztizem, hogy rám kelljen figyelni. Figyelje-

nek oda arra, amit írok, de nem akarom, hogy raboljuk egymás idejét. Sem az író az olvasót, sem fordítva. Amit elhallgatok, azt úgymond tudhatod, a sztoriról minnek annyit beszélni.

■ *A drámájában – amiben benne vannak a saját magától kölcsönzött vendégszövegei is – túl azon, hogy született egy alapszöveg, amit a színészeknek kell elmondaniuk, számomra nagyon érdekes, hogy vérbeli színházi emberként, olyan eszközökkel is él, amelyek dramaturgiailag sajátos helyzeteket teremtenek. Ha valamit el akar kezdeni, ahhoz nem kell díszlet, krétával rajzoltat egy kört, vagy két párhuzamos vonalat húzat a szereplőivel, és annak nagyon fontos funkciója kerekedik, máris előáll az új helyzet. Hogy is van ez?*

▼ Ahogy a beszélgetésünk elején mondtam, én azt gondolom, az írás az szakma is. Ugyanígy a drámaírás is az. Jó, ha többféle szempontnak megfelel egy drámaíró ezekben az ínséges időkben. A kreativitásomat az is segíti, ha nem azonnal olyan drámát akarok írni, amihez tízezer török katona kell, hanem leegyszerűsítem. Nem a színpadi eszközök játszanak, hanem az emberek. Igenis, ahhoz, hogy egy folyópartot megjelenítsünk egy drámában, elég lerajzolni, mert a többi a néző dolga. Mindannyian tudjuk, hogy milyen egy folyó, akkor minnek odahozni?

■ *Emlegette a második regényét. Milyen állapotban van, egyáltalán mi légyen ez a Tallér-opus?*

▼ A kiadónál van, a Könyvhétre fog megjeleníteni. Az a címe, hogy *Lehetek én is. A húsevőnek* az volt a műfaji meghatározása, hogy rövidregény, ennek pedig panelregény. Alapvetően egy napló, egy női beszélő naplója. Aki azt várja, hogy ennek a nőnek az élete fog kikerekedni a regény végére, az csalódnia fog. Számtalan történet van benne. Létezik egy világban, nem lineárisan ír, hanem körbenéz, és amit lát, arról beszél. Kicsit jobban szerettem, mint *A húsevőt*. Mert az nagyon én voltam, ebben pedig többféle női sors van jelen.

■ *Miért nevezi panelregénynek?*

▼ Azért, mert a nő olyan lakásban lakik, amelyiknek a kilátása egy panelházra szolgál. Mindenkire csak félig lát rá, hiszen a beton eltakarja. És kitalálja a történetüket azoknak, akiket lát. Egyrészt ezért panelregény, másrészt pedig azért, mert aki végigolvassa, az panelekből tudja összerakni a történeteket.

■ *Az előbb már kijelentette: nem tervez előre, mégis megkérdelem: mi foglalkoztatja a második regényének megírása óta?*

▼ Szeretném ennek a drámai változatát is megírni. Több mint egyharmada már kész is. Meg aztán van egy szereplője ennek az új könyvemnek, Eilethüia a művészneve. Egy tizenhat éves falusi kislányról van szó. Az ő története elindul ebben a regényben, de úgy megszerettem, annyira életre kelt, hogy az ő történetét tovább kutattam.

■ *Beszélgetésünket a családdal kezdtük, fejezzük is be a családdal. A gyermekei hogyan viszonyulnak az életformájához, mindahhoz, amit elkövet?*

▼ A gyerekek mindig az életkoruknak megfelelően viszonyulnak. Négyéves korában a kislányom egyszer odahozta a perselyét, amiben kétforintosokat gyűjtött, és azt mondta: anya, itt van ötezer dollár, neked adom, ha soha többé nem írsz! Most, hétévesen meg kijelentette: elegendem van belőled, hogy te vagy írsz, vagy tanulsz, miért nem tudsz olyan lenni, mint egy normális nő, aki nem csinál semmit? A kisfiam tizenkét éves, most színész akar lenni, meg rendező, meg író. Imád olvasni, mindent elolvas, amit csak lehet. Ő a szememre szokta hányni: anya, miért írsz olyanokat, amiket én még nem olvashatok?

(Az Erdélyi Riportban 2013 áprilisában megjelent beszélgetés alapján)

Tompa Gábor

rendező,
költő,
egyetemi
oktató

Marosvásárhelyen született 1957-ben. A bukaresti Színház- és Filmművészeti Akadémia rendező szakán végzett 1981-ben, a világszerte elismert romániai rendezőiskola kiemelkedő egyéniségének (Liviu Ciulei, Mihai Dimiu, Cătălina Buzoianu) tanítványaként. 1981 óta a Kolozsvári Állami Magyar Színház rendezője, 1990 óta igazgató és főrendező. Igazgatása alatt a teátrum nemzetközi hírnévre tett szert, több hazai és nemzetközi fesztiválon számos díjat nyert. 2006–2008 között (a KÁMSZ tagszínházzá választásáig) az Európai Színházi Unió egyéni tagja. 2007-től a Kaliforniai Egyetem (San Diego) Színházi Tanszékén a Rendezői Program vezetője.

Fontosabb művei

Romániai magyar négykezesek (*versek, Visky Andrással, Jelenkor, Pécs, 1994*); A késdöfés gyöngédsége (*tanulmányok, Komp-Press, Kolozsvár, 1995*); Aki nem én (*versek, Mentor, Marosvásárhely, 1996*); Depressio Transilvaniae (*versek, Kovács András Ferencsel, Pallas Akadémia, 1998*); Noé színháza (*válogatott versek, Pallas Akadémia, 2004*); A tatu hozománya (*gyermekversek, Pallas Akadémia, 2007*); Curtain Label (*színházi magánszótár, angol nyelven, Bookart, 2015*)

Fontosabb díjai

Francia Kultúráért díj (1997); Románia Csillaga (2000); A Magyar Köztársaság Érdemes Művésze (2002); Aranyalma díj (2007); A Magyar Kultúra Követe (2009); Hevesi Sándor-díj (2011)

Színpadi nyelven beszélni nem ugyanaz, mint irodalmi nyelven

KŐRÖSSI P. JÓZSEF (■): *Akik rendszeresen járnak a Törzsasztal mellé, azok tudják, hogy milyen sokfajta törekvésünk van. Egyrészt igyekszünk a legjelentősebb írókat, költőket, művészeket elhívni, másrészt figyelünk arra, hogy ne csak magyarországi vendégeink legyenek, és arra is, hogy ne csak angliai meg kanadai, hanem erdélyi vendég is. Úgyhogy szeretettel köszöntöm Tompa Gábort, akit biztos, hogy mindenki ismer. Bár szerintem legtöbbet színházról fogunk beszélgetni, nem elsősorban színházi rendezőként van itt, azt az összetett, sokrétű, sokoldalú embert akarjuk közelebbről megismerni, akit ő testesít meg. Tehát a költőt, rendezőt, filmrendezőt. Művészcsaládból származol, nem biztos, hogy mindenki ismeri a te családi hátteredet. Beleszületettél a színházba, és ezt azóta is műveled. Beszélj egy kicsit édesapádról, édesanyádról, akik... hát nem tudom, hogy elindítottak-e téged ezen a pályán, vagy te magadtól találtad meg, mindenestre a te világod csecsemőkorodtól kezdve a színház.*

TOMPA GÁBOR (▼): A színházat nem igazán a család indította el, a család nem ösztönzött engem arra, csak annyi volt belőle az elkerülhetetlen, hogy kétéves koromtól a marosvásárhelyi kulturpalota páholyában töltöttem a gyerekkorom egy részét, mivel édesapám a Székely Színház alapító igazgatója volt, édesanyám pedig színésznő, '46 végétől volt a Székely Színház tagja, most is ott él Vásárhelyen. Elsősorban gyerekfejjel valami nagyszerű hangulatra emlékszem, hogy mindenki nagyon nagy lelkesedéssel és alázattal csinálta a színházat. A szünetek az alagsori kelléktárban, egyben kávézóban zajlottak. Volt egy legendás

kellékes, Nagy Sándor, ő volt a kávéfőző, most is emlékszem, talán azóta szeretem a kávé illatát; nem vagyok nagy kávé, de sokszor iszom kávé, már nem nagyon bírom anélkül az iramot. Főleg ilyen dolgokra emlékszem, érzéki dolgokra, színházi emberek az érzékszerveikkel tájékozódnak leginkább, és a színházi előadásból is, nem a mondatok és a szavak maradnak meg bennünk, hanem egy-egy kép, gesztus, benyomás. A kávé szaga volt az egyik, a másik, hogy jöttek le a statiszták, az *Optimista tragédia* című előadás statisztái, diákok voltak nyilván, és emlékszem, ahogy a szuronyos puskákat lerakták. Volt egy lépcsőlejárát, és jobbra lerakták a sarokba, az egésznek volt egy nagyon érdekes, szép ritmusa, emlékszem Sarlai Imre irtózatosan mély hangjára, nem biztos, hogy már ismerjük, mert ő a '60-as években átköltözött Magyarországra, Budapesten volt, azt hiszem, a Nemzeti Színház tagja is, sőt még Zsámbékiékkel is dolgozott, amikor megalakult a Katona József Színház. Az a fajta alázat maradt meg bennem, hogy mindenki ott ül a nézőtéren, nemcsak én ültem a páholyban és unatkoztam, de nem mindig unatkoztam, egyszer-egyszer megragadtak ezek. Emlékszem.

■ *Csak próbákon?*

▼ Amikor anyai nagyanyám nem volt éppen Vásárhelyen, akkor be kellett mennem a színházba, próbákra is, előadásokra is. Amikor édesanyám is játszott. Máskor nem. Ma nem jellemző, de régebben megvolt az a szokás, hogy színészek

beülnek próbákra, nemcsak a saját jeleneteikben, hanem az egész előadásra följárnak, a folyamat érdekli őket. Persze, ha érdekes emberek dolgoznak, akkor könnyebb beülni, ugye. Beültek, benn volt mindenki, fantasztikus, fegyelem volt, csend volt, figyelem volt. Utána a kávézóban meg egy csomó vicc, tréfálkozás és mindenféle káromkodás. Kiss László egy nagyszerű színész volt, aki 49 évesen a *Platonov* című darab előadásának szünetében kapott infarktust a végén. És aztán kiderült, hogy még kilenc infarktusa volt, amiről nem tudott. Ő volt az a színész, aki az *Uri muri* előadásán megfogott egy üveg bort, vitt egy üveg igazi bort, és letöltötte a torkán az egyik csurgaiként. Ha véletlenül vízzel vegyítették, akkor nagyon lefordta a kellékest. Ennek következménye volt nyilván az infarktus, 49 évesen. Hatalmas ember volt. Ő tanított káromkodni engem.

A Székely Színház társulatának egy nagy része nyáron a Ritz fürdőben töltötte a napjait, ott volt egy strand, pallóval a Maroson át, és ott kártyáztak, römiztek. Volt egy Bedő Ferenc nevezetű színész, aki inkább statisztált, a felesége, Rózsika azt mondta, nem engedi haza, ha nem játszik egy komolyabb szerepet, és akkor azt mondta, végre kaptam egy jó szerepet egy Gorkij-darabban, Gását. Kérdezte, milyen szerep, én olvastam a darabot, de ez a szerep nincs benne. Azt mondja, hát az ajtónyikorgás. Szóval ilyen hangulat volt. Érdekes szeretet volt ott, ami aztán egyszer csak eltűnt, később is jártam, teljes előadásokra már akkor emlékszem nagyjából, édesapám '67-ig volt igazgató, aztán utána tíz éven belül volt vagy 12 igazgató, tán 15 is. Volt még egy nagyon érdekes korszak, amikor Harag György volt a művészeti vezető, akkor volt az *Özönvíz előtt*, a *Szerélem*, később *Az ember tragédiája*. Ezekre az előadásokra már emlékszem. Talán az első volt a *Ványa bácsi*, amire teljesen emlékszem. Volt egy O'Neill-trilógia, emlékszem, Csorba András és Tóth Tamás duplában játszottak egy-egy szerepet, három rövid O'Neill-darab, lehet, hogy Gergely Géza rendezte,

nem biztos. Nagyon erős társulat volt, a színészekre nem is lehet nem emlékezni.

■ *Különlegesként kezeltek téged, te voltál az igazgató fia? Elkényeztettek?*

▼ Nem emlékszem. Biztos volt ilyen. Mit jelentett ez? Hát azt, hogy Nagy Imre felültetett a kék motorjára, én meg dühöngtem, hogy nem engedte, hogy vezessek. Ilyenek voltak. És ellenkezőleg. Nagy Sándor mindig keményen bánt apámmal is. Apámat mindig lefordta. Emlékszem, éjszaka a főtéren üvöltöztek egymással. Nagy Sándornak összesen talán hat elemi osztálya volt, de valami hihetetlen érzéke a színház iránt. Apám jobban bízott benne, mint egy irodalmi titkárbán. Igen, ha azt mondta, hogy ez az előadás szar, akkor azt komolyan vette, még ha vitatkozott is vele. És ő volt az, akinek volt az a híres kelléktára, fantasztikusan nézett ki, sajnos ma már nem olyan. Két kelléktár nézett ki így annak idején, az egyik a Bulandra Színházé, amit Ciulei maga szedetett valami hihetetlen rendbe, mostanában pedig amikor Prágában rendeztem, láttam a világ legnagyobb kelléktárát a Prágai Nemzeti Színházban, Mozart először ott mutatta be a *Don Giovannit*, én ott rendeztem a *Rinocérosokat*, és fantasztikus rend van, ugyanúgy rendesen archiválva vannak a jelmezek, kelléktárgyak, melyik előadásban használták. Na, ilyen volt Nagy Sándornál is, pedig nem volt annyi hely, most ha elmegy az ember a kultúrpalotába, látja, összesen négy és fél méter mély az a tér, ott fantasztikus előadások voltak. Mai szemmel azt mondom, a mostani díszleteket lehetetlen lenne berakni oda a kultúrpalota színpadára, és mégis.

■ *Amíg nem színházzal akartál foglalkozni, mit csináltál?*

▼ Elkezdtem írogatni. Jártam irodalmi körre, Varró Ilona vezette, aki Székely János felesége volt, s annyira bizalmatlan, minden gyerekről azt

feltételezte, hogy a novellát vagy karcolatot egyszerűen máshonnan lopta. Elment a kedvük a gyerekeknek, aztán már nem jártak irodalmi körre. Viszont János úr mindig szigorúan, de becsületesen válaszolt. Székely Jánoshoz vittem el a verseimet. Volt vagy 35 versem, elvittem. Jó kövér betűkkel írtam; balkezes voltam, de az iskolában akkor kényszerítettek, hogy jobb kézzel írjunk. Elvittem a verseket, és akkor János úr azt mondta, hogy na, ebből a harmincötből harminckettőt szemétkosárba kell dobni, a többit közölte.

■ *Hány éves voltál akkor?*

▼ Tizenhét. Bölcsészkarra készültem, Zoltán Ildikó irodalomtanárnőnek köszönhetően. Nem jártam humán osztályba, se reál osztályba, sport osztályba jártam. És meg is maradtam az utolsó évig. Én kosaraztam, aztán hármassugró voltam, hatodik voltam az ifjúságin az országban, itt Váradon volt a verseny, ahol eltört a bokám – ilyen emlékek is vannak. Tizenkettő éves voltam, föl jártam kicsit a Gaál Gábor Körbe, Balla Zsófi-val, Egyed Péterrel, Szócs Gézával. Voltak nagy pingpongozások Cselényiék-nél. Tamás Gazsi, Máriusz. Darkó Pista már csinálta a Macskarádiót, az egyik adásban segítettem neki. Meg is jelent utólag, post mortem, a Macskarádió kis CD-n, volt vagy hét olyan kis szalag, amire ő fölvette a műsorokat, és minden hang ő volt, a zajok is, mindent ő egyedül, ami akkori technikával fantasztikus volt. Az egyedüli dolog, amihez kötni lehet, az Orson Welles-féle *Világok harca*, ami az egész Amerikát felbolygatta.

■ *Szóval te bölcsésznek és költőnek készültél.*

▼ Bölcsészkarra akartam, aztán...

■ *Mi történt?*

▼ '72-ben vagy '73-ban volt édesapámnak az egyik évfolyama, Zalányi Gyuláék, Albert Julika,

Gábor Kati, kik voltak még, Méhes Kati. És akkor Peter Brook eljött a *Szentivánéji álommal* Bukarestbe, az Operában játszották, és lehozta az egész évfolyamot, és engem is elvitt.

■ *Mint bölcsészt?*

▼ Nem, 16 éves voltam, gimnazista. Többször is voltam, édesapámmal bukaresti előadásokat láttunk. A *Rameau unokaöccse*, amit David Esrig rendezett, Diderot szövegének egy színpadi adaptációja, fantasztikus előadás volt; Dinică és Marin Moraru, meg Nicky Wolcz, aki most Kolozsváron rendezi *Az árnyék* című Svarc-darabot, akkor utána láttam *A revizor* második előadását, ez a híres *Revizor*, Pintilie előadása. Ez az *A revizor*, amiért aztán leváltották Liviu Ciulei-t, a harmadik előadás után letiltották az előadást. Megjelentek a központi sajtóban a tiltakozó cikkek, menesztették Ciulei-t, Pintiliének adtak egy hatalmas útlevelet. Akkor kezdődött igazából a kemény kulturális forradalom, ez annak a küszöbén volt; megvolt a mangáliai beszéd, Észak-Koreából jött haza. Ott most is csak fegyverszünet van, nincs béke. Én most voltam az észak-koreai határon, tavaly rendeztem egy *Dantont* Szöulban, és elmentem az észak-koreai határra. Na, de a lényeg. A Penciulescu rendezte *Lear király* a Nemzeti Színházban, ugyancsak a Pintilie által rendezett *Farsang*, Caragiale, és a Ciulei-féle *Leonce és Léna*, Bulandra. Ezek voltak az első előadások, teljesen más színházat láttam, és rájöttem, hogy vannak ilyen jó realista előadások Vásárhelyen, de ez valami egészen más. Elsősorban azt láttam benne, hogy igenis a színpadon nagyon nagy lehetőség van, hogy sajátos költészetet műveljen az ember, ami közelebb áll hozzám. Persze azt is el kell mondani, a rendezők akkor olyan harmincévesek voltak, Ciulei-t leszámítva, aki majdnem 40 volt. Fantasztikus volt. S ezek az előadások nemcsak újszerűek voltak, hanem nagyon jól meg is voltak csinálva. És nagyon nagy színészek játszottak.

■ *Akkor ezt így magadnak még nem fogalmaztad meg, gondolom?*

▼ Nem, de látta az ember, hogy ezek a legapróbb részletekig annyira meg voltak csinálva. És működtek. Másképp nem is lehet. Tehát semmilyen formát nem lehet, csak ha hitelessé tudunk tenni, és ez volt a nagy dolog ott. És akkor elhatároztam, hogy próbálkozom ott.

■ *Tehát így döntöttél Bukarest mellett? Mert az is egy furcsa dolog az életedben. Hogy nem Marosvásárhelyen.*

▼ Nem is akartam volna oda. Haraggal nagyon összebarátkoztam később. És ha Harag nincs, akkor én soha nem kerülök, nem jövök Kolozsvárra. Engemet Dinu Săraru szerződött tulajdonképpen a Kisszínházba. Előbb ide helyeztek Nagyváradra, akkor, ugye, nem lehetett választani, idehelyeztek, és az nem is volt rossz, örültem, hogy ide helyeztek, csak aztán Harag hívott. Harag apám tanítványa volt végül is, mindig annak is vallotta magát. Aztán szembekerültek egymással.

■ *Szakmai szembenállás volt, vagy emberi is?*

▼ Szakmai, de azt nem úgy kell felfogni, hogy nagyon ellenségek voltak, hanem úgy, hogy apám igazából. Harag egy idő után elkezdte megújítani a saját színpadi nyelvét, eszközeit, és éppen a bukaresti színházakkal való találkozás hatására. Pintilie egyszer megkérdezte tőle, te nagyon jó realista előadásokat rendezel, de valami mást tudsz-e még? Az utolsó 15 éve tulajdonképpen az újító Harag az igazi, saját világával.

■ *És ez közelt állt hozzád? És ugye volt, amit végül is te fejeztél be?*

▼ Az már az utolsó előadása volt. Akkor én már Kolozsváron voltam három vagy négy éve.

■ *Mennyire lennél más rendező, ha máshol kezdődik a pályád?*

▼ Az utóbbi időben nem nagyon gondolkodom ilyesmin. Inkább azon, hogy '97-ben Lyonban az egyik legnagyobb színházat felajánlották nekem, hogy vezessem, és azokat a dolgokat, amiket itt kinkeservek között tudtam, hogy nemzetközi fesztivál legyen, hogy Európa különböző színtársulatai jöjjenek, azt ott természetesen meg tudtam volna minden évben, mert az egy olyan színházi struktúra, ahol nincsenek állandó társulatok. Ott különböző kategóriájú színházak vannak. Vannak nemzetik, van theatre national, scene nationale, akkor van centre dramatique, drámai központ, ezek mind állami támogatásban részesülnek, de nincsenek társulatok. Tehát van egy adminisztráció, és ezeknek létre kell hozni két-három önálló, saját produkciót, és a többi az meghívott előadás. És oda bizony azt hívhatsz meg, akit akarsz. Lyonban van az a híres theatre nationale populaire, amit Planchon hozott létre, az a legnagyobb, és ez a második egy gyönyörű szép, fent van a hegyen, úgy hívják, hogy Théâtre de la Croix-Rousse, a Vörös Kereszt Színháza. Azt ajánlották. Ilyenek nem gondolkodom, hogy bánom vagy nem bánom.

Van a Kovács András Ferencsel közös kötetünk, ha már a bánásról van szó, van egy olyan, amelynek az az alcíme, hogy *Emesét vagy E mesét a székelly bánja*.

■ *Ha már említetted Kovács András Ferencsel ezeket a Kétkelzeseket, hogyan születnek ezek? Te Visky Ádrással is írtál közösen, van közös könyvetek. Egyedül tudsz írni verset?*

▼ Ez jó kérdés. Mert ezt már magamtól is megkérdeztem. Viskyvel, ugye... szerettem volna, ha odajön Kolozsvárra, de sehogy se lehetett, nem tudtuk elintézni semmilyen módon, hogy ismerjék el. Neki mérnöki végzettsége volt, de kiváló esszéket és színikritikákat írt. Annak idején, a

'80-as évek derekán, még Kötő Jóska volt az igazgató, szóltam, milyen jó lenne, ha lenne egy dramaturgia. Megpróbáltuk kétszer is, háromszor is, és visszautasították; nem ismerték el a mérnöki diplomája mellett, hiába írt ő színházról vagy jelent meg verseskötete, egyszerűen nem lehetett akkor alkalmazni. Sokat leveleztünk, és '90-ben végre sikerült áthozni Kolozsvárra. Akkor az első dolog az volt, hogy nagyon sokat beszélgettünk. Én is jártam Püspökibe, ahol a szülei éltek, találkoztunk többször, úgy éreztük, egy nagyobb barátság jött létre, amiből megszületett az a könyv, a *Romániai magyar négykezesek*, a Jelenkornál jelent meg. Ez valamilyen áldozatgesztusnak a gyakorlatba ültetése volt: valaki elkezd írni egy verset, és aztán átadja a másiknak.

■ *Mikor adja át?*

▼ Amikor úgy érzi, hogy elakad. Amikor folytatnod kell, már nem úgy folytatod, hogy te magad, valamit mindig föl kell adnod magadból, ez egy ilyen játék. És akkor a vers önmagát befejezi.

■ *Ez hogy? Ültök egy asztalnál? Vagy elküldi e-mailben vagy levélben?*

▼ Nem, nem. Ezt a könyvet két hónap alatt írtuk Kolozsváron, míg a KAF-fal való könyvet több év alatt a kevés és mindenféle találkozás alkalmával; ezek szonettek, azok szabadvers. A szonetteknek az volt az egyik szabályuk, hogy egyik sort egyikünk írja, a másikat a másikunk, megvolt mindegyiknek a rímképe előre. A másikonál az az előzmény, hogy amikor KAF Székelykeresztúron volt irodalomtanár, akkor írtunk ilyen pajzán politikai pamfletet, hexameterekben levelezőlapokat. A levelezőlapokat mindig megkaptuk, én is, ő is. Így írtunk, Hajdu Győzőről is írtunk hexametert, ha valaki elolvassa Markó Béla lehallgatási dossziéját, abban benne van az, hogy valamilyen ügynök írja, föltétlen akadályozzák meg a KAF alkalmazását az *Igaz Szóhoz*.

Egyébként amikor sok évvel később KAF-ot kinevezték, színingazgatónak, mondtam neki, KAF, borzasztó kíváncsi vagyok, meddig bírod ki igazgatóként, mert nincs annál hálátlanabb, mint színházigazgatónak lenni. Apám figyelmeztetett, mikor engem felhívott Andrei Pleșu, és azt mondta-kérdezte, akar-e igazgató lenni, mondom, nem tudom. Azt mondja, adok 36 órát, válaszoljon. És akkor elmentem apámhoz Vásárhelyre, és azt mondta, szó se lehet róla, mert a rendezés önmagában is elég magányos foglalkozás, de a színházigazgatásnál magányosabb nincs. Mert bármit csinálsz, úgymint csak szidni fognak. Mondom, jó, de akkor nézzük meg, mi legyen. Olyan káosz volt a színházban Kolozsváron, egyik napról a másikra nem lehetett tudni, mi a próbarend, a program. Én ilyen esetekre emlékszem, hogy bejött szegény Katona Öcsi, Katona Károly, hogy szombaton disznót vágunk, nem tudátok átugrani a jelene-temet? És átugorták. A humanizmus nevében. Vagy ha összedőlt a díszlet a színpadon, nemhogy felelősségre vonta volna Kötő Jóska a műszakot, hanem fogta a kalapácsot és beverte a szegeket. Én nagyon szerettem Jóskát, nagyon sok mindent köszönhetek is neki, amikor odakerültem, ő szorgalmazta, hogy a *Hamletet* csináljuk meg annak idején, de ezekben a dolgokban nem volt tekintélye. Nem is az a lényeg, nem kell tekintélyed legyen, de az emberektől el kell várni, meg kell követelni, hogy ami a feladatuk, azt azért elvégezzék. Ez nem volt, munkarend – rengeteg minden nem volt. Volt olyan színész, aki 12 előtt soha nem jött be a színházba. És nem büntette meg soha az igazgató. Amikor átvettem, három hét alatt a fizetése 70 százaléka elment késésre, utána nem késett. Ilyen egyszerű. Harag nincs ezért. A reggel hatig tartó vitánk után azt mondta apám, jó, de ne felejtse el, amit Alecsandrescu, a Nemzeti Színház igazgatója mondott Bukarestben, valahogy így szól: én nem azért jöttem ide, hogy szeressetek, hanem azért, hogy meghallgassatok. Ne várd el, hogy bárki is szeressen, bármit csinálsz, mint színházigazgató. Ebben igaza van.

■ *Menjünk oda vissza, amiről később szerettem volna beszélni, és pedig ahhoz a színházi világhoz, amit te teremtettél magadnak, és ami megosztja az embereket. Úgy gondolom, hogy ez a világ, és most konkrétan a nagyvilágra gondolok, nem nyílt volna meg előtted, hogyha te Budapesten végzel és nem Bukarestben.*

▼ Talán nem is az én dolgom ezt elemezni igazából, hogy milyen ott és milyen itt. Nagyon sokat változtak az idők. Valóban, egy adott pillanatban, akkor, amikor én diák voltam, vagy a '80-as, meg később a '90-es évek elején a magyar színjátszás nem nem tartozott a világ leghaladóbb színházi törekvései közé. Sem a legkeményebb, legerősebb színházak közé. Ennek sokféle oka van. Az egyik oka akkoriban a konzervatív iskola. Azért változott sok minden a magyar színiiskolában is. Nem áll ugyanott a magyar színjátszás se, és vannak komoly értékek. Van egy gátló tradíciója a magyar színháznak. Mivel a történelemben nagyon sokszor másfajta küldetést akart, vagy volt kényszerülve vállalni. Az a küldetés lehetett nyelvápolás, megmaradás, közösség stb., minden, amit akarsz, és minél több missziót próbál teljesíteni egy művészet, annál gyengébbé válik művészig. Először is tudjuk jól, az a színház sajátos törvényeihez tartozik, hogy egy színdarab önmagát soha nem tudja megvalósítani a színpadon. Mert ha meg tudná, akkor az összes Shakespeare-előadás nagyszerű lenne. És a valóság az, hogy a 95 százaléka a Shakespeare-előadásoknak csapnivaló, nézhetetlen. De nem azért, mert mint színdarab, mint irodalom nem nagyszerű, hanem azért, mert nincsen színpadi gondolat, ami azt éltetni tudja. Ezt lehet akárminek nevezni, én koncepciónak nevezem, mindegy.

■ *Ezért kell egyebek mellett aktuálisnak is lennie, vagy aktuális eszközöket használnia. Láttam Az öreg hölgy látogatását – a Vígsházban vendégeskedtetek –, ebben az egyik szereplő, az újságíró egy digitális felvevővel jelenik meg. Ez nyilván egy*

mai, modern, korszerű eszköz, ezt te behozod, ezzel utalsz arra, hogy ez akár ma is megtörténhetne.

▼ Önmagunk kortársai vagyunk. Most például Szöulban elkezdtem a *Danton halálát*, s egy olyan dilemma előtt áll az ember, hogy a francia forradalom öltözéke és a guillotine mit mond a szülői nézőnek. Lehet, hogy vannak, akik ismerik, iskolában tanulták, történelemből. Na de tudjuk mi azt rekonstruálni? Nem tudjuk rekonstruálni. Ezeknek a klasszikus szerzőknek a gondolataiba sem tudunk belelátni, csak azt tudjuk, hogy van előttünk egy szöveg, amit meg kell valahogy fejteni a magunk számára, de csak a magunk számára, itt és most, nem megoldani egyszer s mindenkorra, mert nem lehetséges. Színpadi nyelven beszélni nem ugyanaz, mint irodalmi nyelven, egyszerűen azért, mert más a sajátossága a színháznak, mint az irodalomnak. Minden alkotásban van egy tárgyi világ, és hogy ez a tárgyi világ hol helyezkedik el, a meghatározott vagy a meghatározatlan rétegben, az meghatározza a nyelvét. Tehát ha elkezdem olvasni, nem látom se az asztalt, se a széket, se az ajtót, se a zongorát, csak a betűket látom. A tárgyi világ az én képzeletemben születik meg. A színpadon ott van.

■ *A te képzeletedből kerül oda.*

▼ Az valóság lesz ott a színpadon. Az rögtön egy választás eredője. Azért nem lehet *A fekete zongora* című verset színpadra vinni, mert ha behozom bármelyik zongorát, a kolozsvári színház próbatermének a zongoráját, rögtön megfosztja azt a verset attól a többértelműségétől, ami az irodalomban az a tárgy. Ugyanakkor meg kell fogalmaznom egy analóg vagy párhuzamos világot, ami a színpad nyelvén szólal meg. Ez minden művészettel így van. Megvan a saját törvénye. Minden művészet megújulásának a története e sajátos nyelvek természetének a megújításáról szól.

■ *Akik téged kritizálnak, pontosabban kritizálják azt, amit csinálsz – most nem feltétlen az írott kriti-*

kára gondolok, hanem arra a diskurzusra, ami a színházad vagy előadásaid kapcsán megjelenik –, azok egyebek mellett azt is megfogalmazzák, hogy te mintha csak a színház kedvéért csinálnál színházat, igazából nem a közönségnek szólnak az előadásad. Ehhez mit szólsz? Hozzád eljutnak ilyenek?

▼ Azt hiszem, most már máshol tart ez a diskurzus is. Amúgy Grotowskinál soha 60 nézőnél több nem volt, vagy Artaud-nak az összes előadása bukás volt, mégis: nem volt olyan színházi ember, akire ne hatottak volna valamilyen módon. Természetesen nem normális az, aki azt mondja, nem nézőnek csinálja a színházat, de a kérdés az, hogy mit nevezünk közönségnek. A közönség az a csoport, amelyik soha nem jár színházba, de állandóan szidja a színházat? Ezzel nem tudok mit kezdeni, tehát aki nem jön el a színházba, az mint néző nem létezik. Mi azoknak játszunk, akik eljönnek, ha ketten vannak, ha százan, vagy most például ezren voltak a mostani bemutatókon, *A dzsungel könyvé*n, de ezren voltak a Silviu Purcărete *Pantagruel sógornője* című szöveg nélküli előadásán, vagy az sem kutya, hogy Szöulban hat előadáson hatezer néző látja a *III. Richárdot* egy olyan nyelven, amiről nem is tudják, hogy létezik. És olyan figyelemmel, és olyan fantasztikusan fogadják, valami mégiscsak van. Fontosnak tartottam azt, hogy a kolozsvári színház bekerüljön egy egyetemes kulturális vérkeringésbe, egy színházi vérkeringésbe. Amikor Strehler megnézte a mi *Kopasz énekesnőnket*, eldöntötte, föl akar venni az új színházi unióba. Amikor aztán Zsámbéki Gábor lett az elnök, ő mindenáron meg akarta akadályozni ezt, addig, amíg végül leszavazták őt, és aztán egyhangúlag, de ez sokáig tartott, tíz évig.

■ **Zsámbéki miért akarta megakadályozni?**

▼ Nem tudom. Azt tudom, hogy nem mondott igazat. Azt mondta, hogy 200 ezer dollár tagsági díjat kell fizetni belépéskor, ami egy nagy hazug-

ság volt. Van tagsági díj, azok a tagsági díjak viszont érülnek. 18 tagja van most az Európai Színházi Uniónak, akkoriban még csak 9 volt. Bizonyos szabályok vannak, hogy egy színház bekerüljön, egy csomó ember jön, bizottság nézi az előadásokat, nézi azt, hogy milyen a művészi program, nézi azt, milyen a társulat, ki finanszíroz, milyen színpadi adottságaink vannak.

Volt a Kolozsvár Társaságban ezelőtt egy pár évvel egy találkozó, ahol tudtam, hogy valaki fel fogja vetni, hogy bezzeg Harag György. Bezzeg Harag, aki a közönséget így meg úgy kiszolgálta. Nem törődtem vele igazából, mi tesszük a dolgunkat, foglalkoztat az, hogy hogyan szólítsunk meg különböző közönségretegeket, egy csomó ember dolgozik ezen. Vannak járulékos programok, előadások, azt hiszem, ahhoz a valósághoz képest, hogy mennyit csökkent a kolozsvári magyarság például, ahhoz képest rendkívül jól állunk. Ha azt vesszük, hogy 25-30 ezer nézőnk van egy évben, az nem olyan kevés. Nem beszélve arról, hogy nem tudunk minden este játszani az operával együtt, de van egy stúdiótermünk is, végre felépült 2008-ban. Szóval jött valaki, hogy bezzeg Harag, egy kedves hölgy volt. Én pedig mondtam, hogy bocsánat, készültem, kijegyzeteltem az összes, a kolozsvári közönségre vonatkozó Harag-mondatot. Ennél lesújtóbb nincs. Idézek: „A mi színészeink nem olvasnak, nem járnak színházba, de a kolozsvári közönségnek még ez a műveltség is sok.” Le van írva ez. Nem én találtam ki. Én soha ilyen súlyos mondatot nem ejtettem ki. Azt gondolom, a közönséget az tekinti hülyének, aki azt gondolja, hogy nem tud megérteni egy bonyolultabb dolgot, vagy egyáltalán nem is bonyolultabb, a színházon nincs mit nem megérteni jó előadáson. Ha valaki megnéz egy jó előadást, onnan úgy nem megy el, hogy ne legyen megérintve, az lehet cipész, filozófus, színházi ember, bárki. És én ebben hiszek. Egy jó színház minden rétegnek valamit mond. Az tekinti hülyének, az nézi le a közönséget, aki csak

olcsó szórakozást ad. Erre vannak más intézmények. Ezt a fajta programot én soha nem vállaltam, és nem is fogom vállalni, nevezzük akárminek. Ingyen is lehet prostituálódni, pénzért is. Nem a színház feladata. A színház feladata az, hogy az embereket valahogy konfrontálja önmagukkal, a drámának az a legfontosabb ismérve, hogy a színész is és a néző is egy átalakuláson megy keresztül. Ez a lényege.

■ *Nem tudom pontosan, hány rendezésedet láttam, de vannak nagy, meghatározó élmények. Az egyik A kopasz énekesnő. Talán akkor lehetett benneteket először látni Magyarországon. Nagyon az elején voltál még az ismertségednek. Aztán kezdtek követni téged a szakmában, menni utánad, nézni az előadásaidat. És ott volt Szolnokon a magyarországi színházi szakmának a krémje. A mai napig él bennem az a kép. Az előadás egyvégtében játszódik, nincsen szünet, s utána mindenki rémülten, hol ide, hol oda csatlakozva, nagy-nagy vitában volt; tökéletesen megosztotta a színházi szakmát az az előadás.*

▼ Hát a magyart. A románait nem annyira. Itt nagyjából elég pozitívan fogadták, rengeteg írás, szöveg jelent meg az előadásról. Angliában akkor az év legjobb külföldi előadásának választották. Sajnos a magyar színikritika, ahogy a társadalom is, rendkívül megosztott, mindig van egy hovatarozási kényszer, és aszerint már lehet tudni, hogy ki kinek az előadásáról mit ír. Őszintén szólva, ugyan egy ideig még a Vígsháznál is rendeztem egy-egy előadást, most már több mint tíz éve nem nagyon járok Magyarországra. Nem megyek el a mi színházi előadásainkra sem, mert például volt egy POSZT utáni beszélgetés, ahol egy kritikus azt kérdezte az Interferenciákkal kapcsolatban, hogy miért nem bíráljuk, kritizáljuk azokat az előadásokat, amiket meghívtunk, és hogy miért mi beszélgetünk az alkotókkal, Visky András és én. Mondom, nem azért hívtuk, hogy megsemmisítsük őket, hanem azért, mert csodáljuk a munkájukat. És szeretnénk megtudni, hogy egy

Ostermayer, egy Nagy József, egy Andrei Șerban hogyan csinálja. Ott pedig valahogy mindig megmossák a színházi előadásokat egyfajta fordított esztétikai lábvízben.

■ *Fordított esztétikai lábvíz – ezt megjegyzem magamnak.*

▼ Az anyaországnak vannak bizonyos komplexusai. És mindig ki akarnak oktatni, hogy ezt így kell, úgy kell, el is maradoztak ezek. Ha én egy színházi előadásról próbálok beszélni, akkor mindig az érdekel, hogy mit gondoltak azok, akik ezt létrehozták, vagy mi az, ami szerintem ebből vagy abból a gondolatmenetből működik, és mi az, ami valamilyen módon nem működik, és hogy miért. Persze kell értékítélet is, de olvasok nagy, húszoldalas esszéket is egy-egy előadásról a színházi lapokban, csak azt nem tudjuk meg belőlük, az előadást jónak tartják-e.

■ *Amikor a Tháliában láttam A kopasz énekesnőt, az előadás után bementem hozzátok az öltözőbe. Ha valaki nem látta volna, annak mondjuk el, hogy a végén az egész előadást eljátsszátok visszafelé, felgyorsítva, mint amikor a videót visszapörgeted, minden fordítva történik. És ez iszonyatosan precíz. Bementem az öltözőbe, és hallom – még soha nem hallottalak téged se azelőtt, se azután –, üvöltözöl a színészekkel. Kiderült, hogy ez a rész a kelletnél hosszabb volt, és ezért lecseszted őket.*

▼ Nagy tréning kellett ahhoz, hogy ezt tényleg pontosan játsszuk. Mikor mi Angliába mentünk, és ott kiderült, hogy 35 előadást kell játszani egymás után, különböző városokban, és a két város közötti út a szabadnap, akkor előtte elmentünk Brassó-Pojánára, és ott két hétig edzőtáborban voltunk. Azon a turnén tényleg nem volt gyengébb előadás, nagyon egyenletesen ment. Azelőtt voltak ingadozások. Utána le is cseréltem valakit, tizenvalahány előadás után. Mondjuk, a Spolarics Andrea távozása miatt leállt 170 elő-

adásnál, de még mehetett volna. A párizsi előadásom több mint 200-szor ment, színészileg volt, aki nem volt annyira jó, igaz, volt, aki jobb is volt, de technikailag tökéletes volt. Mert, ugye, nálunk a díszlet, aminek áttetszőnek kellett volna lenni, az átlátszó volt. A falakon, amiknek tökéletesen egységesnek kellett volna lenni, látszott az összeillesztés. Azért döntöttem amellet, hogy nagyszínpadra vigyük át, mert ami közel van, ott látod azokat a hibákat, amik messziről nem látszanak annyira. Működött úgy is.

■ *Hány nyelven beszélsz?*

▼ Nem az a fontos – hanem, az, hányan értik meg. Van, amit tényleg megtanultam azért, mert borzasztó dolog tolmáccsal dolgozni, ha a tolmács nem érti jól.

■ *Katalánul is tudsz.*

▼ Katalánul igen, tudniillik egy német lány fordított, aki csak franciául akart velem beszélni, nem németül, és mire odakerült az információ, a színész elaludt. Ilyenkor azt mondtam, inkább 50 millió nyelvtani hibát elkövetek, de a direkt kommunikáció nagyon fontos. Most megyek Szlovéniába a *Cseresznyéskertet* rendezni, muszáj tolmáccsal dolgoznom, mert már nem tudok több nyelvet megtanulni.

■ *Elég sűrű az életed. Nehezen tudtunk időpontot egyeztetni, találkoztunk Pesten délelőtt, te mondtad, hogy próbálsz, utána ültél kocsi, jöttél vissza Kolozsvárra, másnap reggel már próbáltál Kolozsváron a román színházban, most is próbáról jöttél ide, és hajnalban rohansz vissza próbára, mert már csak két hét van a bemutatóig.*

▼ Jaj, de jó lenne a két hét. De csak kilenc nap van.

■ *Száguldozol a világban összevissza, igazgatsz egy színházat. Amikor elkezdtük ezt a mai találko-*

zót szervezni, talán Chicagóban voltál, onnan jöttek a válaszok a leveleimre. Hogy működik ez így? Hullafáradt vagy, de erről most ne beszéljünk.

▼ Nézd, az az igazság, hogy a rendezéseket az utóbbi időben elvállaltam, mert szükségem volt rá. Voltak évek, amikor visszautasítottam egy csomó mindent azért, mert akkor a társulatépítés fontos volt, és nem volt olyan csapat, amelyikben meg lehetne bízni, mikor az ember nincs ott. De azokkal a dolgokkal én már nem szeretnék foglalkozni, hogy a kapus mivel nyissa ki a kaput. Szerencsére most Kolozsváron tényleg van egy nagyon-nagyon jó csapat, az adminisztráció is, új gazdasági igazgató is van, most az alkalmazottaknak, a színésztársulatnak is a nagy százalékáka negyven év alatti vagy még fiatalabb, a gazdasági igazgatónk is harminc, lassan én leszek a legöregebb. Amikor átvettem az igazgatást, egy hét alatt a következő négy dolog volt fontos: különválasztottam az opera és a színház adminisztrációját, műhelyeit, nincs közös alkalmazott, mert ott mindig az volt, hogy azt mondtam, miért nincs kész a díszlet, azt válaszolták: az operának dolgoztunk. Ha az operánál: miért nincs kész, azt válaszolták: a színháznak dolgoztunk. Most egy csomó fiatal dolgozik, dramaturgiát végeztek, irodalom szakot, mit tudom én, marketinget is végeztek, egy csomó fiatal van, nagyon-nagyon jó csapat, van egy kiváló technikai igazgató, aki szintén fiatal. Most van egy csomó igazgató, van a technikai, a produkciós, ezek mind színház-közeli emberek, a nap nagy részét nem az irodában töltik, hanem a színház közelében, az a fontos. És megbízom bennük annyira, hogy nem kell minden nap fogni a kezüket. Ugyanakkor érdekelt a rendezőoktatás, s foglalkoztat, hogy miért van zsákutcában nálunk a színészképzés.

■ *A „nálunk”-on mit értesz?*

▼ Nálunk talán egész Romániában. Azért, mert átvettünk egy bizonyos rendszert, ami nem a

miénk, a bolognait, botcsinálta doktorok, de nem is ez a fontos, hanem az, hogy a katedra fontosabb, mint a diák. Na most, ahol a katedra fontosabb, mint a diák, abból nem lesz semmi. Akkor felveszünk nem tehetséges embereket is, olyanokat is, akikről lehet tudni rögtön, hogy nem lesz belőlük soha rendező vagy színész, de mégis felvesszük, mert kell az óraszám. Én ebből kivonultam, de a rendezőoktatás nagyon foglalkoztat azért is, mert nagyszerű tanáraink voltak. Nekem Ciulei volt az évfolyamvezető tanárom, míg el nem utazott harmadév elején. És hiszek abban, hogy csomó mindent meg lehet tanítani, meg lehet nyitni a különböző távlatokat is, különböző perspektívákat a diákoknak ahhoz, hogy ők megtalálják a saját hangjukat. Az a legnehezebb, de annak van mindenféle alapja: tudás, kultúra, kreativitás, egy csomó minden, amit lehet fejleszteni.

Amerikában a színház nagy része konzervatív. De van egy csomó remek műhely, nagyszerű lehetőségek is vannak, és nagyon sok kiváló színész is van, akiknek a 90 százaléka nem dolgozik színházban; nehéz munkához jutni, rengeteg színész van, és nincsenek társulatok. De egy biztos: ott az, aki nem tud hegedülni, nem taníthat hegedűt. Ez ilyen egyszerű szabály. Aki tanít engem hegedülni, az valamit kell tudjon. Ha egy dolgot tud, ha egy Bach-szonátát tökéletesen, akkor azt akarom megtanulni tőle, de azt a gyakorlatban tudnia kell. Nálunk már nem lehet doktorátus nélkül tanítani, de ezt a doktorátust megírhatja a szomszéd, nem számít, csak legyen meg. Gigi Becali egy csomó könyvet írt a börtönben, itt születnek a legjobb művek, a könyvkiadás és a korrupció így kerül egymással nagyon érdekes kapcsolatba. Amerikában egy tanár a színházi okta-

tásban valamilyen modellt kell jelentsen a diáknak. Mindegy, hogy konzervatív, avantgárd, egyvalamit minimum tudnia kell, él a mester-tanítvány viszony, ami itt elfelejtődött, lehet, azért is, mert nem nagyon vannak mesterek. Lehet, hogy azért nincsenek, mert akiket érdekelne az oktatás, azok ezekbe a rendszerekbe nem férnek bele. Victor Rebengiuc nem fog doktorálni, nem kell neki. Ez a különbség. A másik az, hogy bizonyos számú diákot fel kell venni. Meghívott engem Valeriu Moiescu, hogy egy rendező osztályt vegyek át. Ott voltam a felvételin Bukarestben, a felhozatal rendkívül szegényes volt. Mondtam két tehetséges diákot, de az volt a válasz, muszáj hetet felvenni, mert nem lesz elég óraszám. És felvették a hetet. Azt mondtam, engem ez nem érdekel.

■ *Mikor látod a gyermekeidet?*

▼ Minden nap látom őket, sőt együtt reggelizünk. Ők kint voltak négy évig, ott jártak Amerikában, de mivel zeneiskolába járnak, hazaküldtem őket, mert ott nincs.

■ *Nagylányod Münchenben.*

▼ Őt kevésbé látom.

■ *A beszélgetőkönyvedről sem beszélgettünk, ebből sok mindent megtudhatunk a te színházi világodról.*

▼ Vasárnap mutatják be New Yorkban, a Book Expón. De megvan magyarul is.

(Elhangzott 2015. május 29-én az Illyés Gyula Könyvesboltban.)

Számomra csak művészház létezik

Tompa Gáborral Szilágyi Aladár beszélgetett

SZILÁGYI ALADÁR (■): *Javasolom, bemelegítésként a bukaresti Nottarában általad tavaly ősszel színpadra vitt Ionesco-drámával, Az új lakóval kezdjük, azzal az előadással, amit a premier után Kolozsvárront, az Interferenciákon is bemutattatok. Jó néhány kritikát, méltatást olvastam róla. Igen kedvező volt a fogadtatása, nem is találtam olyat, hogy valakinek fenntartásai lettek volna. S hogy az ítések mennyire egy húron pendültek: a bukaresti Dana Ionescu az „omniprezența poeziei” kifejezést használta, Bóta Gábor pedig „költői segélykiáltás”-nak minősítette a munkádat. Az idézett hölgy hosszas távolmaradásodat követő bukaresti visszatéréseidet emlegette.*

TOMPA GÁBOR (▼): Többször rendeztem ott, a Komédiában, a Bulandrában, vagy ötször rendeztem a fővárosban – legutóbb vagy tíz évvel ezelőtt.

■ *Egyebek mellett azt írta Dana Ionescu: „Hosszas egyeztetések után megszületett ennek a visszatérésnek a spektakuluma – a rendező visszatérése egy olyan színházi spáciumba, ahol sok minden revízióra szorul.” Ezt megtapasztaltad bukaresti jelenléted alkalmával?*

▼ Előtte Szöulban dolgoztam, ahol rengeteg a színházi tér, van egy csomó alternatív színház, felújították a Seoul Arts Center hatalmas teátrumát, ahol telt házzal játszották újra és újra Georg Büchner által színpadra vitt drámáját, a *Danton halálát*, Visky András átdolgozásában. Ami Bukarestet illeti, van ugyan egy-két próbálkozás a

fiatalok részéről, viszont nincs egy erős alkotói közösség. A színházak gondban vannak, mert a színészek közül sokan hagniznak, egyebet csinálnak. Nagyon nehezen biztosítható, hogy valaki komolyan dolgozzon. Az én programommal képtelen vagyok ott hónapokat eltölteni, ezért azt találtam ki, hogy egy olyan előadásból, amit már megrendeztem Angliában, áthozok egy spanyol színészt, aki megtanult ennek az előadásnak a kedvéért románul is. Fontos volt számomra, hogy ez a lakó „idegen” legyen...

■ ... Francisco Alfonsín.

▼ Igen, Francisco Alfonsín, akit a *Paco* című, többszörösen díjnyertes filmből is ismerni lehet, megtanult románul is valamelyest – nyilván, akcentussal. Francia, angol, román keveréknyelven beszél, három kitűnő román színésszel játszik együtt. Három reprízben, négy hét alatt össze is hozhattuk, mert ezek a színészek tényleg nagyon akartak, lelkesek voltak. Mindez kellemes meglepetésként ért, mert ezt a színházat emlegetik Bukarestben igazi bulvárszínházként, hiszen ott van a Schitu Măgureanu körút kellős közepén. Nagyon sok bulvárdarabot (is) játszottak, de változott ez a tendencia, amellet, hogy Feydeau-évadot akarnak rendezni, közben vannak kísérleti előadások is, kisebb terekben. Az *új lakó* a nagyszínpadra került, s nagyon jól fogadták. Hogy mostanában Bukarestben általában mi zajlik, azt nem igazán ismerem. Vannak érdekes előadások az Odeonban, máshol is. Viszont a '80-

as évek vezető színházáról, a Kísszínházról már szinte semmit nem lehet hallani.

■ *A Bulandra is jó volt...*

▼ A Bulandrának most is van egy jó színészgárdája, eléggé motivált, hogy jó színházat csináljon. Én azt gondolom, a színházigazgatást, ha már nincs benne öröm, abba kell hagyni. Amellett, hogy megvan a kockázatvállalás szelleme, azon túl már sok kellemetlen és háládatlan feladat vár, mert változnak a miniszterek, a törvények. Nincs érvényben igazi színházi törvény, ami rendszeren szabályozná a színházi életet. Állandóan a munkatörvénykönyvvel hozakodnak elő, a szerződések rendszere nem egyértelmű, dívik ez a menedzseresdi. Fontos dolog, hogy egy vállalatnak jó menedzsere legyen, de a színházban az elképzelésnek kellene számítnia. Ha az igazgatónak jó távlati elképzelése van és hitele is, nem kell feltétlenül adminisztrátornak lennie. Sok a procedúra, a bürokratikus eljárás.

■ *Visky András, amikor vele beszélgettem, azt mondta, „már a román színház sem a régi, a professzionizmus megvan, de mélységében nem az, ami volt”.*

▼ Mondják, hogy „meghalt a művészsínház.” Számomra nincs más, csak művészsínház. Ezen azt értem, hogy minden érvényes, hatni tudó, jól megcsinált, erős előadás számomra művészsínház. Nem hiszek például az úgynevezett dokumentumszínházban. Azt, ami az utcán van, nem kell, nem is tudjuk a színpadra behozni, mert nem is az a lényeg.

■ *Még egy kérdés erejéig térjünk vissza a bukaresti előadásra. A newcastle-i előadás díszlettervezője is Helmut Stürmer volt. Nem állt fenn annak a veszélye – mivel két alapemberedet magaddal hoztad a Bulandrába –, hogy egyfajta remake sikeredjen belőle?*

▼ Egyrészt a remake egyidős a színházzal. Én nem félek tőle. Ez a szó azt jelenti, hogy „újra teremteni”, „újra megvalósítani” egy bizonyos koncepciót. Egy bizonyos előadást viszont nem lehet lemásolni. Most megint divat a remake-et emlegetni. De hát minden jelentős rendező karrierjében vannak ilyenek. Évek távlatában, akár kicsit kevesebb idő alatt, több olyan előadást rendeztem, amelynek a formáját nagyjából megőriztem. *A kopsz énekesnőt* megcsináltam Kolozsvár után Párizsban, a *Godot-ra várját* megcsináltam Kanadában, majd Írország után Sepsiszentgyörgyön is. A színészek, akik játszanak benne, új és új feladatot jelentenek, s az előadásnak meg kell érnie. Bizonyos fontos helyzetek ismétlődnek, egy díszlet is hasonlíthat az előző előadáséra, de soha nem ugyanaz. A newcastle-i produkcióhoz szükséges tárgyakat az ottani bolhapiacról szedtük össze. Azok a holmik, amelyek előzőnk az új lakó új szobáját, a színpadot, körülveszik és elidegenítik, az emlékeit képezik. Amit megőriztünk abból az előadásból, hogy ezeket a tárgyakat valamilyen módon becsomagoltuk, ezáltal nehezen azonosíthatóvá váltak, csupán a körvonaluk látszik. Olyan, mint az idők kódján át az életünk végéig megmaradó emlékeink. Nyilván, ez a gondolat ugyanaz volt, ily módon hasonlít a két színrevitel. A forma egész más, hiszen Bukarestben egy új kontextus jött létre románul, egy új helyzetben, és a színészek újraalkották az előadást.

■ *Azzal, hogy ezt a spanyol színészt léptetted fel a Bulandrában, s hogy így beszéltetted, az új lakónak a figurája egy plusz dimenziót kapott?*

▼ Igen. Newcastle-ben is – bár természetesen tud angolul – idegen volt az akcentusa, Bukarestben meg a végén anyanyelvén is megszólal. Amikor már teljesen elbarikádozza magát, egy monológot az anyanyelvén, spanyolul is elmond. Foglalkoztat az idegenség érzése. Az „idegenség” sok mindent jelent.

Nem csak emigrációban lehet idegen az ember, hanem a saját hazájában, a saját városában, a saját családjában, a saját bőrében is. Ez egy nagyon-nagyon izgalmas dolog. Ez *Az új lakó* sem teljesen ugyanaz, mint az előző előadás. A karmester is leveleznyelheti ugyanazt a zeneművet más zenekarral is, ugyanabban a koncepcióban. Két karmester meg nem vezényli egyformán ugyanazt.

■ *Gyakran ugyanaz a karmester sem...*

▼ Igaz, ugyanaz a karmester sem.

■ *A newcastle-i bemutatón az egyik éles szemű ítéző megfigyelte, hogy „a vendégként rendező Tompa Gábor az előadás alatt végig jegyzetelt”. Ez gyakori nálad?*

▼ Mostanában nem annyira. Régebben betegsé- gem volt az, hogy minden előadás után még sze- retnék módosítani, javítani, pontosítani valamit. Voltak ilyen periódusaim, *A kopasz énekesnőt* több mint százszor néztem meg, ebből legenda is szü- letett... Párizsban egy gyönyörű színházban ren- deztem meg 2000-ben, az Athénée-Louis-Jouvet Théâtre-ban, ahol késő estig próbáltunk. Ott nem úgy van, mint Kolozsváron, hogy a színészek átlépnek a szomszédba, vagy felülnek a villamos- ra és három-négy megálló után hazaérnek, Párizsban sokan nagyon messze laknak a szín- háztól. Az utolsó próbák alkalmával már nem maradtak ott avégett, hogy azok befejeztével este későn megbeszélést tartunk. Akkor maroknyi kartonlapokra kezdtem jegyzetelni, mindenki- nek külön fölírtam a nevét, megvolt a saját kar- tonja. Olyan volt, mint egy kártyacsomag. És eze- ket a kártyacsomagokat osztottam ki nekik. Mivel én sokáig Párizsban maradtam – ezt az elő- adást első menetben két és fél hónapig játszották –, majdnem végig ott időztem, mindig beültem a protokollpáholyba. Ezt ma már örületnek tartom, hiszen elmehettem volna más előadásokat, filme-

ket megnézni, de én végigasszisztáltam ezeket az előadásokat. Az igazgatósági páholyban ültem, egy gyönyörű, 18. századi palota, az Opera Garnier szomszédságában, és ki voltak készítve számomra az üres kartonlapok... Ma már nem csinálom ezt. De akkor fontosnak bizonyult. Amerikában például, az ottani szakszervezeti szabályok nagyon merevek. A legtöbb esetben, ha a szereplők tagjai a színészszakszervezetnek, nem engedik, hogy a rendező megbeszélést tart- son velük a bemutató után. A premier után azt mondják, „be van fagyasztva az előadás”. Én ezt nagy felháborodással vettem tudomásul, amikor ott rendeztem; el is határoztam, legközelebb nem szakszervezeti tagokkal fogok dolgozni. Mert egy előadás „nem fagyhat be”, ugyanis az a halálát jelenti. Mondtam, a joghurtot be lehet fagyasztani, de a színházi előadást soha.

Amerikában nem volt könnyű dolgom, mert nem lehet megváltoztatni ezeket a szabályokat. Én azt gondolom, az előadások eleve változnak, vissza kell térni rájuk, felfrissíteni őket. Legutóbb milyen jót tett *Az öreg hölgy látogatása* esetében, hogy budapesti utunk előtt – mivel én nem lát- tam a bemutató óta az előadást – úgy döntöt- tünk, hagyjunk ki egy kolozsvári előadást, és helyette próbát tartunk. Nagyon jót tett neki, fölírta, az elkopott szándékokat felelevenítette.

■ *Beszélgetésünk során többször szó esett A kopasz énekesnőről, ebből indulnék ki. Egy-egy színpadi előadásnak, rendezői alkotásnak a létrejötté, a kezde- tektől fogva az utolsó jelenet megvalósulásáig, akár regénynek is beillő történet. A kopasz énekesnőre vonatkozóan olvastam az akkori díszletterveződ, Dobre-Kótay Judit visszaemlékezéseit. Egyebek mel- lett azt mondja a babaház, a bábok ötletével kapcso- latosan: „Csináltam egy makettet, elvittem Gábor- nak. Onnan fogva azt hittem, álmodom, ugyanis miután tíz percig merően nézte, két óra alatt elme- sélte az előadást, elejétől a végéig.” Nálad ez „így működik”?*

▼ Igen, ez így volt. Hadd térjek vissza arra, hogy ez egy olyan vízió volt, aminél – akárhányszor elővenném a darabot – jobbat nem tudnék produkálni, másképp sem igazán. Ezekben az esetekben jogosnak érzem, hogy visszatérjek erre a „kárhozatos megoldásra”, az úgynevezett „remake”-re. Ugyanis a remake problémája álprobléma. A fontos, hogy egy előadás működik-e, vagy nem működik, eleven-e, vagy sem, hat-e arra a közegre, ahol játsszák, vagy nem. Ugyanolyan bukás lehet a remake, akárcsak az új előadás, vagy jó is lehet mind a kettő. Önmagában a tény, ha valami „remake”, nem jelent minőségi engedményt. Akkor valóban így történt, és a végső koncepció kialakulása után az előadást elég gyorsan, két hét alatt összehoztuk.

■ *Ami az előadásbeli – rendkívül sikeresnek bizonyuló – visszajátszást illeti, az teljesen a te ötleted volt, másnak soha nem jutott eszébe? Hiszen maga Ionesco is azt írta, hogy a vége az eleje a darabnak.*

▼ Az ötlet valóban az enyém volt. Úgy történt, hogy rájöttünk olvasás közben: milyen fantasztikus mű ez, mennyire zenei struktúrája van *A kopasz énekesnőnek*. Minden mondata magában véve értelmetlen, egy nonszensz, de nem lehet mégse húzni belőle, mert ha azt tennéd, úgy járnál, mintha Beethovenból, Bartókból ütemeket húznál ki, vagy több hangot kihagynál. Tehát ez a fajta zeneiség jellemző rá. Shakespeare-ből lehet húzni sokat, és nem sérül meg. Akkor azt mondtam az egyik próbán: gyerekek, kísérreljük meg visszafelé olvasni, a végétől az elejéig. Nagyon érdekes módon működött. Visszafelé olvasás közben felismertem: megvan! Megvan a vége, amit mindig előre szeretek tudni, mielőtt színpadra mennénk. Ahelyett, hogy a végső jelenetben helycsere történne a Smith és a Martin házaspár között, játsszuk visszafelé az egészet, gyorsan, egyre gyorsabban, mint egy bűvös kör, forduljon ugyanoda vissza, az általam előírt sebességgel. A színészeim nagyon megijedtek...

■ *Nem csoda, hiszen szinte újra kellett tanulniuk a mesterséget...*

▼ Megvalósíthatatlannak látszott. De nagyon intenzív közös energia gyűlt össze. Arra a próbafolyamatra úgy emlékszem, mint az egyik legizgalmasabb, erővel teli szakaszra, ami a színház életében egy új fejezetet jelentett. Ezek után következtek az előadás külföldi meghívásai, az én rendezői meghívásaim más országokba. Minden így következett egymás után, az egyik láncszem a másik láncszemet követte. Viszont az Európai Színházi Unióba való bekerülésünk, a díjak, amikkel jutalmaztak bennünket, nem állhatták útját a személyem és rajtam keresztül a színházunk elleni újabb támadásoknak. A helyi magyar sajtó ebben nagy segítségére volt az ellenünk szólóknak.

■ *Nemde, több ilyen sorozat indult ellenetek?*

▼ Kétfajta, boszorkányüldözésig menő támadás indult, de a 2001-es volt a legkeményebb. Az a groteszk és furcsa helyzet alakult ki, hogy főleg a román szakma állt ki mellettünk, a román sajtó védett meg bennünket. Én közvetlenül nem is nagyon törődtem vele, azt mondtam, nekünk dolgoznunk kell, nem hadakoznunk.

■ *Egy-egy színpadi produkció – főleg amíg nem lehetett valamilyen eszközzel leképezni – mindig is illékony volt, akárhányszor játszották, a színházi krónikák mellett legfeljebb néhány fotográfia maradt utána. Ma már megvan a technikai háttér annak, hogy legalább a legjobb előadások megmaradjanak az utókor számára. Éltek ezzel a lehetőséggel?*

▼ Minden előadásunkat föl vesszük, archiváljuk. Több szempontból is fontosnak tartom. Olyan színháztörténet nem lesz soha, ami a maga teljességében megőrizze ezt az illékony csodát. Maga az előadás soha nem az, mint az az anyag, ami

felvételen rögzíthető. A felvétel soha nem tudja visszaadni annak az eleveenségét. Megőrizzük mindegyiket, több kamerával, elég profi módon vesszük fel, de bármilyen fejlett legyen is a technika, az előadás felvétele nem maga az előadás.

■ *Pályád során az is előfordult, hogy be kellett ugranod egy-egy szerepbe a színészed helyett. Milyen érzés volt ez?*

▼ Én a főiskolán már játsztam a kollégáim vizsgálódásaiban. Rendezőként is előfordult ilyen helyzet. Az egyik Beckett drámája volt, *A játszma vége*, ahol Hamm szerepébe kellett beugranom egy megbetegedett színészem helyett. Ráadásul menet közben döbbsentem rá, hogy saját édesanyám – akit felkértem egy szerepre, akivel először dolgoztam együtt – ott van a színpadon. Ő az, aki meghal, mint az egyik szerep szerinti szülőm. S az a metafora, hogy „mi a szüleinket a szemetes kukába dobjuk”, valóság lett. Szörnyű gondolataim támadtak előadás közben. Saját magamat figyeltem, Bogdán Zsolt (Clov), Csiky András (Nagg) mellett, nem igazán tudtam „behozni” őket, elszállt egy-egy mondatom, hű, ez nagyon hamis volt – mondtam –, de utólag már nem tudtam mit kezdeni vele. Rendkívül kemény tapasztalat volt... Ezt követően volt egy olyan eset, amikor a *Godot-ra várva* előadását, amit Sepsiszentgyörgyön rendeztem, meghívtuk Kolozsvárra. Ám a Pozzót játszó Nemes Levente annyira megbetegedett, hogy elvesztette a hangját. Bocsárdi Laci, az igazgató ezt nem közölte velem, csak amikor a társulat elindult Kolozsvárra. Felhívom őt, kérdezem, elindultak-e? Mondja, hogy igen, de Nemes Levente képtelen fellépni. Akkor miért küldted el a többieket? – kérdezem. Azért, mert beugrasz te helyette – válaszolja. Mondom: megőrültél? Ma este van az előadás, és majd dél, mire megérkeznek. És egyetlen próbával megcsináltuk... De az nekem könnyebb volt, mert a darabot többször rendeztem, és nagyon fontos volt számomra a társulat kolozsvári föllépése. Nagy-nagy

telt ház volt, városszerte elterjedt a híre, sokan jöttek kárörvendeni... De jól ment.

■ *Egyszer mesélted valakinek, hogy a '80-as évek közepén válságos helyzetbe kerültél, a hatóságok elvették a lakásodat, tizenvalahányszor kellett ott-hont, albérletet cserélned. A rendszerváltás után meg a saját feleink ugrottak neked. Mégis maradtál. Pedig ott voltak a nagy csábítások, lehetőségek. Soha nem jutott eszedbe, hogy jaj, innen el kéne menekülni?*

▼ Többször foglalkoztatott ez a gondolat. 1997-ben, Lyonban följánlották egy nagyon fontos színház vezetését, ahol sok mindent, amit itthon kínkeservesen, többrendbeli megalázkodással tudtam csak elérni, könnyebben megvalósíthatam volna. Többször előfordult, nem tudom, végül miért is hagytam elszállni ezeket a lehetőségeket. Közben azt is el kell árulnom neked, hogy azon már nem is akarok gondolkodni, hogy ha a második és harmadik gyermekem nem született volna meg, mi történt volna. Ők úgyis mindenért kárpótolnak. Viszont nem tagadom: az utóbbi években nagyon fontos volt számomra a máshol, a külföldön való tartózkodás, mert egyfajta szelepet is kínált számomra, ahol levegőt kap az ember, energiát gyűjt, hogy tudja tovább folytatni a munkáját. Ha nem lenne ez a szelep, valószínűleg már elmenekültem volna.

■ *Hadd váltsunk más témára. Törzsasztal-esteden is fölmerült Székely János neve. Vele mint drámaíróval végül is különös viszonyod alakult ki. Emlegetted, hogy a Caligula ősbemutatóját Kolozsváron „tartózkodó örömmel” fogadta, a Mórok gyulai előadását viszont – ha jól tudom – visszavonta. Megkérdezhetem, hogy miért?*

▼ Végül nem vontam vissza. Ennek a két idősíki előadásnak a jelen ideje voltaképpen Szabédi és Szabédiné tragédiája – Szabédi Margit a nagynénem volt –, az ő történetük és a mórok története egymásra tevődik, a színterek: Granada, a 15. szá-

zadban és Szabédiék otthona a Bolyai Egyetem egyesítése idején, 1957-ben. Ez a dráma – Szabédiékon túl – az a családi feszültség, pokol, ami a szerző, Székely János saját életéről szól. Úgy érzem, ezt akarta ő megakadályozni, hogy ne kerüljön a nyilvánosság elé.

■ *Egyfajta szemérem is motiválta a visszavonást?*

▼ Talán. De az igazság az, hogy meggondolta magát, mert végül írt egy levelet nekem. Bemutathattuk Gyulán a *Mórokat*, megadta rá az engedélyt, csak nem jött el. Én éppen Szolnokon rendeztem a *Godot-t*, amikor hozzám ért a halálhíre. Azelőtt többször jártam nála, sokat beszélgettünk. Eleinte azt állította, ezeket a darabokat nem bemutatásra írta. Azt hiszem, ebben egy kis „kacérkodás” is volt.

■ *Hátha mégis előadhatók...*

▼ Egy kis kéretés is volt benne. Szerintem a *Caligula* legjobb előadása a Harag György-féle gyulai produkció volt. Maradtak kevésbé színpadszerű darabjai, mint a *Hugenották*. De a *Mórok* nagyon izgalmas lett, mert Antal Csabával érdekes díszletet találtunk ki hozzá, a vár előtt, mert akkor a várat renoválták. Ez az előadás is megvan felvételen, Vallai Péterrel a főszerepben. Erről eszembe jut az a történet, amikor diák voltam, negyedéves, Székely Jánosnak a *Pálinkás* című novelláját szerettem volna filmre vinni, az egy fantasztikus drámaiságú történet. Elmentem János úrhoz, mondtam, egy forgatókönyvet szeretnék belőle írni, s azt kérdezte: „Miért kell valamit megcsinálni, ami kész van?”

■ *Szinte szó szerint ugyanezt kérdezte Makk Károlytól Déry Tibor, amikor Makk elkérte a Szerelem szüzségének szánt novelláit...*

▼ Ebben van valami igazság, hiszen ő kiírta magából. Itt is látszik az, hogy nem az írónak kell

megírnia a forgatókönyvet, hacsak nem egyenesen forgatókönyvnek írja, mert ő azt már befejezte, megszülte.

■ *Ez a viszonyulás a kortárs drámaíró és a rendező relációjában is helyénvaló lehet. Az író megírta a magáét, és ha átengedte a rendezőnek – hacsak nem dolgoznak tovább együtt –, „nem sok köze van” a továbbiakhoz. A rendező előlről kezd mindent. A rendező az úr, nem?*

▼ Ezt én így nem mondanám. A színpadi gondolat vezérli az egész előadást, aminek az alapján munkához látunk, s az persze, hogy a műből táplálkozik. Mert ha nem fedeznénk fel a mű szellemében azt a gondolatot, akkor nem ehhez a műhöz nyúlnánk. Az írónak, ha színpadi tudása van, akkor tisztában kell lennie azzal, hogy az ő darabját – ha jó – százféleképpen meg lehet csinálni. Ha jó, akkor éppen az a nyitottság jellemzi, hogy különböző korokban, más-más vonatkozással szólaltatható meg. A Shakespeare-műveknek a gazdagságát például egyetlen előadással képtelenség kimeríteni.

■ *De hát Shakespeare is egy abszolút „nyitott” szerző...*

▼ A probléma az, hogy aki azt gondolja, nem csinál egyebet, csak a darabot játszatja el – mert van, aki így mondja –, az megbuktatja óhatatlanul, nem tudja megszólaltatni. Ha nincsen színpadra „lefordítva”, ha nincsenek eleven helyzetek, ha nincs egy erős gondolat, amit következetesen végigvigen valaki egy előadáson, az megbukik. Hogy is mondjam, így nem lehet húnek maradni, mert nincs mihez. Akkor lehetne húnek lenni, ha valaki színpadi formába öntené. Ha Beckettnek elolvassuk az *Ő, azok a szép napokhoz* csatolt szerzői utasításait, azok rendezői utasítások. Képileg, cselekvéssorozatban, helyzetekben olyan világosan megfogalmazzák a tennivalót, hogy nem nagyon érdemes kitérni. Ugyanígy van

a látványvilággal is. Annak nincs sok értelme, hogy *A játszma vége* két kukáját kicseréljük másra, mert azok az elemek nagyon erős jelentésűek. Láttam egy előadást, ahol egy elég erőteljes, analóg megoldással a hullaház fiókjából bukkantak elő. Nagyon szép volt a színpadkép is, Krystian Lupa lengyel rendező madridi előadásán. Elhoztuk Kolozsvárra. A nyolcvanéves színész meztelenül a hullaház fiókjában – gyönyörű kép. Beckett szinte minden műve eleve „színpadi irodalom”-nak íródott. Nem drámának – több annál.

■ *Tehát a szöveg szerves részét képezik az általa megfogalmazott utasítások...*

▼ Valóban végiggondolt rendezői utasítások vannak a legtöbb művében. Zenei jellegűek, akár egy partitúra.

■ *Ha már erről esett szó, úgy vélem, nem tévedek, ha azt mondom: „szerencsés” helyzetben vagy/vagytok, hiszen Visky András barátod és munkatársad több drámáját vittétek közösen színpadra. Javaslom, időnk fogytán most csupán kettőről beszéljessünk. Legyen az egyik a Júlia, a másik a Tanítványok. – Ha valaki, akkor ő valóban ismeri a színpadot...*

▼ Idén meghívtam Amerikába, sokadszorra, előadást tartani a diákjaimnak. Mondott egy nagyon fontos dolgot, ami meg is nyitotta a rendező szakosok szívét, a drámaíró szakos hallgatókét is. Nagyon jó recept az – bizonygatta –, hogy ha te mint drámaíró úgy ülsz be a próbákra, mint egy... dramaturg. Ő úgy dolgozik a saját művein, mint ha a drámaírói énje nem volna jelen. Nagyon fontos dolog, hogy olyankor „megszűnik” drámaírónak lenni. Ő már nem a szavaiért küzd. Ő már nem a mondatait akarja megvédeni, nem azért küzd, hogy ne húzzunk ki egy-egy szót vagy mondatot. Azt segíti elő, hogy tisztázza: abban és csak abban a helyzetben, amikor egyfajta előadás születik, egyfajta alkotócsoporttal, mi az a gondolat,

amire a rendező, a díszlettervező, a színészek fölépíthetik az előadást. A szövegét úgy alakítja, ha kell, vagy olyan húzásokat végez, amik csak arra az előadásra érvényesek. Utána megint ott van a teljes szöveg, hűen, és másvalaki, ha tud, másvalamit csinál belőle. A lényeg az, hogy érvényes legyen. Mert ha érvényesek ezek az előadások, akkor mindig ugyanabból a műből táplálkoznak. Rengeteg „érvényes” *Hamlet*, *Cseresznyéskert*, *Három nővér* van. Egymástól különböző, jó előadásban láttuk, és ugyanolyan sok rosszban is. A színház öntörvényű művészet, megvan egy sajátos nyelve, s ez a fontos. Éppen annyira jogosult, mint a szobrászaté, csak más a sajátossága. Sokféle útja van a színházművészetnek. A Brook-féle színjátszás egyfajta szintetikus irányzat, a Gro-towskié pedig a gyökereikig lecsupaszított valami, keresi azt, ami nélkülözhetetlen a színházban, és minden egyebet elvet.

■ *Neked rendezői pályafutásod alatt volt lehetőség nagy lélegzetű, tömeget felléptető látványszínház-zat, mozgásszínház-zat csinálni, népes szereplőgárdával. A másik véglet Visky monodrámája, a Júlia, ahol egy üres térben áll egy szál törekeny nő, jószere-vel meg se mozdul, mond, amit mond. Itt viszont a színpad, a térbe írt textus érvényesül, és a szavakra ráépülnek egyéb elemek is. Egyaránt roppant izgalmas volt az alapszöveg, a rendezői koncepció, de magára a művésznőre iszonyú nagy feladat hárult.*

▼ *Júlia* – valósággal azt kell mondanom, ellen-színházi koncepcióra épült. Ez az egész annyira belül történik, annyira az emlékezetnek az erős, dramatikus igénytere, egy dráma újraélése az emlékezetben, hogy úgy véltem, nem szabad elaprózni az egészet, hanem ott van a „hiányzó személy” – mindig van hiányzó személy, nincs „monodráma”, ha egyedül van, meg kell keresni, hogy ki a hiányzó második, s ha már ketten vannak, ki a harmadik. Világos, ki a hiányzó sze-mély: az apa... Ezért egy olyan teret képzeltem el,

amin belül nincs semmi. Valaki a Panaszfalnak dőlve felidézi a múltat, ül mozdulatlanul, mint egy ima közben, mert ima is, vita is Istennel ez a darab, és ott ül öt tonna són. Ez így is történt, valóban öt tonna só volt a színpadon, az volt, meg a Panaszfal. Csakhogy a Panaszfalon fű helyett női haj nőtt ki, ami a holokausztot is idézi. A széken egy megfagyott kabát jelzi a hiányzó személyt, és egyetlen cselekvés ebben a darabban az, hogy a végén Júlia föláll, előrejön, és átmegy a falon. Ez az egyetlen cselekvés, és azt gondolom, ennek van annyi szakrális fontossága és ereje, hogy ez az egy cselekvés, az ima, és a végén megtörténő csoda, ez elég. Őszintén szólva, nehéz színészi feladat, nagyon nehéz.

■ *A közönség fogékony volt rá?*

▼ Igen, az volt. Ugyanúgy, mint Beckettnél. Visky András sokat tanult Samuel Beckettől drámatechnikát illetően. Beckett elmondja, hogy minden szereplője... bohóc. Ez azokra is értendő, akiknek csak a szájuk vagy a fejük látszik, vagy mozdulatlanul ülnek egy egész előadás alatt. Ezt a bohócságot sikerült Andrásnak is előhoznia. Darabjaiban nagyon sok humor van, sok játékoság. Mert Viskynél a játék is egyfajta ima, ima is, vita is. Úgy gondoltam, nem tudnánk másképp színpadra vinni. Hiába találnánk ki egyebet, zsúfolnánk túl látvánnyal. Látvány van, ez a látvány: a Panaszfal. Nyilván, ez nem „látványszínház”. Valaki azt mondta, milyen erősen vizuális az én színházam. De hát van, amit nem látunk. Gondoljunk a rádiójátéokra. Érdekes módon, én megrendeztem a rádióban is ezt a drámát, Coca Bloossal, Bukarestben. Hangjátékként szintén nagyon érdekes produkció lett. Talán a legminimalistább, a legvisszafogottabb.

■ *Néhány gondolat erejéig még maradjunk Viskynél. Ami a Tanítványokat illeti, itt egészen más jellegű drámaszerzői és rendezői feladatról*

van szó. Először is egy olyan színpadon zajlik, ahol a közönség is jelen van. Egyfajta dekonstrukció zajlik, nem beszélve arról, hogy a közönség annyira ott van a színpadon, hogy adott pillanatban szinte meg se lehet különböztetni, ki a színész, ki a néző. Gondolom, ennek a brutális egybefogásnak megvolt a maga jól megfogalmazott funkciója és hatása.

▼ Az a látomásom a darab második olvasása után született. Néha azt mondjuk: lehet, van olyan erős kép, ami az első olvasás után megjelenik, akkor az az „igazi”. Itt megjelent számomra egy kereszt, és azon játszunk. Előbb fából volt, aztán plexiből fabrikáltuk újra. Kiderült, izgalmasabb, ha áttetsző, ha meg lehet világítani, és ott vannak a megfeszítéshez szükséges színpadi kellékek a fiókokban. A „lágér” ez volt, a közös tér, ebben drótkerítés vesz körül bennünket. Próbáljuk rekonstruálni, hogy mi is történt a kereszt az utolsó pillanatban. Közelmúlt és régmúlt egybefolyik, saját történetünké alakul. És elmondja ez a darab azt is, hogy ha nem volna Újszövetség – a kettő nélkülözhetetlen: az Őszövetség az Újszövetséggel össze van szövődve –, akkor káosz lenne. Az emberiség története egymás keresztire feszítéséből állna, végtelenül. Ez a műnek az üzenete. Beckett-idézetek is vannak benne, egy jelenetet, egy parafrázist el is játszanak a *Godot*-ból.

■ *2014 őszén lezajlott az újabb Interferenciák. Hogyan sommáznád a lényegét?*

▼ A *Sipario*, a legnagyobb olasz színházi folyóirat külön számban sorakoztatta fel négy kontinens húsz előadását. Az Interferenciák első kiadása még kijelölt témakör nélkül, a különböző színházi kultúrák, gondolkodásmódok közötti párbeszéd megteremtését tűzte ki céljául. A következő a Terek interferenciája volt, ahol kiléptünk a színház falai közül, bevontunk más tereket: volt előadás a Transzit Házban, az Ecsetgyárban, a Román Nemzetiben, a Bánffy-

palotában. A következő a Hangok párbeszéde volt, a zene és a kortárs színpad kapcsolatáról. Ez a negyedik a Test történetei jellegével közönségrekordot döntött. Olyan nemzetközileg elismert alkotók előadásait kínáltuk, mint Thomas Ostermeier, Declan Donnellan, William Kentridge, Nagy József, Pippo Delbono, vagy a legutóbbi fesztiválon nagy sikert aratott dél-koreai Jaram Lee és a szabadkai Urbán András rendezte darabokat. Mexikóból a Lux Boreal kortárs tánc-társulat, Lengyelországból a Teatr ZAR, Izraelből a Habima Nemzeti Színház volt a meghívottunk. A fesztivál jó alkalom arra, hogy a várost egy kicsit megmozdítsa, nemcsak az etnikai, hanem a vallási elszigeteltség megszüntetése érdekében is. Ha Kolozsvár Európa kulturális fővárosa kíván lenni 2021-ben, akkor ezeket a kérdéseket föl kell vetni. Az Interferenciák fontos érv lehet a kulturális főváros rang elnyerését illetően.

■ *Ki se pihented az Interferenciák fáradalmait, máris „be kellett ugranod” rendezőként, egy beütemeztet, de elmaradt bemutató helyett, elő kellett szedned és színpadra vinned Az öreg hölgy látogatását. Úgynevezett work in progress előadást kellett produkálnotok. Hogy is történt ez?*

▼ Januárban vissza kellett utaznom az Egyesült Államokba tanítani. A fesztivált követő két hónap egy nagy előadásnak a helye lett volna, Ascher Tamás rendezésében, de Ascher egészségi okokra hivatkozva lemondta. Már több hónapja gondolkodtam azon, hogy egy olyan darabot kellene bemutatnunk, melyben Stief Magda visszatérne Kolozsvárra. Vlad Mugurral, a férjével jött vissza és játszott *A székekben*, játszott a *Cseresznyéskertben*, még visszatért Lane szerepében Sarah Ruhl *Tiszta ház* című darabjában, melyet Keresztes Attila rendezett. Úgy gondoltam, ideje, hogy eljuttassa Claire Zachanassiant Kolozsváron, annál is inkább, mert érdekelt a provincia anatómiája, a provinciális szellem megnyilvánulása a

közösségben. Azért volt work in progress, mert közben szereplőcsere is történt, egy héttel a bemutató előtt Alfred Ill szerepét Orbán Attila vette át, míg az eredetileg általa játszott tanárét Viola Gábor. Mindez nyilván nem befolyásolta kedvezően a többi szereplőt sem. Az elmúlt napokban, Budapesten, a Vígszínházban teljesedett úgy ki az előadás, ahogy igényeltem.

■ *A közeljövőre személyes terveid kialakultak-e már?*

▼ Valahol távlatilag tervezem azt, hogy pihenjek, akár egy évet kihagyjak. Ez egyelőre nem lehetséges, mert 2017 végéig kialakult terveim vannak. A tanítást is folytatom az Egyesült Államokban, azzal, azt hiszem, 2017 tavaszán leállók. Megírni való terveim is vannak, regény, ami majdnem elkészült, csak nem tudom befejezni. És megírásra vár annak a szótárszerű könyvnek a folytatása is, mert az volna igazán érdekes, ha ezekre a kiemelt címszavakra kattintva egy-egy újabb szócikk bukkanna fel, de az egy nagyon nagy munka. Filmálmaim is lennének, az szintén egész embert kíván, legalább kétéves leállást egyebekkel.

Egyelőre azt szeretném, ha több időt tölthetnék a gyermekeimmel. Nagylányom, Eszter Münchenben él, hat hónapos fia van, Benedek. Két kisebbekkel, ha itthon vagyok, naponta foglalkozom. Sajnos, a nagylányommal már ritkábban lehetek együtt, vannak egynapos, félnapos vizitjeim is. Az nagyon szép volt, amikor ő kijött Amerikába hozzám, éppen ott voltam tanítani. A feleségem pedig a gyerekekre áldozta fel a színészi pályáját, egy-egy felolvasáson, gyermekműsorban lép fel néhanap. És hadd említsem édesanyámat, aki Marosvásárhelyen él... Nagyon felgyűltek a családi adósságaim.

(Az Erdélyi Riportban 2015 júniusában megjelent beszélgetés alapján)

A szerkesztő asztala

Esszintsünk!

A *Várad* irodalmi, művészeti, társadalmi, kulturális folyóirat esszépályázatot hirdet,

ESSZINTSÜNK! címmel,

a magyar irodalomban nagy hagyományú műfaj újragondolása, megújítása, továbbéltetése és népszerűsítése érdekében. Samuel Johnson plasztikus meghatározása szerint ez a negyedik műnem „az agy gondolatainak szabad folyása; egyetlen, nyers mű, s nem szabályszerű, rendezett alkotás”. Szerkesztőségünk az esszéírás teljes mértékű szabadságát, a műfaji korlátokat feszegető szövegteremtés lehetőségét kínálja fel, szabad témaválasztással az irodalom, a filozófia, a művészetek, a tudományok, a politika, a társadalom – akár a hétköznapi élet köréből.

Maximális terjedelem: 20 000 leütés.

I. díj: 1500 lej
II. díj: 1250 lej
III. díj: 1000 lej
Különdíjak

A publikációs szintet meghaladó, igényes pályamunkákat beérkezésük sorrendjében, folyamatosan közöljük lapunkban. Kérjük, hogy a szerzők rövid önéletrajzot is csatoljanak műveikhez. A borítékon vagy a villanyposta-küldeményen kérjük feltüntetni az ESSZINTSÜNK! szót.

Beküldési határidő: 2016. december 15.

Postacím: Revista culturală *Várad*
410068 Oradea, Piața 1. Decembrie nr. 12, e-mail: varadlap@gmail.com

A pályázat eredményeit 2017. január 15-ig közöljük.

A *Várad* folyóirat szerkesztősége